

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە مۇنەۋۋەر ژۇرنال ، شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا نائىل ژۇرنال

BULLAK

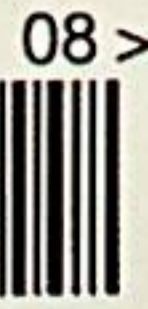
2006

4

بۇللاڭ

ISSN 1005 0876

9 771005 087006

源泉 (布拉克)

مِرْثَا انْ كَلِمِ النَّاسِ عَلَى قَدْرِ عَقُولِهِمْ

الحمد لله که بو کتاب مستطاب سرت انتساب کیم فواکه مویح
به بری برلین حال تلیده قیغغان مجادله سیدن عبارت دور

شکران

امیله اتالوب ملا محمد زفر سکور محمد اوغلی سعی و خراجانی برله
تاسکند فردوس ماننده پورصوف مطبعه سیده چاپ قیلد

روی الحسن الحسن الخلق

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ

قوش ئايلىق ژۇرنىلى

27-يىل نەشرى

ئومۇمىي 109-سان

ئىپار شۇنداق نەرسكى، ئىپار ساتقۇچى
«ئىپار پۇرايدۇ»، دېمىسمۇ ئىپار ئۆزى
پۇرايدۇ. دانا — ئالىم ئەتىر ساتقۇچىغا
ئوخشاشتۇر. ئۇ ئاۋازسىزلا ئۆز پەزىلىتىنى
كۆرسىتىدۇ. نادان — بىلىمسىز سېرىكچە
نىڭ دۇمبىقىغا ئوخشاشتۇر، ئۇنىڭ ئاۋازى
يۇقىرى بولسىمۇ ئىچى كاۋاك.

— شەيخ سەئىدى

2006 - يىللىق 4 - سان

بۇلاق

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: پەرىدە ئەمىن
(كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

باش مۇھەررىر: ئابلەت ئىمىن
(ئالىي مۇھەررىر)

بۇ سائىرا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

سىددىقنامە مۇھەممەد سىددىق رەشىدى (5)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلېمىت ئەھدە بۆگۈ

شەكەرستان مولا ئەھمەد (17)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: پەرىدە ئەمىن

ئۇيغۇر كلاسسىك خاتىرە ئەدەبىياتىدىن

تارىخى رەشىدى مرزا ھەيدەر كۆرەگان (44)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەتتۇردى مىرزى ئەخمەت

مەسئۇل مۇھەررىر: پەرىدە ئەمىن

تارىخ تەتقىقاتى

خۇنەن چاڭدې تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىدىقۇتلۇق ئەجدادى قارا توغرىسىدىكى بىر قانچە نۇقتىلارغا ئىزاھات رەيھان قادىر (66)

تەرجىمە قىلغۇچى: تەلىئەت ئوبۇلقاسىم تۈمەن

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

«ئوغۇزنامە»دىكى ئىلاھىي دەرەختىن يارىلىش ئەپسانىسى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى قاتلىمى (93)
قۇربان مۇھەممەتتۇردى نىران

مەشھۇر شەخسلەر

بۈيۈك مۇقام ئۇستازى، خانىش ئاماننىساخاننىڭ ھاياتى ۋە ئائىلىسىگە دائىر بەزى مەسىلىلەر سۇلتان مامۇت ئىبراھىم (99)

فولكلور تەتقىقاتى

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ ھازىرقى زامان تۈرمۈشمىزدىكى رولى توغرىسىدا (107)
مۇيەسسەر ئابدۇللا

ئۇچۇرلار

دۇنيا ئەدەبىيات خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەر — «مىڭ بىر كېچە» ئازات ئالماس (110)

※ ※

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: بارخان

※ ※

مۇقاۋىنىڭ بىرىنچى بېتىدە: دولان (رەسسام: ئەسقەر تۇردى)
مۇقاۋىنىڭ ئىككىنچى بېتىدە: «شەككەرىستان» نىڭ قول يازما نۇسخىسىدىن
مۇقاۋىنىڭ ئۈچىنچى بېتىدە: قەيسەر ھامىدىن ماي بويلاق رەسىملىرىدىن
مۇقاۋىنىڭ تۆتىنچى بېتىدە: مەختۇمسۇلا (رەسسام ۋە خەتتات: ئابلىمىت ئوسمان)

تەھرىر بۆلۈمىمىزنىڭ تېلېفون نومۇرى: 2827726 (0991)

قىرىق تۆتىنچى باب مەردلىك، سېخىلىقنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، مەردلىك، سېخىلىقنى ئىزدەسەڭ — مەرد، سېخى بولاي دېسەڭ، ئالدى بىلەن مەردلىك، سېخىلىق دېگەن نېمە؟ ئۇ نېمىدىن پەيدا بولىدۇ؟ دېگەنلەرنى بىلگىن.

— ئەي ئوغۇل، شۇنى بىلگىنكى، ئا- دەمدە ئۈچ سۈپەت بولىدۇ. بۇ ئۈچ سۈپەت سەندە يوق دېسە قايىل بولىدىغان ھېچقانداق ئادەم يوقتۇر. مەيلى دانا بولسۇن، مەيلى نادان بولسۇن تەڭرىم ئاتا قىلغان شۇ سۈپەتلەر بىلەن ئىپتىخارلىنىدۇ.

بۇ سۈپەتلەر: بىرىنچى، ئەقىل؛ ئىككىنچى، راستلىق؛ ئۈچىنچى، ساخاۋەت.

ھەقىقەت كۆزى بىلەن قارىساڭ، بۇ ئۈچ سۈپەتنى ھېچ كىشى مەندە يوق دېمەيدۇ. ئەمما كىشىلەر تەبىئىتىدىكى تۈرلۈك خاراكتېر تۈپەيلى ھەمىشە ئۇنىڭغا خىلاپ ھەرىكەتتە بولىدۇ. بۇنىڭ ھېكمىتى شۇكى، ھەقسۇبھانە ۋە تائالا ئادەمزاتنى بىر - بىرىگە ئوخشمايدىغان، چېچىلىپ تۇرغان تۈرلۈك ماددىلاردىن جەمئ قىلىپ ئاپىرىدە قىلغان. شۇڭا ئادەمزاتنى «پۈتكۈل ئالەم» دېيىشكىمۇ ياكى «ئالەمنىڭ بىر قىسمى» دېيىشكىمۇ بولىدۇ. كۆرمەمسەن، ئالەمدە نېمە بولسا، ئادەمنىڭ تېنىدە شۇ بار. ئادەم شۇ ئالەمدە بار بولغانلىكى تەبىئەت ماددىلىرى، مەسىلەن: قورقۇش، ئۇنسۇر (ئېلېمېنت)، سۈرەت (كۆرۈنۈش)، نەپەس ۋە ئەقىلدىن تەركىب تاپقان ئالاھىدە ئالەمدۇر. ئادەم تېخى ئۇشبۇ يىغىندا ئالەمدىنمۇ مۇرەككەپتۇر. ياراتقۇچى تەڭرىم ئۇشبۇ يىغىندىنى، يەنى تەبىئەتتىكى بارلىق ماددىلارنى بىر - بىرىگە بەند قىلىپ بەرپا قىلدى. ئالەم ۋە تەبىئەتنى ئۆز تۈرى بويىچە بىر - بىرىگە باغلىدى. ماھىيەتتە ھەممىسى پەرقلىق بولۇپ ھەم بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق، ھەم بىر - بىرىگە زىتتۇر. ئالايلىق، ئوت، سۇ، تۇپراق ۋە ھاۋا كەبى. تۇپراق ئوت بىلەن سۇنىڭ ئارىسىدىكى ۋاستەدۇر، شۇڭا تۇپراق — قۇرۇقلۇقى بىلەن ئوتقا؛ سوغۇقلۇقى بىلەن سۇغا باغلاندى. سۇ — سوغۇقلۇقى بىلەن تۇپراققا، ھۆللۈكى بىلەن ھاۋاغا باغلاندى. ھاۋا — ھۆللۈكى بىلەن سۇغا، ئىسسىقلىقى بىلەن ئوتقا باغلاندى. ئوت (ھارارەت) ئەسلى ماددىسىنىڭ يېنىكلىكى بىلەن ئاپتاپقا (قۇياشقا) باغلاندى. قۇياش — يۇلتۇزلار ۋە پەلەكنىڭ پادىشاھى — يۇلتۇز، پەلەك ۋە ئىسسىقلىقنىڭ جەۋھىرى. شۇڭا ئۇ بەشىنچى «ئۇنسۇر» دېيىلىدۇ. ئەگەر تەبىئەتتىكى ماددىلار

① بېشى ئۆتكەن ساندا

شۇ جەۋھەردىن بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق بولۇشى سەۋەبلىك بەلگىلىك قۇۋۋەتكە ئېرىشەلمىسە، ئۇنىڭغا، يەنى قۇياشقا باغلانغان جىمىكى نەرسە خاراب بولغان بولاتتى. دېمەك، تەبىئەت پەلەك، يەنى ئاسمان جىسىملىرىغا، ئاسمان جىسىملىرى جىسمانىيەت - كە، جىسمانىيەت ئەقىلگە باغلانغان ھالدا ئۆزئارا قۇۋۋەتكە ئىگە بولغان. قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، ئادەمزات تېنىدە بولىدىغان تۈرلۈك ئۆزگىرىشلەر، مەسىلەن، ئورۇق - لۇق، سېمىزلىك، يەڭگىللىك ياكى ئېغىرلىق ھەممىسى تەبىئەتتىكى ماددىلار بىلەن بولغان باغلىنىشلىق سەۋەبىدىندۇر.

سۈرەت، تۇرق، ھايات، قۇۋۋەت ۋە ھەرىكەت پەلەكتىن پەيدا بولىدۇ. ئادەمدە بولىدىغان بەش خىل ھال: ئىشىتمەك (ئاڭلىماق)، پۇرىماق، تېتىماق، كۆرمەك ۋە تۇتۇپ - سىيلاپ بىلمەك سېزىمىدىن، يەنى تۇيغۇ ھاسىل قىلىدىغان ھېسسىي ئەزالارنىڭ قۇۋۋە - ۋىتىدىن پەيدا بولىدۇ. ياد ئالماق، پىكىر قىلماق، خىيال قىلماق، سۆزلىمەك ۋە تەد - بىر قىلماق ۋۇجۇد ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئادەم ئۈچۈن تولمۇ قەدىرلىك ۋە ئەزىز سۈپەتلەر بولىدۇ، بۇ سۈپەتلەرنى قانداقتۇر كېيىن پەيدا بولغان، ئۇنىڭدىن ياكى بۇنىڭدىن ھاسىل بولغان دەپ قىياس قىلىش مۇۋاپىق ئەمەس. ئەمدى، سېخىيلىق، ئىلىم، كامالەت ۋە يۈكسەكلىكنىڭ ماددىسى روھتۇر. ئەقىل - روھنىڭ بە - رىكىتى ئارقىلىق بەدەنگە ئۆتىدۇ. بەدەن جان بىلەن ھايات يۈرەلەيدۇ. جان نەپەس بىلەن ۋە نەپەس ئەقىل بىلەن بەرپا بولىدۇ. ئومۇمەن، ھەرقانداق بىر ئادەمنىڭ تېنىنىڭ ھە - رىكەتتە بولۇشى جېنىنىڭ بارلىقىغا دەلىلدۇر. سۆزلەۋاتقانلىقى نەپسىنىڭ بارلىقىغا دەلىلدۇر. لېكىن تەن بىلەن جاننىڭ ئارىسىدا ئاغرىق، يەنى بىرەر ئىللەت ھاسىل بو - لۇپ، بىرىدىن بىرىگە ئۆتۈشىدىغان باغلىنىش ئاجىزلىشىپ كەتسە، جاندىن تەنگە مە - دەت بولىدىغان زۆرۈرى نەرسىلەر يېتىشمەي قالىدۇ. نەپەس بىلەن جاننىڭ ئارىسىدا - مۇ بىرەر ئىللەتنىڭ ئالامىتى كۆرۈلسە، ئەقىلنىڭ ماددىسى نەپەسكە يەتمەي قالىدۇ. بۇ ھالدا پىكىر، تەدبىر، راستلىق ۋە ساخاۋەتتىن ھېچنەرسە ھاسىل بولمايدۇ. لېكىن روھقا يېتىدىغان بەرىكەت - مەرھەمەتنىڭ يولى جاھالەت ئىللىتى بىلەن باغلىنىپ قالىدىكەن، ئوخشاشلا ھەرقانچە دەۋەت قىلغان بىلەنمۇ، ھېچقانداق مەنپەئەت ھاسىل بولمايدۇ. ئەمما دۇنيادا ئۆزىنى «سېخىي ئەمەس» دەيدىغان بىرمۇ ئادەم يوقتۇر.

— ئەي ئوغۇل، تىرىش، ئۇلارغا، يەنى نامەرد، ساخاۋەتسىز ئادەملەرگە ئوخشاش مەنسىز بولما. مەنسىز دەۋالارنى ھەم قىلما. يۈكسەك روھ ئارقىلىق ئىلىم نۇردى - نىڭ، بەرىكەت - مەرھەمەتنىڭ يولىنى ئېچىشقا تىرىشقىن. بىلمەك ۋە بىلىدۈرمەك، ئاڭلىماق ۋە ئاڭلاتماقنىڭ مەنسىنى چۈشەن. بۇ دېگەنلىك، بىلىمگەننى بىلگەنلەردىن سوراپ بىلىش، بىلگەننى بىلمىگەنلەرگە بىلدۈرۈش دېگەنلىكتۇر.

— بىلگىل، ئەي ئوغۇل، ھۆكۈمالار ئەقىلنى، ساخاۋەتنى دېمەكلىككە ئايرىم - كۆرۈنسىمۇ بىر مەنىدە، بىر سۈرەتتە چۈشەندۈرىدۇ ۋە ئۇ سۈرەتنى تەن، جان، ھۇش (ئەقىل)، مەنە ۋە ساخاۋەتتىن يۇغۇرۇلغان بىر گەۋدە، دەپ قارايدۇ. سۈرەتنىڭ تېنى، يەنى گەۋدىسى مەردلىك، سېخىيلىقتىن، جېنى راستلىقتىن، ھەۋەس، يەنى ھېسسىي بىلىش (مەرىپەت) ئىلىمىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، بۇنىڭ مەنىسى ساپلىق ۋە توغرىلىق - تۇر. ئەمما بۇ سۈرەتلەرنىڭ تەقسىملىنىشى ھەممە كىشىدە ئوخشاش بولۇشى ناتايىم. بىر تائىپىگە تەن نىسب بولغان بولسا، يەنە بىر تائىپىگە جان نىسب بولغان، باشقىدە -

لىرى يوق. يەنە بىر تائىپىگە تەن، جان ۋە ھەۋەس نېسىپ بولسا، يەنە بىر تائىپىگە تەن، جان، ھەۋەس ۋە مەنە نېسىپ بولغان.

تەن (گەۋدە) نېسىپ بولغان گۈرۈھ كۆرۈنۈشىدىنلا ئوقۇمۇشلۇق، بازارىي، يەنى ئىلىم - سېتىم قىلغۇچىلار، ئەمەلدارلار بولۇپ، بۇلارنى خەلق مەرد، سېخى ئاتاشتى. تەن ۋە جان نېسىپ بولغان گۈرۈھ ئاشكارا مەرىپەتپەرۋەر، تەقۋادار، سوپى - دەرۋىش - لەر بولۇپ، ئۇلارنى خەلق دىندار، مەرىپەتسۆيەرلەر ئاتاشتى. تەن، جان ۋە ھەۋەس نېسىپ بولغان گۈرۈھ پەيغەمبەرلەر، ئەھلى سەفا (كۆڭلى پاك كىشىلەر) ۋە ھۆكۈمالار - دۇر. خەلق ئۇلارنى ئۆلىما، ئالىم ۋە پازىل كىشىلەر، دەپ ئاتاشتى. تەن، جان، ھەۋەس ۋە مەنە نېسىپ بولغان گۈرۈھ روھانىيلار، يەنى پەرىشتە، مۇرسەل پەيغەمبەرلەردۇر.

— ئەي ئوغۇل، سەن قۇدرىتىڭنىڭ بارىچە ۋە قەدىمىڭنىڭ يەتكىنىچە تىرىش، ئىجتىھات كۆرسەت، تەرەققىي قىلالايسەن. ھۆكۈمالار «مەردلىك، سېخىلىقنىڭ ئەسلى (ماھىيىتى) ئۈچ نەرسىدۇر: بىرىنچى، نېمە دېگەن بولسا، شۇنى قىلىش، يەنى دېگىنىدىكى نى ئەمەلدە كۆرسىتىش؛ ئىككىنچى، ئېيتقان سۆزدە ۋە قىلغان ئىشتا راستچىل بو - لۇش؛ ئۈچىنچى، ھەرقانداق ئىشنى سەۋر - تاقەت، چىدام - غەيرەت بىلەن ئىشلەشنى ئادەت قىلىش. ھەر ئىش مەردلىك، سېخىلىققا تەئەللۇق بولغان ئۇشبۇ ئۈچ سۈپەتتىن تاشقىرى بولماس» دېگەن.

— ئەي ئوغۇل، ناۋادا بۇ مەزمۇنلارنى چۈشىنىش ساڭا مۇشكۈل بولسا، مەن ھەر - قايسىسىنىڭ مىقدارىنى ئايرىپ سەن بىلگەنگە قەدەر تەپسىلىي شەرھىي قىلاي.

— ئاڭلا ۋە بىلگىنىكى، مەردلىك ۋە سېخىلىق دېگىنىمىز: ھەر ئىشتا كۆڭۈل - لۈك، مەردانە ۋە ھىممەتلىك بولۇش؛ ھەر ئىشتا سەۋرلىك بولۇش؛ ۋەدىگە ۋاپا قىلىش؛ كۆڭلى تازا ۋە پاك، كۆڭلى - كۆكسى كەڭ بولۇش؛ دىيانەتلىك بولۇش؛ مۇسۇلمانلار ھەققىدە بەدگۇمان بولماسلىق؛ مۇسۇلمانلار توغرىسىدا ياخشىلىقنى خاھىش قىلىش؛ ئۆزىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن مۇسۇلمانلارنىڭ زىيىنىنى خالىماسلىق، يەنى مۇسۇلمانلارغا زىيان يەتكۈزمەسلىك؛ دوستلىرى ئۈچۈن زىيان تارتىشنى ئۆزىگە راۋا كۆرۈش؛ كىشىگە يالغان ئېيتماسلىق، بۆھتان ۋە ئىزا قىلماسلىق؛ كىشى ئۈستىدە غەيۋەت قىلماسلىق؛ مۇسۇلمانلارغا ئۆز ئىشىدەك ياردەمدە بولۇش؛ زالىملارنىڭ زۇلمىنى مۇسۇلمانلار ئۈستىدىن يوق قىلىش؛ ناۋادا بىرەر مۆمىن (مۇسۇلمان) نىڭ ئەينى كۆرۈ - نۈپ قالىسا، دەرھال يېپىش؛ خەلقنىڭ ئېغىرىنى كۆتۈرۈش يولىدا ھەر ۋاقىت تەييار تۇرۇش؛ دەرۋىشلەرگە تەكەببۇرلۇق قىلماسلىق؛ نان، تۈز يېگەن ئۆينىڭ ئىگىسى ئۈستىدىن غەيۋەت قىلماسلىق؛ خەلققە قوپال مۇئامىلىدە بولماسلىق ۋە يامان لەقەب بىلەن چاقىرماسلىق؛ قېرىلارنى ئاتىسىدەك كۆرۈش؛ تەڭ ياشتىكىلەرنى بۇرادىرىدەك بىلىش؛ كىچىكلەرنى پەرزەنتىدەك كۆرۈش؛ خەلققە شەپقەت - مېھرىبانلىق يەتكۈزۈش؛ ئۆزىنى ھەممىدىن كىچىك (كەمتەر) تۇتۇش؛ ئەسىرلەرگە مېھرىبان بولۇش؛ بىچارىلەرگە يار - يۆلەكتە بولۇش؛ يامانلارنىڭ يامانلىقىنى يوق قىلىشقا تىرىشىش؛ ھەرقاچان دۇرۇس يۈرۈش ۋە راست سۆزلەش؛ ئىمكان بار ئۆز دەردىگە ئۆزى يېتىش؛ نان، تۈزنىڭ ھەققىدىن ساقلاش؛ ياخشىلىققا يامانلىق قىلماسلىق؛ ۋاقىتلىق جاپا - مۇشەققەتنى راھەت،

دەپ بىلىش قاتارلىقلاردۇر. ئەگەر بۇلارنى چوڭقۇر مۇلاھىزە قىلىپ كۆرسەك، ھەممىسى يۇقىرىدا دېيىلگەن ئۈچ سۈپەتكە مۇجەسسەملىنىدۇ.

ھېكايەت:

كۈھىستاندا بىر كۈنى بىر نەچچە ھەييار (بىكارچى) جەم بولۇپ ئولتۇرۇشقاندى. بىر كىشى كىرىپ كەلدى ۋە سالام قىلىپ دېدىكى:

— مەن شەھەردىكى ھەييارلار (بىكارچىلار) نىڭ سىزلىرىگە ئەۋەتكەن ئەلچىسى. شەھەردىكى ھەييارلار سىزلىرىگە سالام ئېيتتى ۋە مۇنۇ ئۈچ مەسىلىنى يەتكۈزۈپ قو. يۈشۈمنى تاپىلدى. ئەگەر سىزلىرى بۇ ئۈچ مەسىلىگە جاۋاب بېرەلسەڭلار، سىزلىرىنىڭ بىزنىڭ چوڭىمىز ۋە سەردارىمىز بولۇشۇڭلارغا ئۆز رازىلىقىمىز بىلەن قوشۇلىمىز. ئەگەر جاۋاب بېرەلمىسەڭلار ياكى سەۋەب كۆرسىتەلمىسەڭلار سىزلىرى ھەم رازى بو. لۇڭلاركى، بىز سىزلىرىنىڭ چوڭۇڭلار ۋە سەردارىڭلار بولىمىز.

ھەييارلار سورىدى ۋە دېدىكى:

— ئۇ ئۈچ مەسىلە قايسى؟ ئېيتقىل، جاۋابىنى ئاڭلا!

— بىرىنچى، مەردلىك، سېخىلىق دېگەن نېمە؟ ئىككىنچى، مەردلىك بىلەن نا. مەردلىك ئارىسىدا نېمە پەرق بار؟ ئۈچىنچى، بىر ھەييار بىر دوقمۇشتا (كوچا ئېغىد. زىدا) ئولتۇرغان بولسا، بىر كىشى كېلىپ ئۇنىڭ ئالدىدىن ئۆتسە، بىر پەستىن كې. يېن يەنە بىر كىشى تىخ كۆتۈرۈپ ئۇنى ئۆلتۈرگىلى كەينىدىن قوغلاپ كېلىپ، دوق. مۇشتا ئولتۇرغان ھەيياردىن «پالانى بۇ يولدىن ئۆتتىمۇ؟» دەپ سورىسا، بۇ ھەييار بۇ ئەھۋالدا نېمە دەپ جاۋاب بېرىشى كېرەك؟ ئەگەر ئۆتمىدى دېسە، يالغان بولىدۇ؛ ئۆتتى دېسە، ناھەق خۇن تۆكۈشكە ياردەمدە بولغان بولىدۇ.

ھەييارلار بۇ مەسىلىلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بىر - بىرىگە قاراشتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا فەزىل ھەمدانى ئاتلىق بىر كىشى بار ئىدى. ئۇ:

— بۇ مەسىلىنىڭ جاۋابىنى مەن بېرەي، — دېدى.

— جاۋاب بەرگىن، — دېدى شەھەردىن كەلگەن ھەييار.

فەزىل ھەمدانى جاۋاب بېرىپ دېدىكى:

— مەردلىك، سېخىلىقنىڭ مەنىسى — نېمىدېگەن بولساڭ، دېگەننى ئەمەلگە ئا. شۇرۇش؛ مەردلىك بىلەن نامەردلىكنىڭ پەرقى — سەبىردۇر. ئەمدى، دوقمۇشتا ئولتۇر. غان ھەييارنىڭ جاۋابى شۇكى، قېچىپ كەلگەن ھېلىقى كىشى ئۇنىڭ، يەنى دوقمۇشتا ئولتۇرغان ھەييارنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، ھەييار قوپۇپ ئەسلى ئورنىدىن بىر - ئىككى قەدەم نېرىغىراق يۆتكىلىپ ئولتۇرسىلا بولىدۇ. تىخ كۆتۈرۈپ كەلگەن كىشى ئۇنىڭدىن «پالانى كىشى بۇ يەردىن ئۆتتىمۇ؟» دەپ سورىسا، ئۇ «تاكى مەن بۇ يەردە ئولتۇرغاندىن بېرى ھېچ كىشى ئۆتمىدى» دەپ جاۋاب بەرسىلا بولىدۇ.

مەردلىك، سېخىلىقنىڭ ئەسلى ۋە مەنىسى ھەققىدە يۇقىرىدا ھەييارلارغا باغلاپ توختالدىق. ئەمدى ئەمەلدارلارغا كەلسەك، ئۇلار ھەم ئۆزلىرىنى مەن ئېيتىپ ئۆتكەندەك، مەردلىك، سېخىلىقنىڭ يوسۇنلىرى بويىچە تۇتمىقى لازىمدۇر. ئادەتتە، لۇتقى - كەرەم قىلماق، مېھماندارچىلىق قىلماق، خۇدانى تونۇماق ۋە كىيىمنى پاكىزە كىيى.

مەك، رەتلىك يۈرمەك قاتارلىقلار لەشكەرلەردە كۆپرەك بولۇشقا ۋە ئەمەل قىلىشقا تېرىش-
 ىشىلىك مىزانلاردۇر. ئۆزىنى كىچىك پېئىل، كەمتەر تۇتماق، ئەدەپلىك بولماق ئە-
 مەلدارلاردا بولۇشقا ۋە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مىزانلاردۇر. مەردلىك، سېخىلىقنىڭ
 بازار خەلقى ئۈچۈن شەرت ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى مەزمۇنلارنى ھۈنەرۋەنلەر قاتارىدا
 بايان قىلغاندۇق، ئەمما بۇ جەھەتتە شەھەر - بازار خەلقى مەرىپەتپەرۋەر ۋە ھەممىدە
 راستلىقنى ئەۋزەل بىلىدىغان بولمىقى لازىمدۇر. ئەمدى، ئۆلىمالارغا كەلسەك، مەرد-
 لىك، سېخىلىق توغرىسىدىكى مۇنداق بىرنەچچە سۈپەت ئۇلاردا بولۇشى كېرەك:
 بىرى، سۆزى بىلەن ھەرىكىتى بىردەك بولۇش؛ ئىش - ھەرىكىتى، قىلىقى يې-
 قىملىق بولۇش؛ دىن ئىشلىرىدا مەھكەم بولۇش؛ ھەرگىز ئاچچىقلانماسلىق؛ دىن ئە-
 شىدىن بۆلەك ئىشتا كىشىنىڭ نىقابىنى يىرتماسلىق ۋە ئەيىبىنى ئاشكارا قىلماس-
 لىق، سىرىنى يايماسلىق، ئەگەر بىرەر بىچارىگە ئۆز ئىشى تۈپەيلى سەھۋەنلىك سادىر
 بولىدىغان بولسا، ئۇنىڭ ئىلاجىنى قىلىش؛ بىراۋ ئىلىم ئۆگەنمەكچى بولسا، ئىلىم
 ئۆگىتىشتە ھەرگىزمۇ بېخىللىق قىلماسلىق، تەمەسزلىك بىلەن ئۆگىتىش؛ قىلغان
 ئەجىرى ياكى تەقۋادارلىقىنى جامائەت ئالدىدا نامايىش قىلىپ يۈرمەسلىك، ئەمما كى-
 شىلەر ئالدىدا ھەقىقىي تۆھپە - ئەجىرى ئارقىلىق ياخشى نام - ئاتاق بىلەن مەشھۇر
 بولۇش. ناۋادا كىشىگە نەسىھەت قىلىش توغرا كەلسە، كىشىلەردىن پىنھان قىلىش،
 ئاشكارا نەسىھەت قىلماسلىق، يەنى كىشىلەر يوق يەردە ئايرىم نەسىھەت قىلىش. ھەر-
 گىزمۇ گۇناھى بار دەپلا بىرەر كىشىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىگە قارىتا ئالدىراپ پەتىۋا -
 ھۆكۈم چىقارماسلىق؛ چۈنكى چىقىرىلغان پەتىۋانىڭ خاتاسىنى تۈزىتىۋالغىلى بولىدۇ.
 ئەمما ئۆلۈمنى تۈزەتكىلى، يەنى ئۆلگەن ئادەمنى تىرىلدۈرگىلى بولمايدۇ. يەنە بىرى،
 جاھىللىق ياكى ئاچچىق تۈپەيلى باشقا بىر مەزھەپلەرنى «كاپىر» دېمەسلىك، چۈنكى
 ئۇنداق دېيىش كۆپۈرلۈك سانىلىدۇ. ھېچبىر كىتابتا «مەزھەپى باشقا بولغانلارنىڭ دى-
 نىمۇ باشقا بولىدۇ» دېگەن گەپ يوق. يەنە بىرى، باشقىلاردىن ئىلىم - ئىلمى ھېكمەت
 ھەققىدە ئۆزى ئاڭلاپ باقمىغان ياكى بىلمەيدىغان بىرەر ئىلىم - ئىلمى ھېكمەتنى
 ئاڭلىسا، ئالدىراپ ئىنكار قىلماسلىق. چۈنكى بىلمەسلىك كۆپۈرلۈك ئەمەس، ئىنكار
 قىلىش كۆپۈرلۈكتۇر. يەنە بىرى، ھېچ كىشىنى خۇدانىڭ رەھىمىتىدىن تا ئۈمىد قىل-
 ماسلىق، قاتارلىقلار. ئەگەر ھەرقانداق بىر ئالىمدا ئۇشبۇ سۈپەتلەر بولسا، ئۇ دەل
 مەرد، سېخى ھېسابلىنىدۇ.

گەپنىڭ قىسقىسى، مەردلىك، سېخىلىق توغرىسىدا «ئەھلى تەسەۋۋۇف» (سوپىلار
 ئەھلى) قا ئائىت رسالىلەردە ئۈستازلار مۇكەممەل بايان قىلغان. خۇسۇسەن، ئۈستاز
 ئەبۇلقاسىم قەشرى «ئادابۇت - تەسەۋۋۇف» ناملىق رسالىسىدە؛ شەيخ ئەبۇلھەسەن «بە-
 يانۇس - سەفا» ناملىق كىتابىدا؛ ئەبۇ مەنسۇر دەمەشقى «ئەزىمەتۇللاھ» دېگەن كىتاب-
 ىدا بۇ سۈپەتلەرنى باشتىن - ئاخىر تىلغا ئالغان. شۇڭا مەن سۆز ئۈزىراپ كەتمىسۇن
 ئۈچۈن، بۇ تەرىقنىڭ، يەنى سۈپەتلەرنىڭ شەرتلىرىنى كۆپ پۈتمىدىم. مېنىڭ مەقسە-
 تىم، بۇ كىتابتا ساڭا پەقەتلا پەند - نەسىھەت بېرىش، سېنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئوبدان
 بولۇشۇڭنى ئىزدەش ئىدى. شۇڭا پەقەت تەنبىھنىڭ شەرتلىرى ئۈستىدىلا توختىلاي
 ھەمدە مۇشۇ قوۋم بىلەن، يەنى سوپىلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولالساڭ، ئۇلارنىڭ كۆڭ-
 لىگە ئېغىر كەلمەيدىغان بولسۇن ئۈچۈن، ئۇشبۇ قوۋمگە ئالاقىدار مەردلىك، سېخى-

لىقنىڭ شەرتلىرىنى ساڭا ئاشكارا قىلاي! مۇشۇ كىشىلەر ئارقىلىق ئادەم ئارقىلىق، مۇشۇ
بۈيۈك تەڭرىنىڭ ھەقىقى - ھۆرمىتىنى ساقلاپ تىرىكچىلىك قىلىشتا، بۇ تائىپىدە -
گە يەتكەن رەنج - مۇشەققەت باشقا ھېچ تائىپىگە يەتكەن ئەمەس. يەنى ھېچبىر تائىپە
بۈيۈك تەڭرىنىڭ ھەقىقى - ھۆرمىتىنى ساقلاپ تىرىكچىلىك قىلىشتا، بۇ تائىپىدەك،
يەنى ئەھلى سوپىلاردەك رەنج - مۇشەققەت تارتقان ئەمەس. شۇڭا رەسۇل ئەلەيھىسسالام
كۆپرەك ئۇلارنى دوست تۇتقانىدى. ئەلۋەتتە بۇ تەرىقىدە مەزەللىك، سېخىلىقنى بەجا
كەلتۈرۈش تولىمۇ مۇشكۈلدۈر. ئەمدى بۇ تائىپەنىڭ، يەنى سوپى، دەرۋىشلەرنىڭ مەردە -
لىك، سېخىلىقنىڭ شەرتلىرىنى بايان قىلاي:

— ئەي ئوغۇل، بىلگىل، سوپى، دەرۋىش شۇنداق كىشىلەردۈركى، ئۇلار مۇجەررەد
(يالىڭاچ) بولىدۇ. يەنى دۇنيالىقتىن ھېچنەرسىنى بولمايدۇ. ئۆزلىرىنى ئارتۇقچە نەر -
سىلەردىن خالىي ساقلايدۇ. بۇ خىل سۈپەت — خاراكتېر «تەسەۋۋۇق» (سوپىلىق، سو -
پىزم) دېيىلىدۇ.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، ئىككى سوپى بىللە سەپەرگە چىققانىدى. بىرى «مۇجەررەد» (يالىڭاچ،
دۇنيالىقتىن ھېچنەرسىنى يوق) ئىدى. يەنە بىرىنىڭ بەش ئەشرەفى (بەش ئالتۇن ئاق -
چىسى) بار ئىدى. پۇلى يوق سوپى سەپىرىنى غەم - ئەندىشىسىز داۋاملاشتۇرۇپتۇ. ھەر
قونالغۇغا كەلسە، خاتىرجەم ۋە تىنچ ئۇخلايدىكەن. ھېچقانداق ئەندىشىسىمۇ يوق ئى -
كەن. ئەمما ھېلىقى بەش ئەشرەفى (بەش ئالتۇن ئاقچىسى) بار سوپى گەرچە يەنە بىر
سوپىغا ھەمراھ بولۇپ ماڭغان بولسىمۇ، لېكىن ھېچۋاقىت خاتىرجەم يول يۈرەلمەيدى -
كەن. دائىم غەم - قايغۇ ئىچىدە يۈرۈپتۇ. ئاخىرى ئىككىسى بىر قۇدۇقنىڭ يېنىغا
يېتىپ كەپتۇ. بۇ يەر ئەسلىدىلا ئوغرى، قاراقچىلارنىڭ كېلىپ تۇرىدىغان جايى - ماكا -
نى ئىكەن. پۇلى يوق سوپى كېلىپ قۇدۇقتىن سۇ تارتىپ ئىچىپ، يېتىپلا ئۇيقۇغا كە -
تىپتۇ. ئەمما ھېلىقى ئالتۇن ئاقچىسى بار سوپى غەم - قايغۇ ئىچىدە زادىلا ئۇخلىيال -
ماپتۇ. ھەم «قانداق قىلسام بولار؟» دەپ ئۆزىگە ئۆزى نالە قىلىدىكەن. پۇلى يوق سوپى
ئويغىنىپ ئۇنىڭ ئۆزىگە ئۆزى نالە قىلىپ تۇرغىنىنى كۆرۈپ:

— نېمە بولدۇڭ؟ بېشىڭغا نېمە بالالار كەلدى؟ — دەپ سوراپتۇ. سوپى:
— مەندە بەش ئەشرەفى بار ئىدى. سەن يېتىپلا ئۇيقۇغا كەتتىڭ. ئەمما مەن ئەش -
رەمنىڭ غېمىدە خاتىرجەم بولالمىدىم. ئەنسىرەپ زادىلا ئۇيقۇم كەلمىدى، — دەپتۇ.
پۇلى يوق سوپى:

— ئۇنداق بولسا، ئۇ بەش ئەشرەمنى ماڭا بەر. مەن ئۇنى قانداق ساقلاشنىڭ تەد -
بىرىنى قىلاي، — دەپتۇ. سوپى يېنىدىكى بەش ئەشرەمنى بېرىپتۇ. ئۇ، يەنى پۇلى يوق
سوپى بەش ئەشرەمنى ئېلىپلا قۇدۇققا تاشلىۋېتىپتۇ ۋە:

— ئەمدى نېمە قىلاي ۋە قانداق ئىلاج قىلاي؟ — دەپ نالە چېكىشتىن قۇتۇل -
دۇڭ. خاتىرجەم يېتىپ، غەم - ئەندىشىسىز ئۇيقۇڭنى ئۇخلا، — دەپتۇ.
ماشايىخلار (مەشھۇر دىنىي ئالىملار) ئېيتقاندەك، تەسەۋۋۇپنىڭ ھەقىقىتى ئۈچ
نەرسە بىلەندۈر. ئۇلار «تەجرىد»، «تەسلىم»، «تەسدىق».

تەجرىد — دۇنيادىن كۆڭۈلنى پارىخ تۇتماق، يەنى دۇنيانىڭ لەززىتىدىن، مال - مۈلكىدىن قولىنى تارتماق؛

تەسلىم — ئۆزىنى، يەنى بارلىقىنى خۇداغا تاپشۇرماق؛

تەسدىق — ئىخلاسى بىلەن ئىبادەت قىلماق، دېگەنلىكتۇر.

ھەرقاچان بىرگە قانائەت قىلساڭ، نەپسىنىڭ ئاپىتىدىن يىراق بولساڭ، كۆرگەن - لىكى نەرسىنى مەنئىي قىلىشتىن ساقلانساڭ، يەنى مەنئىي قىلىدىغانلىرىمۇ بار، مەنئىي قىلمايدىغانلىرىمۇ بار. ھەر نەرسىگە قارىتا پەرقلىق، توغرا مۇئامىلىدە بولالدى - ساڭ، ئۇ ھالدا تامامىي تەرىقەت ساڭا يۈز قويغان بولىدۇ. دەرۋىش بولغۇچى چوقۇمكى ئۆزى ھەققىدە «تەسلىم» نى ئۆزىگە لازىم تۇتقاي. باشقىلار (مۆمىن بۇرادەرلىرى) بىلەن ھەرگىز تەڭلىك تالاشمىغاي. «مەنلىك» نى، يەنى ئۆزۈم ئۈچۈن دېگەننى كۆڭلىدىن چىقىرىۋەتكەي. ساھىبى غەرەز (غەرەز ئىگىسى) بولمىغاي. ھەرقانداق ئىشقا راستچىللىق ۋە ئىخلاسى بىلەن قارىغاي. ھېچقانداق نەرسىگە «ئىككىلىك» (ئالا كۆڭۈللۈك) نەزىرى بىلەن قارىمىغاي. ھەركىم ھەرقانداق نەرسىگە راستچىللىق نەزىرىدە قارايدىكەن، باشقىلار ھەم ئۇنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ئىشلاردا بولمايدۇ.

— ئەي ئوغۇل، ئەگەر كىشى راستچىللىق بىلەن سۇ يۈزىگە قەدەم قويسا، سۇ ئۇنىڭ قەدىمى ئاستىدا قاتتىق بىلىنىدۇ. دېمەكچىمەنكى، بۇ توغرىدا ساڭا باشقىلار ئەۋەتلىيالارنىڭ كارامەتلىرىدىن سۆز ئاچسا، گەرچە بولۇنغان شۇ سۆزلەر ئەقىل يوسۇنىدىن تاشقىرى بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنى ھەقىقەت ۋە راست دەپ بىلسەڭ ۋە تونىساڭ، ئىدىكار قىلما. ھەتتا ئىشەن. چۈنكى راستچىللىق، تەسرىي جەھەتتىن ئەقىل بىلەن ۋەياكى ئۆزىنى بىرەر كۈلپەتكە سېلىش يولى بىلەن كۆڭۈلدە توختىتىۋالغىلى بولىدىغان، يەنى كۆزگە كۆرۈنىدىغان، قول بىلەن تۇتقىلى ياكى كەسىپ قىلىپ ئۆگىنىۋالغىلى بولىدىغان نەرسە ئەمەس. ئۇنىڭ كۆڭۈلدىكى ئورنى پەقەت خۇدايىتائالانىڭ مەرھىمىتى، ئىنايىتى بىلەندۇر. شۇڭا دەرۋىش بولغۇچى ھەرقانداق نەرسىگە راستچىللىق كۆزى بىلەن قارىغاي. ئىچى بىلەن تېشى، يەنى تىلى بىلەن دىلى بىردەك بولغاي. كۆڭلىنى «تەۋھىد» لىك پىكىرىدىن خالىي تۇتمىغاي ۋە بۇ ھەقتىكى پىكىر - مۇلاھىزىلەردە ئېغىر - بېسىق بولغاي. تەپەككۈر ئوتىدا كۆيۈپ كەتمىگەي، يەنى تولىمۇ ئالدىراقسان بولمىغاي. چۈنكى تەرىقەت ئىگىلىرى تەپەككۈرنى كۆيۈۋاتقان ئوت، دەپ قارايدۇ. ئۇنى ئۆچۈرگىلى ياكى خالىغان بىرىگە بەرگىلى بولمايدۇ. شۇڭا غۇربەت، رەقس (ئۇسسۇل) ۋە سامانى شۇ ئوتقا تەسەللىي ئۈچۈن سەۋەب قىلغاندۇر. ئەگەر دەرۋىشلەر شۇ ئۇسسۇل - ساماغا باغلانمىغاندا ئىدى، تەپەككۈر ئوتىدا كۆيۈپ ئاراملىق تاپالمىغان بولارىدى.

شەيخ ئەخىي زەنگانى (ئاللاھ ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي!) ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا سامانى مەنئىي قىلغانىدى ۋە «سامانىڭ ئورنى (ئوت) بولمىغان يەردۇر، يەنى (ئوت) بار يەردە ساما بولماسلىقى كېرەك. ئەگەر ئەللىك كىشى بىر يەرگە جەم بولسا، بۇ قوۋمنىڭ ئارىسىدا بىر كىشىدە (ئوت) بولسا، ئۇ قىرىق توققۇز كىشىنى بۇ بىر كىشى ئۈچۈن تاشلىۋەتكىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئوتقا سۇ قويسا، تۈتۈن چىقىپ، ئىس - تۈتەك ۋە قاراڭغۇلۇق ھاسىل بولىدۇ ئەمەسمۇ!» دېگەنىدى.

دەرۋىش بولغان كىشى ئۆزىنى ئالدى بىلەن مەيلى ئاشكارا، مەيلى يوشۇرۇن بولسۇن، ئەدەب، ئەخلاق، مەرىپەت بىلەن بېزىشى لازىم. دەرۋىش بولغان كىشى ئىبادەتكە ھېرىس،

تىلى ئىبادەتكە باغلانغان، سۆزى يۇمشاق، پىتىنە - پاساتتىن يىراق، كىيگەن كىيىملىرى پاكىز بولغاى. سەپەردە لازىملىق ئەسۋابلارنى، مەسىلەن، ھاسا، ئىۋرىق، جايىناماز، ساقال تارغىقى، يىڭنە - يىپ، يەلپۈگۈچ، تىرناق ئالغۇچ قاتارلىقلارنى ھەمىشە ئۆزىگە ھەمراھ قىلغاى. شۇنداق بولغاندا كىيىملىرىنى يۇيماق ۋە تىكەمەككە ئوخشاش ئىشلاردا يەنە بىر كىشىگە ھاجىتى چۈشمەيدۇ. ھەتتا بۇنداق ئىشلاردا بۇرادەرلىرىنىڭ خىزمىتىدە بولالايدۇ. دەرۋىش بولغان كىشى يەنە سەپەر قىلماقنى ئۆزىگە دوست تۇتقاى. خانىقاغا بارسا، باشقىلارنىڭ ئىبادىتىنى چەكلىمىگەى، يەنى يەنە بىر كىشىنىڭ ئىبادىتىنى تەقىب قىلىشتىن ساقلانغاى. ئاۋۋال ئاياغدىن ئوڭ پۈتىنى چىقارغاى ۋە خانىقاغا ئوڭ پۈتى بىلەن بوسۇغا ئاتلاپ كىرگەى. ھەم ئىمكان بار پەگادا ئولتۇرغاى. قائىدە بويىچە ئىككى رەكەت ناماز ئۆتىگەى. كىرەردە ۋە چىقاردا جامائەتكە سالام قىلغاى. كىشىلەرنىڭ سۆھبىتىدە باشقىلار بىلەن چىقىشىپ ياخشى ئولتۇرغاى. باشقا بىر جايغا يۆتكەلمەكچى بولسا، ئاستا، سىيلىق مېڭىپ بارغاى. ھەرقاچان تۆھمەتچىلەردىن پەرھىز قىلغاى. جامائەتكە سۆز قىلىش توغرا كەلسە، ئىمكان بار قىسقا، ئىخچام سۆزلىگەى. ئىززەت - ھۆرمەت تاپاي دېسە، زور بىلەن باشقىلارنىڭ سۆھبىتىنى ئىزدىمىگەى. ئەمما باشقىلار - نىڭ ھۆرمىتىنى ساقلىغاى. چۈنكى جامائەت ئارىسىدا باشقىلارنىڭ ھۆرمىتىنى ساق - لىماق پەرزدۇر. يەنە بىرى، دەرۋىش بولغان ئادەم جەمئىيەتنىڭ - خەلقنىڭ رازىلىقىدا - نى ئىزدىگەى. ھەمىشە تۆۋە - ئىستىغپار بىلەن بولغاى. باشقىلارنىڭ تۆھمەتلىرىگە سەۋر قىلغاى. كىشىنىڭ سۆزلىرىنى ئېغىر ئالمىغاى. ھەرقاچان جايىناماز ئۈستىدىن كەم غايىب بولغاى. ئىشى بولمىسىمۇ، قەستەن بازارغا بارىدىغان ئىشنى قىلمىغاى. جايىناماز ئۈستىدە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرمىغاى. قوۋمىدىن ئوغرىلىقچە مال - دۇنيا يىغمىغاى. تا ئامنى جامائەتتىن پىنھان (يوشۇرۇن) يېمىگەى. ھەتتا بىر تال بادامچىلىك نەرسە بولسىمۇ! ھېچقانداق نەرسىنى يامان نام بىلەن ئاتىمىغاى. ناۋادا شۇ نەرسە قوۋم ئىچىدە شۇنداق يامان نام بىلەن ئاتالغان بولسا، ئۇ ھالدا جايىزدۇر. جامائەتنىڭ ئارىدا - سىدا ئولتۇرغاندا تايىنىپ ياكى بىرەر نەرسىگە يۆلىنىپ ئولتۇرمىغاى. كىشىنىڭ جاي - نامىنى ئۈستىگە ئاياغ قويمىغاى. جامائەتنىڭ ئارىسىدا يۈگۈرۈپ يۈرمىگەى ۋە كىشى - نىڭ ئورنىدا ئولتۇرۇۋالمىغاى. كىشىنىڭ كۆڭلىگە ئازار يەتكۈزمىگەى. ۋاقتىكى، سا - ما قىلماقچى ياكى ياقا يىرتماقچى بولسا، تاكى بىرسى دەۋەت قىلماي تۇرۇپ ئورنىدىن تۇرمىغاى ۋە ئارتۇقچە سۆز قىلمىغاى. بىھۈدە ۋە تەنھا ئۈسسۈلغا چۈشمىگەى. ناۋادا يا - قا يىرتىپ ئۈستىدىكى كىيىمنى سالغان بولسا، ئۇ يىرتىق كىيىمنى باشقا بىرىنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويمىغاى. ئەگەر بىرەر دەرۋىش كېلىپ ئۇنى ماختىسا، ماختىغىنىنىڭ شۈكرانىسى ئۈچۈن ئۇ دەرۋىشنىڭ ئالدىغا بىرەر نەرسە قويغاى. ئەگەر دەرۋىش ئۇنىڭغا خىرقە (دەرۋىشلەرنىڭ ئۈست كىيىمى) بەرسە، يەنى سوۋغا قىلسا، «ئالمايمەن» دېمى - گەى. ھېچ بولمىسا قولغا ئېلىپ ئۆزرە ئېيتىپ، ئاندىن قايتۇرۇپ بەرگەى. ئالدى بى - لەن ئۆزى ئىنساپلىق بولغاى. ئەمما ھېچ كىشىدىن ئىنساپ تىلىمىگەى. ئاڭلىشىمچە، ئىنساپ بىلەن ئۆزىنى پاكىزە تۇتماق ئاۋۋال پارس دىيارىدا پەيدا بولغانىكەن. پارس خەلقى باشقىلار ئۈچۈن ئىنساپ تىلەيدىكەن. ئەمما باشقىلاردىن ئۆزى ئۈچۈن ئىنساپ تەلەپ قىلمايدىكەن. خۇراسان خەلقى ئۆزى ھەم باشقىلار ئۈچۈن ئىنساپ تىلەيدىكەن. دەرۋىش بولغان كىشى يەنە باشقىلارنىڭ سىر - مەخپىيەتلىكلىرىنى ياخشى ساقلى -

غاي. ئېغىر - بېسىقلىقنى ئۆزىگە لازىم تۇتقاي. ھەر ئىشتا ئېغىر - بېسىق بولغاي. تائام ۋاقتىدا، يەنى تائام تارتىلغان ياكى تائام يەيدىغان ۋاقىتتا سەۋەبسىز غايىب بولمىغاي. بولمىسا، باشقىلار ئۇنىڭغا ساقلاپ قالدۇ. يەنە تائامغا باشقىلاردىن ئىلگىرى قول ئۇزات- مىغاي ھەم باشقىلاردىن ئىلگىرى قول يىغمىغاي. ئۆز نېسىۋىسىنى كىشىلەرگە قوۋمىنىڭ ئىتتىپاقى ۋە رۇخسىتى بويىچە تارتۇق قىلغاي. ئەگەر تائام يېمەيدىغان ئۆزى بولسا، ئۆزىنى داستىخان سالماستىن ئىلگىرى ئېيتقاي. ئەگەر روزا تۇتقان بولسا، داستىخان سېلىنغاندا روزا تۇتقىنىنى ئىزھار (داۋراڭ) قىلماستىنلا ئىپتار قىلغاي. تەرەت ئالۇردا ھەم تولا داۋراڭ قىلمىغاي ھەم بېپەرۋالىق قىلمىغاي. تەرەت ئىگىنىنى قىسقىراق كىي- گەي. تەرەتتىن كېيىن ھۆل ئاياغ بىلەن جايىنامازغا چىقمىغاي ھەم ھۆل ئاياغ كىيىمىگەي! مەردلىك، سېخىلىقنىڭ شەرتلىرى ۋە سوپىلىقنىڭ ئەدەپ - قائىدىلىرى ئۇشبۇ ئىدى، بايان قىلدىم. ئەمدى سوپىلارنىڭ ئاللاھقا بولغان مۇھەببىتى ۋە ئەدەپ - قائى- دىلىرى ئۈستىدە توختىلىمەن.

سوپىلارغا بولغان ئەدەپ - قائىدە شۇكى، ھەر كىم ئالدى بىلەن سوپىلارنىڭ تە- رىتىنى ئىنكار قىلمىغاي. يەنى سوپىلارنىڭ تەرتىگە گۇمانلىق قارىمىغاي. سوپىلارنىڭ تۇرق - ھەرىكەتلىرىنىڭ مەنىسىنى سورىمىغاي ۋە سوپىلارنىڭ ئەيىبىنى «ھۈنەر» دەپ بىلگەي ۋە ئۇلارنىڭ سىرىنى ھېچ كىشىگە ئېيتمىغاي. ياخشى ئىشلىرىغا شۈكرى قىلغاي. يامان ياكى ماقۇل كەلمەيدىغان، يەنى كۆڭۈلگە ياقمايدىغان ياكى كۆزگە سىغ- مايدىغان ئىشلىرىغا قارىتا تۆۋە قىلىش بىلەن كۇپايە قىلغاي. سوپىلار بىلەن بىللە بولغاندا كىيىملىرىنى پاكىزە تۇتقاي ۋە ھۆرمەت بىلەن ئولتۇرۇپ قوپقاي. تولا كۈلمە- گەي ۋە تولا ئېغىرلىق ھەم قىلمىغاي. ناۋادا تاتلىق تۈرۈم - تائام تاپسا، سوپىلارنىڭ ئالدىغا قويۇپ: «ئاز بولسىمۇ سىزلەر بىلەن بىللە يېگىلى ئېلىپ كەلدىم» دەپ ئۆزرە قويغاي. قاچانكى مۇشۇنداق بولساڭ ۋە مەن دېگەندەك قىلساڭ، تامام دوست - بۇرا- دەرلىرىڭ ئارىسىدا مەردلىك، سېخىلىق ۋە راستلىقنى بەجا كەلتۈرگەن بولسىەن.

سوپىلارغا بولغان ئەدەپ - قائىدە شۇكى، ھەر كىم ئالدى بىلەن سوپىلارنىڭ تە- رىتىنى ئىنكار قىلمىغاي. يەنى سوپىلارنىڭ تەرتىگە گۇمانلىق قارىمىغاي. سوپىلارنىڭ تۇرق - ھەرىكەتلىرىنىڭ مەنىسىنى سورىمىغاي ۋە سوپىلارنىڭ ئەيىبىنى «ھۈنەر» دەپ بىلگەي ۋە ئۇلارنىڭ سىرىنى ھېچ كىشىگە ئېيتمىغاي. ياخشى ئىشلىرىغا شۈكرى قىلغاي. يامان ياكى ماقۇل كەلمەيدىغان، يەنى كۆڭۈلگە ياقمايدىغان ياكى كۆزگە سىغ- مايدىغان ئىشلىرىغا قارىتا تۆۋە قىلىش بىلەن كۇپايە قىلغاي. سوپىلار بىلەن بىللە بولغاندا كىيىملىرىنى پاكىزە تۇتقاي ۋە ھۆرمەت بىلەن ئولتۇرۇپ قوپقاي. تولا كۈلمە- گەي ۋە تولا ئېغىرلىق ھەم قىلمىغاي. ناۋادا تاتلىق تۈرۈم - تائام تاپسا، سوپىلارنىڭ ئالدىغا قويۇپ: «ئاز بولسىمۇ سىزلەر بىلەن بىللە يېگىلى ئېلىپ كەلدىم» دەپ ئۆزرە قويغاي. قاچانكى مۇشۇنداق بولساڭ ۋە مەن دېگەندەك قىلساڭ، تامام دوست - بۇرا- دەرلىرىڭ ئارىسىدا مەردلىك، سېخىلىق ۋە راستلىقنى بەجا كەلتۈرگەن بولسىەن.

سوپىلارغا بولغان ئەدەپ - قائىدە شۇكى، ھەر كىم ئالدى بىلەن سوپىلارنىڭ تە- رىتىنى ئىنكار قىلمىغاي. يەنى سوپىلارنىڭ تەرتىگە گۇمانلىق قارىمىغاي. سوپىلارنىڭ تۇرق - ھەرىكەتلىرىنىڭ مەنىسىنى سورىمىغاي ۋە سوپىلارنىڭ ئەيىبىنى «ھۈنەر» دەپ بىلگەي ۋە ئۇلارنىڭ سىرىنى ھېچ كىشىگە ئېيتمىغاي. ياخشى ئىشلىرىغا شۈكرى قىلغاي. يامان ياكى ماقۇل كەلمەيدىغان، يەنى كۆڭۈلگە ياقمايدىغان ياكى كۆزگە سىغ- مايدىغان ئىشلىرىغا قارىتا تۆۋە قىلىش بىلەن كۇپايە قىلغاي. سوپىلار بىلەن بىللە بولغاندا كىيىملىرىنى پاكىزە تۇتقاي ۋە ھۆرمەت بىلەن ئولتۇرۇپ قوپقاي. تولا كۈلمە- گەي ۋە تولا ئېغىرلىق ھەم قىلمىغاي. ناۋادا تاتلىق تۈرۈم - تائام تاپسا، سوپىلارنىڭ ئالدىغا قويۇپ: «ئاز بولسىمۇ سىزلەر بىلەن بىللە يېگىلى ئېلىپ كەلدىم» دەپ ئۆزرە قويغاي. قاچانكى مۇشۇنداق بولساڭ ۋە مەن دېگەندەك قىلساڭ، تامام دوست - بۇرا- دەرلىرىڭ ئارىسىدا مەردلىك، سېخىلىق ۋە راستلىقنى بەجا كەلتۈرگەن بولسىەن.

سوپىلارغا بولغان ئەدەپ - قائىدە شۇكى، ھەر كىم ئالدى بىلەن سوپىلارنىڭ تە- رىتىنى ئىنكار قىلمىغاي. يەنى سوپىلارنىڭ تەرتىگە گۇمانلىق قارىمىغاي. سوپىلارنىڭ تۇرق - ھەرىكەتلىرىنىڭ مەنىسىنى سورىمىغاي ۋە سوپىلارنىڭ ئەيىبىنى «ھۈنەر» دەپ بىلگەي ۋە ئۇلارنىڭ سىرىنى ھېچ كىشىگە ئېيتمىغاي. ياخشى ئىشلىرىغا شۈكرى قىلغاي. يامان ياكى ماقۇل كەلمەيدىغان، يەنى كۆڭۈلگە ياقمايدىغان ياكى كۆزگە سىغ- مايدىغان ئىشلىرىغا قارىتا تۆۋە قىلىش بىلەن كۇپايە قىلغاي. سوپىلار بىلەن بىللە بولغاندا كىيىملىرىنى پاكىزە تۇتقاي ۋە ھۆرمەت بىلەن ئولتۇرۇپ قوپقاي. تولا كۈلمە- گەي ۋە تولا ئېغىرلىق ھەم قىلمىغاي. ناۋادا تاتلىق تۈرۈم - تائام تاپسا، سوپىلارنىڭ ئالدىغا قويۇپ: «ئاز بولسىمۇ سىزلەر بىلەن بىللە يېگىلى ئېلىپ كەلدىم» دەپ ئۆزرە قويغاي. قاچانكى مۇشۇنداق بولساڭ ۋە مەن دېگەندەك قىلساڭ، تامام دوست - بۇرا- دەرلىرىڭ ئارىسىدا مەردلىك، سېخىلىق ۋە راستلىقنى بەجا كەلتۈرگەن بولسىەن.

ئېلىش كويىدا بولما. خىيانەت قىلىش خىيالىدا ھەم بولما. خىيانەت قىلىش — مەرد-لىك، سېخىيلىق جۈملىسىدىن ئەمەستۇر. — بىلگىل، ئەي ئوغۇل، بۇ توغرىدا سۆز كۆپ ئىدى. ھەر تائىپەنىڭ مەردلىك، سېخىيلىققا دائىر سۈپەتلىرىنى بىر - بىرلەپ بايان قىلسام گەپ ئۇزىراپ كېتىدۇ. شۇڭا سۆزنى قىسقىلا قىلدىم. نېمىدېگەن بولسام، ئۇنى شەرھىلەپ چۈشەندۈرۈشكە تىرىشتىم. مەردلىك، سېخىيلىق جۈملىسىدىن يەنە شۇنى بىلگىنىكى، ھەرقانداق نەرسە بولۇشتىن قەتئىينەزەر، ئۆزۈڭنىڭكىنى، يەنى ئۆزۈڭگە تەۋە نەرسىلەرنى ئۆزۈمنىڭ دەپ بىل. ئۆزگىدىن، يەنى باشقىلارنىڭ نەرسىلىرىدىن تەمەيىڭنى ئۆز. كىشىلەرنىڭ مال - مۈلكىگە قارىتا ھەرگىزمۇ تەمە قىلغۇچى بولۇپ قالما. ئەگەر قول ئىلكىڭدە بىرەر نەرسە بولسا، باشقىلارغا ھەم ئۇنىڭدىن نېسىۋە بەرگىن. ئەمما خەلقىدىن تەمە تۇتما. بېرىش ئىمكانىيىتىڭ بولمىسا، مەيلى، لېكىن ئالماقنىڭ، يەنى ئېلىۋېلىشنىڭ كويىدا يۈرمە. ناۋادا خەلققە ياخشىلىق قىلالمىساڭ ياكى ياخشىلىق قىلىش قولۇڭدىن كەلمىسە، ئامال يوق. لېكىن ھەرقاچان خەلققە يامانلىق قىلىشتىن يىراق تۇر. مەن ئېيتقاندەك تىرىكچىلىك قىلغان كىشى دەل بۇ ئالەمدە ھەممىدىن ئۇلۇغ ۋە ھەممىدىن مەرد، سېخىي كىشىدۇر. دۇنيا ھەم ئاخىرەت شۇ كىشىگە نېسىپ بولغاي!

— بىلگىل، ئەي ئوغۇل، بۇ كىتابتا نەچچە يەردە قانائەت توغرىسىدا سۆز قىلدىم. يەنە ھەم تەكرار ئېيتاي، ناۋادا تەڭلىككە قالمىساڭلا، قانائەتچان بولغىن. ھەسەت قىلمىغىن. ھەمىشە ئۆزۈڭنى خوشخوي تۇتقىن. چۈنكى بارلىق غەم (غەم - قايغۇ) نىڭ ئەسلى مەنبئى ھەسەتتۇر. بىلگىلىكى، پەلەكنىڭ ئايلىنىپ تۇرۇشى سەۋەبلىك ھەممە ئادەمگە ياخشىلىقمۇ، يامانلىقمۇ يېتىپ تۇرىدۇ. ئۇستازىم (ئاللاھ ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي!) دائىم: «ھەممە ئادەم جاھاندارچىلىق يوللىرىدا پەلەكتىن رەنج يەتسە، سەۋر قىلغاي؛ لوقما، يەنى پايدا - مەنپەئەت يەتسە، قانائەت قىلغاي!» دەيتتى. ھەقتائالا - مۇ: «ساڭا نېمە يەتكۈزسەم، مەيلى ياخشىلىق بولسۇن، مەيلى يامانلىق بولسۇن، قوبۇل قىلىپ شۈكرى ئېيتقۇچىلاردىن بول» دەپ پەرمان قىلغانىدى.

پەلەكنىڭ تەسىرى بۇ ئىككى ئىشتىن — ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن خالىي ئەمەس. ۋاقتىكى، سەن بۇ تەرىقىدە يول تۇتۇپ قانائەتنى كەسىپ قىلساڭ، سېنىڭ بۇ ئازادە بەدەننىڭ ھېچ كىشىگە بەندە (قۇل) بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆڭلۈڭدە «تەمە» گە يول بەرمىگىن. بېشىڭغا مەيلى ياخشىلىق كەلسۇن، مەيلى يامانلىق كەلسۇن، رازى بول. شۇنى بىلگىنىكى، ئادەم ئەۋلادى مەيلى قايسى تائىپەدىن بولسۇن، ھەممىسى پاك ئاللاھتائالانىڭ بەندىسى ئىكەنلىكىگە قايىلدۇر. پەرزەنتى ئادەمنىڭ بىر - بىرىدىن كەم - ئارتۇق (باي - كەمبەغەل)، كۈچلۈك ۋە ئاجىز بولمىقى تەمەنىڭ ۋە ھاجەتمەنلىكنىڭ سەۋەبىدىندۇر. قاچانكىكى، كىشى «تەمە» نى كۆڭلىدىن چىقىرىۋېتىدىكەن، ئىككىلا جاھاندا بىھاجەت بولىدۇ. ھېچكىشىگە ھاجىتى چۈشمەيدىغان ئادەم — ئەڭ ئۇلۇغ ۋە ئەڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر كىشىدۇر. ئەكسىچە تەمەگەر ۋە ھاجەتمەن ئادەم — ئەڭ خار كىشىدۇر.

بىلىشنىڭ كېرەككى، بەزى كىشىلەر «تەمە» نىڭ سەۋەبىدىن ئۆزىنى ئۆزىگە ئوخشاش يەنە بىرىگە بەندە (قۇل) قىلىپ قويىدۇ.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، شەيخ شەبلى (ئاللاھ ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي!) مەسچىتكە كىرىپ ئىككى رەكەت ناماز ئۆتەپ بولۇپ، بىرەر سائەت ئارام ئالاي، دەپ ئولتۇردى. ئۇ مەسچىت ھەم مەكتەپخانا ئىدى. ئۇششاق بالىلارنىڭ تاماق يەيدىغان ۋاقتى بولۇپ قالغانىدى. بالىلار نان يەپ ئولتۇراتتى. ئىككى گۆدەك شەيخ شەبلىگە يېقىنراق جايدا ئولتۇرغان بولۇپ، بىرى دۇنيادار (باي)نىڭ ئوغلى، يەنە بىرى نامرات (كەمبەغەل)نىڭ ئوغلى ئىدى. باينىڭ ئوغلىنىڭ ئالدىدىكى تاۋاق ئىچىدە ھالۋا بار ئىدى. كەمبەغەلنىڭ ئوغلىنىڭ ئالدىدا بىر پارچە قۇرۇق نان بار ئىدى. كەمبەغەلنىڭ ئوغلى باينىڭ ئوغلىدىن ھالۋا تىلىدى. باينىڭ ئوغلى:

— ئەگەر مەن ساڭا بىر پارچە ھالۋا بەرسەم، مېنىڭ ئىتىم بولامسەن؟ — دېدى. كەمبەغەلنىڭ ئوغلى:

— ئەگەر ماڭا ھالۋا بەرسىڭىز، مەن سىزگە ئىت بولاي، — دېدى. باينىڭ ئوغلى:

— ئەگەر مېنىڭ ئىتىم بولساڭ، ئىتقا ئوخشاش قاۋا، — دېدى.

كەمبەغەلنىڭ ئوغلى شۇ زامان ئىتقا ئوخشاش ئاۋاز چىقىرىپ قاۋىدى. باينىڭ ئوغلى ئۇنىڭغا بىر پارچە ھالۋا بەردى.

شەيخ شەبلى بۇ بالىلارغا قاراپ ئولتۇرغانىدى، بۇ ئىشلارنى كۆرۈپ يىغلاپ كەتتى. باشقىلار شەيختىن:

— ئەي شەيخ، نېمە بولدى؟ نېمە ئۈچۈن يىغلايسىز؟ — دەپ سورىدى. شەيخ دېدىكى:

— ئاگاھ بولۇڭلاركى، بۇ خالايقىنىڭ بېشىغا نېمە ئىشلار يەتمەيدۇ؟ ناۋادا شۇ بالا ئالدىدىكى قۇرۇق نانغا قانائەت قىلغان بولسا ئىدى، ئۆزىگە ئوخشاش يەنە بىر بالىغا ئىت بولماسىدى.

بەس، مەيلى زاھىد (شەيخ) بول ياكى پاسىق بول، ھەرقاچان قانائەتلىك بولغىن ۋە كىشىلەر ياقتۇرىدىغان ئىشلار بىلەن شۇغۇللان. تا ھەر ئىككى جاھاندا ھەممىدىن ئۇلۇغ ۋە پاك تەبىئەت ئاتىلىسەن.

— بىلگىل، ئەي ئوغۇل، مەن بۇ كىتابنى قىرىق تۆت باب قىلىپ، ھەر بابتا ئاڭلىدىغان ۋە بىلگەن ھېكمەت ۋە مەنىلەرنى مىسال قىلىپ، قولۇمدىن كەلگىنىچە ۋە تەبىئەتتىم يار بەرگىنىچە ساڭا بايان قىلدىم. ھەر بابتا ساڭا نەسىھەت قىلدىم. بىراق ئەقىل بابىدا ۋە ئىلىم توغرىسىدا ھېچ نەرسە دېيەلمىدىم. ساڭا زور بىلەن، يەنى مەجبۇرىي ھالدا — زۇلۇم ئىچىدە ئاقىل بول دېيەلمەيمەن. چۈنكى دانىشمەنلىكنى، يەنى بىلىمنى زۇلۇم — سىتەم بىلەن ئۆگەنگىلى بولمايدۇ. بىلگىنكى، ئەقىل ئىككى قىسىم بولىدۇ:

بىرى، «ئەقلى ئەزىزى»دۇر، يەنى ئادەمدە تەبىئىي بولىدىغان تۇغما ئەقىل. ئۇنى كەسىپ قىلىپ ئۆگىنىۋالغىلى بولمايدۇ.

ئىككىنچىسى، «ئەقلى مەكتەب»تۇر. ئۇ كەسىپ قىلىپ ئۆگىنىشتىن ھاسىل بولىدۇ. «ئەقلى ئەزىزى» خىرەد، يەنى ئەقىل، زېھىن دەپ ئاتىلىدۇ. «ئەقلى مەكتەب» دانىش، يەنى بىلىم دەپ ئاتىلىدۇ. ھەرقاچان «ئەقلى مەكتەب»نى ئۆگەنگىلى بولىدۇ.

«ئەقلى ئەزىزى» بولسا، خۇدايىتائالانىڭ ئاتاسى (مەرھۇمىتى)دۇر. شۇڭا ئۇنى ئۆگەنىشتىن ھاسىل قىلغىلى بولمايدۇ.

ئىككىنچىسى، «ئەقلى مەكتەب»تۇر. ئۇ كەسىپ قىلىپ ئۆگىنىشتىن ھاسىل بولىدۇ. «ئەقلى ئەزىزى» خىرەد، يەنى ئەقىل، زېھىن دەپ ئاتىلىدۇ. «ئەقلى مەكتەب» دانىش، يەنى بىلىم دەپ ئاتىلىدۇ. ھەرقاچان «ئەقلى مەكتەب»نى ئۆگەنگىلى بولىدۇ.

«ئەقلى ئەزىزى» بولسا، خۇدايىتائالانىڭ ئاتاسى (مەرھۇمىتى)دۇر. شۇڭا ئۇنى ئۆگەنىشتىن ھاسىل قىلغىلى بولمايدۇ.

دېمەك، «ئەقلى ئەزىزى»نى خۇدايىتائالا ساڭا بەرگەنىكەن، «ئەقلى مەكتەب»نى رىيازەت ۋە مۇشەققەت بىلەن بولسىمۇ ئۆگىنىپ، «ئەقلى ئەزىزى»گە ھەمراھ قىلى. تا ئىككى ئەقىل بىلەن كامال تېپىپ جاھاننىڭ دانالىرىدىن بولغايىسەن. ناۋادا سەندە «ئەقلى ئەزىزى» (تۇغما ئەقىل، تۇغما قابىلىيەت) بولمىغان تەقدىردىمۇ، «ئەقلى مەكتەب»نى ئۆگىنىشتىن باش تارتما. قانچىلىك ئىمكانىيەتنىڭ بولسا، شۇنچىلىك ئۆگەن. گەرچە ئەقىللىقلەر جۈملىسىدىن بولالمىساڭمۇ، ھېچ بولمىغاندا جاھىل (نادان)لاردىن بولۇپ قالمايسەن. چۈنكى ھېچنېمە بىلمىگەندىن بىرنى بولسىمۇ بىلگەن ياخشىدۇر. «ئاتا بولالمىساڭ، ئانا بولغىن» دېگەن ماقال بار ئەمەسمۇ! ؟ قاچانكى دانا بولماقنى خاھىش قىلساڭ، ھېكمەت ئۆگەنگىن. ئەقىلنى ھېكمەت ئارقىلىقمۇ تاپقىلى بولىدۇ. بىرى ئەرستايىشتىن سورىدى:

— ئەقىلنىڭ قۇۋۋىتى نېمە ئارقىلىق بولىدۇ؟
دېدىكى:

— ئادەمنىڭ قۇۋۋىتى غىزا بىلەن بولىدۇ. ئەقىلنىڭ غىزاسى (قۇۋۋىتى) ھېكمەتتۇر.

— ئەمدى بىلگىل، ئەي ئوغۇل، ھەممە نەرسىنى مېنىڭ ئادىتىم، بىلگىنىم ۋە ماقۇل كۆرۈپ خالىغىنىم بويىچە جەمئىي قىلىپ، سەن ئۈچۈن بىر كىتاب قىلدىم. ھەر ئىلىمدىن، ھەر ھۈنەردىن ۋە ھەر كەسىپتىن مىسال كەلتۈردۈم. بۇ كىتابنى يىدىگىرمە پەسىل، قىرىق تۆت باب بويىچە تامام قىلدىم. تا يىگىتلىكىمدىن ياشانغانغا قەدەر خاتىرە پۈتۈش ئادىتىم ئىدى. يەتمىش ئۈچ ياشتا ئىدىم. تارىخقا تۆت يۈز ئەللىك بەش ئىدى. بۇ كىتابنى جەمئىي قىلىپ تامامغا يەتكۈزدۈم. مۇندىن كېيىن ھەم خۇدا-يىتائالا ئۆمۈر بەرسە، ئۇشبۇ ئادەت بىلەن بولغۇمدۇر. بەس، ھەر نېمىنى ئۆزۈمگە ما-قۇل كۆردۈم، ساڭا ھەم شۇنى ماقۇل كۆردۈم. ناۋادا بۇنىڭدىنمۇ ياخشىراق سۈپەتلەر ۋە ئادەتلەرنى بىلسەڭ، شۇنى ماقۇل كۆر. ئەگەر بۇنىڭدىنمۇ ياخشىراقنى تاپالمىساڭ، مېنىڭ بۇ پەندۇ نەسىھەتلىرىمنى كۆڭلۈڭنىڭ قولىقى بىلەن ئاڭلاپ، ئەمەلدە كۆرسەت-كىن. ئەگەر سەن ئاڭلىمىساڭ ۋە قوبۇل قىلمىساڭ، خۇدايىتائالا سائادەتمەن ۋە بەخت-لىك ياراتقان يەنە بىرى ئاڭلايدۇ ۋە قوبۇل قىلىدۇ. ھەم ئاڭلىغان ۋە قوبۇل قىلغانلىرىنى ئەمەلدە كۆرسىتىدۇ. بىراۋنىڭ پەندى - نەسىھىتىنى ئاڭلىغان كىشىنى ھەرقاچان سائادەتمەن بىلگىن.

بۇ كىتابتا دېگەنلىرىمنىڭ ھەممىسى ئىككىلا ئالەمدىكى سائادەتمەنلىكنىڭ ئالا-مىتى ۋە نىشانىسىدۇر.

ھەزرىتى ھەقتائالا ماڭا ۋە ساڭا، تۈركىي قىلغۇچىغا ۋە پۈتكۈچىگە، ئوقۇغۇچىغا ۋە ساھىبى كىتابقا ۋە ئىشتكۈچىلەرگە رەھمەت قىلغاي!

تارىخنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز ئاتمىش توققۇزىنچى يىلى، شەۋۋال ئېيىنىڭ پەي-شەنبە كۈنى تامامغا يەتتى.

(تۈگىدى) (تۈگىدى)
(ئابلېمىت ئەھەت بۆگۈ: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدىن، دوتسېنت)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: پەرىدە ئەمىن

.....

ئەگەر ئاداب قىلساڭ ئەي سەرەفراز،
كى ئىززەتدە بولۇرسەن قىش ئىلە ياز.
پەيغەمبەرلەر بولۇر ئۆلدەم مەدەدكار،
ئەزىزلەرنىڭ بارى بولغاي خەرىدار.
ئەدەبلىخ كىمسەغە بولسە دىل ئاگاھ،
ھەقىقەتدە، تەرىقەتدە تاپار راھ.
ئەدەبسىز ھېچبىر ئىش بىتكەنى يوق،
كىشى مەقسۇدى سارى يەتكەنى يوق.
ئەدەب بازارغە كىرسەڭ بىكبىر،
كى سەن ئاداب سارى بول خەرىدار،
ئەدەبىنى قولغە چۈنكىم كەلتۈرۈرسەن،
تەمامى ئىلمىدىن بەھرە ئالۇرسەن.
ئەدەب بولسا سېنى ئەۋۋەل سوراغىڭ،
جەمئ ئىلم ئىلە تولغاي قۇلاغىڭ.
كى ئاقىلسەن ھەمىشە با ئەدەب بول،
خەبەردار بول ھەمىشە بۇ ئۇلۇغ يول.
بەرادەرلەر بۇ يولدا بولساڭ ئاگاھ،
ئۆزى بەرمەسە ئاندا سەر بولۇر راھ.

①

.....

① پەرىدە ئەمىن تەرىپىدىن تەييارلىغان.
② بۇ يەردە يېرىم بەت، 18 مىسرا شېئىر كۆيۈپ يوقالغان.

* * *

①

بەرادەر ئاچ كۆزۈڭ كىملىرى ئۆتۈپدۇر،
 شەھنشاھلار بارىپ يەردە ياتىپدۇر.
 ئايا ئادەم، نەزەر قىلغىل ئۆزۈڭگە،
 تەنىڭدە جان، قۇلاق سالغىل سۆزۈمگە.
 كەمىنە موللا ئەھمەد ھەم كېتەدۇر،
 بارىپ يەر قوينىدە بىر كۈن ياتادۇر.
 يا ئىلاھا، خەستەۋۇ بىچارەدۇرمەن،
 كىم ئىسيان دەشتىدە ئاۋارەدۇرمەن.
 كى ئۈمرۈم بىھۈدە سەرق ئەيلەدىمەن،
 كۆڭۈلنى گىنەگە زەرق ئەيلەدىمەن.
 بار ئۈمىدىمكى بىر ئاتىڭ رەھىمدۇر،
 رەھىمۇ ھەم غەفۇرۇ ھەم كەرىمدۇر.
 نە بولغاي ھالىم، ئەي پەرۋەردىگارا،
 بولۇر چاغىدە قىيامەت ئاشكارا.
 بۇ دۇنياۋۇ ئۇ دۇنيادا خۇدايا،
 ماڭا قىل نۇرى ئىمانىمنى ھەمرا.
 ھەر گىياھىكى ئەززەمىن رۇيىدە،
 ۋەھدەھۇ لەشەرىكە راكۇ يىدە.
 (ھەر گىياھىكى يەردىن ئۈنسە ئەگەر،
 ۋەھدەھۇ لەشەرىكە لەھۇ ئېيتار.)

②

* * *

كەل ئەي راۋىكى قىل تۇتىدىن ھېكايەت،
 خۇدا بەرگەن ئاڭغا بۈيە لەتافەت.
 كى مىيۋەسى ھەمەجانغە بەراپەر،
 كۆرۈپدۇرسەن بۇ سۆزغە ئەيلە باۋەر.

① ئەسەرنىڭ بېشىدىن تۆت بەت كەم.
 ② يېرىم بەت كۆيگەن.

يەنە تەۋسىق قىلسام تۈتنى ① سەۋابىن،
كى ئىككەن ② كۆرمەگەي دەۋزەخ ئەزابىن.
كى مىڭ تەنگە خۇدايى ③ قىلغانىڭدىن،
زىيادە ئولغۇسى ئىنساڧلىق ئوغۇلدىن.
كى ئېھسان قىلساڭىز ئەندەك غەرەز بار،
تۈت ئىككەندە غەرەز يوقتۇر ئايا يار.
كىشى ئىككەن ئۆتەر يول ئۈستىدە تۈت،
يۈزىن ئۆپۈپ، قولىن ئۇشلاپ خىزىر تۈت.
مىۋەلەرنىڭ سېخىسى تۈت ئىككەندۇر،
دەرەختلەردىن سوراڭىڭ بىتىككەندۇر.
كى تۈت ئايدى: كۆرۈپسەن ئۇشبۇ ئەسرار،
قۇرۇق بەرگۈ تەنمىدىن مىۋەلەر با.
ھەمە مىۋەدىن ئەۋۋەل پىشتىم ئالان،
شەمال كەلسە قىلۇر يەر بىرلە يەكسان.
مۇھەببەت بىرلە ھەركىم تۈت ئىككەندۇر،
گۇمانسىز مەقسەدىغە ئول يېتەدۇر.
..... ④

دەپ، تۈت ئۆز - ئۆزىدىن پەخىرلىنىپ تۇراتتى. تۇيۇقسىزلا گىلاس پەيدا بولدى ۋە ئالا - سېرىق بولۇپ ئۆڭگىنىچە ۋارقىراپ بۇ غەزەلنى ئوقۇدى:
گىلاس ئايدى زەبانى ھال بىرلەن،
مېنى خەلق ئەيلەدىڭ ئەي ھەقۇمەننان.
مېنىڭ شەربەتلەرىم ھېچكىمدە بولماس،
ھەۋەس كەلگەن كىشى ماڭا يېتەلمەس.
مەنى دانەلەرىم ياقۇتكە ئوخشار،
ماڭا يەتمەي نەچەلەر زار يىغلار.
مېنى خەلق ئەيلەگەن كىمدۇر قىل ئىدراك،
مېنى ھەركىم يېسە بولغاي تەنى پاك.
بەرادەر ئاچ كۆزۈڭنى ئەيلەگىل پاس،
ئەگەر يېسەڭ بېشارەتتۇر باخەلاس.

① تۈت - ئۆزۈم، جۈجەم.

② ئىككەن - ئىككەن.

③ خۇدايى - مەدەقە.

④ كۆيگەن.

قىزىل رەنگىم سەرىخ بولدى مېنى دەپ،
 مۇھەممەد ئۈممەتى بولسا يېسۇن دەپ.
 قارا گىلاس، سەرىخ گىلاس تاپۇشتى،
 يەنە «ھارماڭ» ① دەپان ھالىن سوراشتى.
 سەرىخ گىلاس قولىن ئاچتى ئوشول ئان:
 «مەنى ئىلگەرى قىلغىل پاك يەزدان».

ئەلقىسسە، گىلاسار بىر - بىرى بىلەن ھال ئەھۋال سورىشىپ، ھېچ مېۋىنى
 ئۆزلىرىگە بەرەبەر كۆرمەي، مەنمەنلىك بىلەن سۆزلىشىۋاتاتتى. تۇيۇقسىز باغنىڭ بىر
 تەرىپىدىن ئۆرۈك ۋارقىرىغىنىچە ئورنىدىن تۇرۇپ سۆز ياشلىدى:
 — ھاي - ھاي گىلاس، ئۆز ھالىڭغا بېقىپراق سۆزلىسەڭ قانداق؟ مېنى تونۇ-
 دۇڭمۇ؟ مەن كىمدۇرمەن؟ بىلىمسەڭ بىلىۋالغىن ۋە ئاگاھ بولغىنكى، ئۆرۈك دېگەن
 ئاكاڭ مەن بولىمەن. ھەر كىم مېنى يېسە ئىچىدە مامقالدىراق پەيدا بولىدۇ، دېگىنىچە
 بۇ غەزەلنى ئوقۇدى:

ئۆرۈك ئايدى زەبانى ھال بىرلەن،
 گۇناھىمنى كەچۈر ئەي پاك يەزدان.
 ئۆرۈك ئاتىم ئېرۇر ئەزىز ھەمىشە،
 تامى قىلغايلا ئەمما يازۇ قىشتە.
 مەنى بىلىمسەڭ ھەمە يەزدە بىتەرمەن
 كى تاغلار تۆپەسىدە كۆگەرەرمەن
 مەنى يېسە كىشى بولغاي قۇۋۋەتلىك
 يەنە ئەل ئىچىدە ھاتەم سۈفەتلىك.
 ئۆرۈك ئاتىمنى ھەر كىمكى ئىشتە،
 بولۇر خۇرسەند كىشى نامىم ئىشتە.
 كى ھەر ياندىن ماڭا تاشلار ئاتارلەر،
 كى باغبانلار مېنى ھەريان ساتارلار.
 دانىمنى ئالماق ئۈچۈن ماڭا ئەي يار،
 تاياقنى باشىمە كۆپتىن ئۇرارلار.
 ئۆرۈك ئەيدىكى: مەن رەئناسىدۇرمەن،
 ھەمە مېۋەلەرنىڭ ئەئلاسىدۇرمەن.

① - مەنمەنلىك
 ② - مۇھەممەد
 ③ - يېسۇن
 ④ - ئۆرۈك

① بۇ سۆز قوليازىدا «خوارمانك» دەپ يېزىلغان.

دەپ لاپ ئۈرۈپ تۇراتتى. باغنىڭ بىر تەرىپىدىن ۋارقىرىغان ئاۋاز كەلدى. ئۆرۈك بىر سەسكىنىپ، ئۇيان - بۇيان قارىدى. كۆردىكى، ئالخورى كېلىۋاتقان، دەرھال قول قوش- تۈرۈپ سالام قىلدى. ئالخورى جاۋاب سالام بەرگەندىن كېيىن دېدىكى:

— ئەي ئۆرۈك، نېمە دېمەكچىسەن؟ مېنى تونۇدۇڭمۇ؟ باھادىرلىقتا يەككە ۋە تەنھادۇرمەن. ئەگەر بىر مۇشت ئاتىدىغان بولسام ھالىڭ ئۆزگىچە بولىدۇ. ئەگەر يەرگە ئۇرسام پارە - پارە قىلىۋېتىمەن، دەپ ھەيۋە قىلدى ۋە مۇنداق دېدى:

دېدى ئالخورى، مەن كۆپىدىن غەيۇرمەن،
 تەمامى مەۋەنى باسىپ كېلىۋرمەن.
 مەنى قىلسا مۇراببا نان خۇرۇشى،
 ماڭا كىم تەڭ كېلۈر قىلسام ئۇرۇشى.
 مۇھەببەت بىرلە ئىكسەكىم بىر ئادەم،
 يەنە سۇ بەرسەلەر ئاندى دەمادەم.
 كۆكەرىپ مېۋە ئەيلەرمەن ئۇشول ھال،
 مەنى سۆزۈمگە ئەندەككىم قۇلاق سال.
 ئايا ئادەم ئوغلى ئەيلەسەڭ كۈش،
 كىم ئۈچۈن خەلق قىلدى ئۇيلە باھۇش.
 كەرەم قىلدى مۇھەممەد ئۈممەتتە،
 شۈكر قىلغىل ئانىڭ نېمە تەلەرغە.
 مەنى ھەركىتىم يېسە ئاچقىل يولىنى،
 يەنە مەقسەدىگە يەتكۈزگىل ئۆزىنى.
 مەنى ناردانلىغىم ئالەمدە يوقتۇر،
 يەنە يېگەن كىشىنىڭ قارىنى توقتۇر.

مەن كېسەللەرگە شىپالىق دورا بولىمەن، دەپ ماختىنىۋاتقىنىدا، تۇيۇقسىز ئارقا تەرەپتىن قاتتىق ئاۋاز ئاڭلاندى، چاچراپ كەينىگە قارىسا، شاپتۇلا قىيا - چىيا قىلىپ كېلىۋېتىپتۇ. دەرھال سالام بەردى. جاۋاب سالامدىن كېيىن شاپتۇلا: ئەي ئال- خورى، بۇ قەدەر بىھۇدە لاپلارنى ئۇرمىغىن. ھەر كىم ئۆز ھەددىنى بىلمىسە ئاخىرى خىجالەتچىلىكتە قالىدۇ. مېنى تونۇمسەن؟ «ھەزىمى تائام شاپتۇلا» دېگەن مەن بولىمەن، دېدى ۋە مۇنداق دېدى:

ھەمە شەفتالۇكىم دەردنىڭ داۋاسى،
 شىفانى بىرەدۈركەن مۈلك ئىگەسى.
 دېدى شەفتالۇ زەبانى ھال بىرلەن،
 مېنى ھەركىم يېسە ئەي پاك يەزدان،

غۇبارىن مەھۋ ئەيلەگىل بەدەندىن،
 مېنى مەۋجۇد قىلدىڭ يوق ئەدەمدىن.
 مېنى كىمسە ئىككىدۇر باغ ئىچىندە،
 قىزىل يۈزلۈك قىل ئانى ئەل ئىچىندە.
 ھەمە دەردكە داۋا قىلغىل ئۈرۈغىم،
 سەبەب قىلغىل ھۆلۈم بىرلە قۇرۇغىم.
 كىشى شەفتالۇ دەپ ئاتىم ئىشتە،
 مەنى باغچە ئىچىندە خوپ پىشۇرسە.
 سەرتان ۋەقىتدە گەر قىلسە قاقى،
 مۇھەببەت بىرلە گەر يېسەلەر ئانى،
 كى ھەر تۈرلۈك كەسەلغە دارۇدۈرمەن،
 مۇھەببەتلىك كىشىغە ياردۈرمەن.
 مەنى شەربەتلەرم ھەزمى تەئامدۇر،
 داۋانى بەرگۈچى شافى خۇدادۇر.

ئەلقىسسە: شاپتۇلا ئۆزىگە ئىشەنگەن ھالدا، مەن ھەم يازدا، ھەم قىشتا ئادد-
 مىزادقا تىنوخ دۈرمەن دەپ ماختىنىۋاتاتتى. ئۈزۈم بىر تەرەپتىن يېتىپ كەلدى ۋە
 سالامدىن كېيىن دېدىكى: ئەي شاپتۇلا، مېنى تونۇمسەن؟ مېنىڭ ئېتىمنى تاك دەپ ئا-
 تايدۇ. ئەگەر قويۇپ بەرسە مەغرپتىن مەشرىققە يېتىپ بارمەن، دېدى ۋە تۆۋەندىكى
 سۆزنى ئېيتتى:

كەل ئەي راۋى ئۈزۈمدىن سۆزلە بارى،
 زەبانىڭگە خۇدايىم بولسە يارى.
 ئەرەبلەرنىڭ زەبانىدە ئىنەبتۇر،

تاك ئىككەننى سەخىيلەردىن ساناپتۇر.
 ئۈزۈم ئەئلاسىنى سورىساڭ ئايا يار،
 چەلەكىدۇر سۆزۈمگە ئەيلە باۋەر.
 ھەممە ئۈزۈمدىن ئەۋۋەل پىشار ئەي جان،
 خۇدا پەزلى بىلەن يەردە كۆكەرگەن.
 ھەمەل كەلسە يازىلۇر بەرگى ئۆلدەم،
 خۇدانىڭ سۈنئىغە ھېچ ئۈرمىغىل دەم.
 ئۈزۈم ئايدى، زەبانى ھال بىرلەن،
 «مېنى خەلق ئەيلەدىڭ ئەي پاك يەزدان.
 ياراتتىڭ مېنى ئۈزۈك خاھىشىڭچە،

مېنى ئىككىپ ئاتىمنى قويسە باغچە. ئاتىم ئۆلگە
 ئاڭغا سەن تۆرت كەرامەتنى نەسىب ئەت، ئاتىم ئۆلگە
 كى ئاندى ۋەسل دىدارىڭ نەسىب ئەت.
 بىرى ئەل ئىچرە بەرگىل ئىززەت ئاڭغا،
 ئوشۇل رەۋزىدە قىلغىل رەھمەت ئاڭغا.
 شەكەر ئەنكۈر دەيدى، مەن خوپ ئۈزۈم مەن،
 ئۈزۈملەر ئورتاسىدا يالغۇز مەن.
 كى جەننەتتىن چىقىپتۇ شەكەر ئەنكۈر،
 كى باغبان بولساڭ ئەلبەتتە ئىكەككۈر.
 ھەسەن بىرلە ھۈسەين ئىككى بەرادەر،
 مۇھەممەدغە ئىككى سەيددۇر بەراپەر.

ئەلقسىسە، ئۈزۈم ئۆزىنى ھەددىدىن زىيادە تەۋسىق قىلىپ ماختىنىۋاتاتتى. باغ-
 نىڭ بىر تەرىپىدىن ئالما دومۇلىغىنىچە يېتىپ كەلدى ۋە بېشىنى كۆتۈرۈپ: ئەي ئۈ-
 زۈم، ھالىڭغا بېقىپ سۆزلە. مېنى تونۇپ قوي، مېنى ئالما دېيىشىدۇ. قەيەردە بايۋەچچە
 بولسا، شۇنىڭ قولىدا مەن بار. جەمئىي مېۋىلەر ئىچىدە يۈزۈم قىزىل، سۆزۈم ئۆتكۈر-
 دۇر. ھەركىمنىڭ قولىدا بولسام، بارچە خالايقىنىڭ كۆزى مەندە بولىدۇ، دەيدى ۋە تۆ-
 ۋەندىكى سۆزنى ئېيتتى:

دەيدى ئالما زەبىنى ھال بىرلەن،
 نەزەر قىلغىل ماڭا ئەي ھەيى مەننان.
 كەرەم قىلغىل ماڭا ھەر خاسىيەتنى،
 ئاننىڭ بىرلەن تاپاي ئەل ئىززەتىنى.
 خۇدا ئايدى: «ساڭا بەردىم نىشانە،
 ئالىپ يۈرسۈن خەلايق ھەرقەيانە.»
 مېنىڭ ئاتىمنى دەرلەر بارچە ئالما،
 ئاتىمغە ئىشەنىپ ئارماندا قالما.
 مېنى ھەركىم يېسە دەندانى بولۇر تېز،
 ھەمە دەردۇ ئەلەملەر كەتكۈسى نېز.
 كى ئەي دانا ئۈزۈڭنى ئەيلە ئاڭا،
 خۇدانىڭ ئىشلارنى كۆرسەڭ تەماشاشا.
 قۇرۇپ تۇرغان يىغاچتىن گۈل چىقارپ،
 قىلىپ مۇۋەنى ئانداغ قىزارتىپ.
 بېھىشتە بولمىغاي مەندەك سەرەراز،
 كىشى ئىلكىدە دايم ئېتەمەن راز.

ماڭا رەھم ئەيلەگىل پەرۋەردىگارا،
مەنى ئىسيانلارم قىلغىل مۇسەققا.
ئەل قىسسە، ئالما، بايۋەچچىلەرنىڭ قولىدا يۈرسەم، پادىشاھلارغا قەدىرلىك بول-
سام، دەپ ئۆزىنى غالىبلار قاتارىدا ساناپ ماختىنىۋاتاتتى. قاياقتىندۇر ھاي - ھۈي
ئاۋازى ئاڭلاندى ۋە قولىدا بىر گۈرزىنى كۆتۈرۈپ غەزەپ بىلەن ناك يېتىپ كەلدى.
ئالما قورققىنىدىن سالام قىلدى، جاۋاب سالامدىن كېيىن دېدىكى، ئەي ئالما!
مېنى تونۇمسەن؟ مېنىڭ ئېتىمىنى ناك دەيدۇ. ئەگەر بىرنى سالسام، تاكى قىيامەتكىچە
تاياق زەربىمىنىڭ ئاچچىقى بەدىنىڭدىن كەتمەيدۇ، دېدى ۋە تەڭرى تائالاغا نالە - زار
قىلغىنىچە سۆز باشلىدى:

ئايا ئەي پادىشاھا، ھەيىي ئەكبەر،
سېنىڭ ھۈكۈمۈڭدە ئېدرۇر بەھر ئىلە بەر.
مېنىڭ قاقى بولۇرغە يوق مەجالىم،
مېنى ئىززەتلىك ئەتكىل يا ئىلاھىم.
مېنىڭ ئاتىمنى خار ئەتمە ئىلاھىم،
ئىككى ئالەمدە سەندۇرسەن پەناھىم...
خۇدا ئەمر ئەيلەدى ناككا ئۇشول دەم،
سېنى سۆيسۈن كەسەل بولغان ھەر ئادەم.
داۋاسىنى ھەمىشە مەن بېرۇرمەن،
سەھەتلىكىگە سېنى سەبەب قىلۇرمەن...
دېدىلەر ناك بىلە نەشۋاتى ئاللاھ،
يەنە ئاتىڭ ئېرۇركىم قۇلھىۋەللاھ.
مېنى يېگەن سەھەت تاپسۇن ئۇشول ھال،
غۇبارىن مەھۋ قىل ئەي ئالمۇلھال.
ئەگەر ئاتىم ئىشتىسە ھەر كىمەرسە،
ھەۋەس بىرلە قولغە ئۆلدەم ئالسە.
كى يېسەلەر ھەۋەس بىرلە باخەلاس،
ئانى كۈللى كەسەللەردىن بەر خەلاس.
ئۇشۇل فازىل كىشى يېسە خوراكى،
زىيادە بولغۇسىدۇر ئەقلى پاكى.

ئەمدى ئىككى كەلىمە سۆزنى ئاناردىن ئىشتىڭ: ناك بىلەن نەشپۈت ئۆزلىرىنى
شاھلاردەك ھېس قىلىپ، باتۇرلۇقتا ھېچكىمنى ئۆزلىرىگە تەڭ قىلماي سۆزلىشىۋات-
تى.

قاندا، «ئاگاھ بولۇش! مەن يېتىپ كەلدىم!» دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى ۋە ئايدىكى، ئەي مۇشتۇمى زورلار! ئانار دېگەن مەندۈرمەن. ئەگەر كېلىشتۈرۈپ بىر مۇشت ئۇرسام ئۆمرۈڭ ئاخىرلىشىدۇ، دېدى ۋە ئاكنىڭ ياقىسىدىن تۈتۈپ بىر مۇشت ئاتتى. ئاكنىمۇ بىر مۇشت ئوردى. بۇ غوۋغانى ئاڭلىغان نەشپۈت كېلىپ ئۇلارنى ئاجرىتىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن جەڭ ئاخىرلاشتى. ئەمما ئانارنىڭ زەربىسى ئاكنىڭ ئىچىدىن مەڭگۈ چىقماي ئورۇن ئالدى. شۇنداق قىلىپ ئانار دېدىكى:

ئانار ئايدى مەنەم جەننەت مەۋەسى،
 ئەمەل ئالغۇم كۈندۈز بىرلە كېچەسى.
 گۈلۈمنى كۆرسىڭىز ئوتتەك يانادۇر،
 ئانى كۆرگەن كىشى ھەيران قالدۇر.
 مەنى نەۋدەلەرىم ① تەسمەگە ئوخشار،
 مەنى زەربىمنى كۆرگەن زار قاخشار.
 ئانار ئاتىم ئەرەبلەر دېدى: رۇممان،
 كەسەل يېسە تۈزەلۈر قىلمە گۇمان.
 ئانار ئاتىم كىشى قىلسە سەرەفراز،
 يەنە ئاتىمنى ھەركىم قىلسە ئەئزاز.
 ئاڭا رەھم ئەيلەگىل پەرۋەردىگارا،
 ئاننىڭ جايىنى ئەت فىردەۋس ئەئلا.
 يەنە شەربەتلەرىم جەننەت سۈيىدۇر،
 كى ئەھلى ئىلمىغە ھەم بىلگۈلۈكتۈر.
 ھەمە دانەلەرىم جەۋھەرگە ئوخشار،
 يەنە بۇ گۈللەرىم لالەگە ئوخشار.

ھەمە مەۋەلەرنى سۇلتانىدۇرمەن،
 ھەكىملەر ئاراسىدا باردۇرمەن.
 ئەلقىسسە، ئانار «مەن سۆزلىسەم ئەرزىيدۇ، ماڭا تەڭ كەلگۈدەك مېۋە يوق» دەپ پەخىرلىنىپ سۆزلەۋاتقاندا بىر ياقىتىن ئەنجۈر پالاقشىپ يېتىپ كەلدى ۋە: مۇنچە قاملاشمىغان سۆزلەرنى دېمەكتىن مەقسىدىڭ نېمە؟ مېنىڭ ئالدىمدا دورا توغرۇلۇق سۆزلەشكە خىجىل بولمامسەن؟ مەن ھەزرىتى ئادەم ئاتامنىڭ بەدىنىنى يېپىپ، ئۇنىڭغا ئەرزىگۈدەك خىزمەت قىلغانلىقىم سەۋەبىدىن تەڭرىم مېنى نۇرغۇن كېسەللەرگە داۋا قىلغان، دېگىنىچە ئەنجۈرخان سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

① مېنىڭ ئوتلىرىم. يانداق دېدىكى، مەن ئۆزۈمنى ھەممە سېزىۋالغۇسىمۇ ئىشپۇرۇن سۆزۈم.

دېدى ئەنجىر زەبانى ھال بىرلەن،
 ياراتقان سەن مېنى ئەي پاك يەزدان،
 مېنى ئىكسە كىشىكىم باغ ئىچىدە،
 قىزىل يۈزلۈك قىل ئانى ئەل ئىچىدە،
 كىشى ئەنجىر يېمەكنى ئادەت ئەيلەر،
 ھەمە غەمدىن ئۆزىنى ئازاد ئەيلەر،
 كى ئەنجىر بولسا ھەركىمنىڭ خوراكى ①،
 زىيادە بولغۇسىدۇر ئەقلى پاكى،
 كى يافراغى ئاتامىز پۇششىدۇر ②،
 ھوسۇلى ياخشىلارنىڭ يېمىشىدۇر،
 كى مىڭ تۈرلۈك كەسەللەرغە دەۋامەن،
 سەھەتلىككە ئانى كۆپ يەتكۈزۈرمەن،
 يەنە شەربەتلەرم كەۋسەر سۈيىدۇر،
 كى ئالەم ئەھلىگە ھەم بىلگۈلۈكتۈر،
 خۇدا دەرگاھىدا ئەنجىر ئىدى خاس،
 كى ئادەم ھۈرمەتىنى ئەيلەدى پاس،
 ھەمە ئىسىملەرنى تەئلىم بېرىپسەن،
 گۈنەھكار قىلساڭ ئەتاسەن قىلىپسەن،
 كى مەن ساقلاپ سەنىڭ ئول ھۈرمەتىڭنى،
 كى ئادەمگە قىلان كەيفىيەتتىڭنى،
 ئەدەب ساقلاپ سەنى ئول خاھىشىڭنى،
 يەنە ئادەمگە بەردىم پۇششىنى...

ئەلقسىسە، ئەنجىر ئۆزىگە فەخر ئەيلەپ..... دەپ لاپ ئۈرۈپ..... ئارقا تەرىپىدىن
 نەئره ئاۋازى... قارىسا بېھى كېلىۋاتقان..... مېنى تونۇمسەن؟ مېنىڭ ئالدىمدا دورا
 توغرىلىق سۆزلىمە، دېگىنىچە غەزەپ بىلەن بېھىنىڭ ئەنجىرگە قاراپ دېگىنى:

بېھى بېھراق دېمىشىدۇر ھەيى سۇبھان،
 ئانىڭ ئۈچۈن تالاشۇر بەگ ئىلەخان،
 بېھىشتە بولمىغاي مەندەك سەرەفراز،
 كىشى ئىلكىدە دائىم ئېيتىمەن راز،
 تولۇپدۇر مەۋسۇفۇم يەر - كۆك ئاراسى،

① خوراك — يېمەكلىك، ئوزۇق.
 ② پۇشش — يېپىنچا، كىمىم - كېچەك.

مېنىڭدەك بارمىكىن نېمەت سەراسى. رىزىكىمىمە كالا كالا رىزىقى
 يەنە نەچە دەلىللەر كۆپ بىلۈرمەن، نىمىلىكىمىز ۋە ئىلتىمىمىز، نېمىمىز
 خۇدا ئۈچۈن تەۋازۇنلۇق بولۇرمەن. نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 بۇ سۆزنى بارىپ ئېيتقىل ئول نىفاقغە، نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 ئوشۇل دىيدەسى قاتىخ زەن تەلاقغە. نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 بىھى ئايدى زەبانى ھال بىرلەن،

خۇداغە نالە قىلدى زار بىرلەن: نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 مېنى ھەر كىشى يېسە خەستە قىلما، نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 قىيامەت كۈنىدە شەرمەندە قىلما! نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 كىشى بىمار بولسا مېنى يېسۇن، نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 كى ھەرقانداغ كەسەلدىن زود تۇرسۇن. نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك

ئەمدى ئىككى كەلىمە سۆزنى ياڭاقتىن ئىشتىڭ. دېمەك، بېھى ئۆز - ئۆزىدىن پە -
 خىرلىنىپ، پادىشاھلار..... تۇرغىنىدا، ياڭاق يېتىپ كېلىپ دېدىكى، ئەي بىھى! بۇ
 قەدەر بىھۈدە سۆزلەردىن ھېچ پايدا يوقتۇر. ھەركىمنى تەڭرىم ياخشى قىلسا بەندىلەر -
 گىمۇ ياخشى بولالايدۇ، دېدى ۋە سۆز باشلىدى: نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك

ياڭاق ئول دەم بىھى سۆزىنى ئاڭلاپ، نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 غەزەپلىك بولدى ئاتەشتەك شىقىرلاپ. نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 تەكەللۇم قىلماغىل كۆپ بىمەزەسەن، نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 بولۇپ ئاسىي ئۇلۇغ يولدىن ئازارسەن. نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 ئەگەر ھەركىم ئۆزىن بالا تۇتۇپدۇر، نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 يەقىن بىلگىل... ئۇنۇتۇپدۇر. نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك

پۇشەيمان قىلدى شەيتان ھەم ئىشىگە، نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 ۋەلەيكىن ئايتمادى سىررىن كىشىگە. نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 قىيامەتدە بۇ تەڭلىخ يىغلار ئەرمىش، نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 ئىشتىكەنلەرنىڭ باغرىن داغلار ئەرمىش. نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 دېدى يەڭغا مېنى دانەم سېمىزدۇر، نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 دەرەختلەرىم ھەممەدىن كۆپ ئېگىزدۇر. نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك

مېنى مەۋەلەرىم چۈن ئوققە ئوخشار، نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 كى ياش بالا كۆزىغە چوققە ئوخشار، نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 مېنى كۆرگەن كىشىنى كۆڭلىدە داغ، نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك
 مېنى ئاتىم قويۇپدۇر بارچە يەڭغا. نىمىمىز بىلەن بىرلىك - بىرلىك

ئەلقسىسە، ياڭاق دېدىكى، مەن ئۆزۈمنى ھەممە مېۋىلەردىن پەس، تۆۋەن تۇتتۇم.

چۈنكى ئاللاتائالا مەنمەنلىكىنى دوست تۇتمايدۇ. مېنى كۆرگەنلەر، پوستى تاش، دېيىد-
 شىدۇ، ئىچىمنىڭ ياغ ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ... دەۋاتاتتى. قارىسا ئارقا تەرەپتىن قى-
 زىرىپ - تاتىرىپ جىگدە يېتىپ كەلدى ۋە ئاچچىقى بىلەن: ئەي ياڭاق، بىھۇدە سۆز-
 لەرنى بىلجىرلىما، دەپ تۇرۇشىغا چىلان جىگدە يېتىپ كەلدى. ئىككىلىسى بىر-
 بىرلىرىنى ماختاپ بۇ غەزەلنى ئوقۇدى:

دېدى جىدە مېنىڭ رەنگىم قىزىلدۇر،
 كى دارۇ بولماقۇم روزى ئەزەلدۇر.
 مېنى ھەركىم يېسە تەنى بولۇر پاك،
لارگە بەرادەر قىلغىل ئىدراك.
 بىلىڭ نامىمنى ھەركىمكى ئۈنۈتماس،
 ھەكىم، ھازىقغە ھەرگىز ئىشى تۈشمەس.

مېنى پوسلاقلارم چايلارغا مانەند،
 ھەم ئانى قايناتىپ ئىچكەي خىرەدەندى.
 ئايا ئادەم نەزەر قىلغىل ئۆزۈڭگە،
 قۇلاق سالغىل مېنىڭ بىردەم سۆزۈمغە.
 يېسە ھەركىم مېنى دانەلەرمىنى،

غۇبارى مەھۇ بولغاي ئادەمنىڭ.
 زىيادە بولغۇسى ئىدراكلارى ھەم،
 كى غالب بولغۇسىدۇر سۆزلەرى ھەم.
 چىلان جىدەگە ئادەمنى...

 كى ئاخىر ئىكتىلەر چۆلغە چىلان... ①

ئەلقسىسە، نان جىگدە بىلەن چىلان جىگدە سۆزلىشىۋاتاتتى، پىستە ئاغزىنى
 ئاچقىنىچە دەرھال يېتىپ كەلدى ۋە: ئەي جىگدە، مېنى تونۇمسەن؟ ئاغزىڭغا قاراپراق
 سۆزلىمىڭ قانداق؟ مېنىڭ نامىمنى پىستە خەندان دېيىشىدۇ. مېنىڭ قەدىر - قىممەت-
 تىمىنى باققاللاردىن سوراپ باققىن، دېدى ۋە ئۇلاپلا مۇنداق دېدى:

بىلىڭ مېنىڭ مەقامىم كۆپ بەلەندۇر،
 يەنە پىستە يېگەن تەنى سەھەتدۇر.
 كى ھەركىمنىڭ خوراكى بولسا پىستە،
 ھەمىشە سەھەتۇ بولماسكى خەستە.

① كۆپ چېكىت ئورنىدىكى مىسرا ۋە سۆزلەر كۆيۈپ يوقالغان. مۇشۇ ئەدەبىي ئەسەرنىڭ قىسقىچە تەرجىمىسى.

مەنى مەغزىم يەنە ياخشى لەزىزدۇر،

مەنى يېگەن خەلايىقلار ئەزىزدۇر.

كى ھەر تۈرلۈك كەسەلگە دارۇدۈرمەن،

مۇھەببەتلىك كىشىگە ياردۈرمەن.

خۇسۇسەن بىر چەچەك دېگەن كەسەل بار،

ئاڭغا دارۇ ئېرۈرمەن ئەي نىكۇيار.

مەنى يېسە كىشىگە خەستە بولماس،

خەلايىقلار ئىچىدە رەنج كۆرمەس.

مەنى ئاتىمنى دەرلەر پىستە خەندان،

بىلىڭ دارۇ قەتارىدە سانالغان.

ئەلقسىسە، پىستە ئۆزىنى ماختاۋاتاتتى، كەينى تەرەپتىن بادام يېتىپ كەلدى ۋە:

ئەي پىستە، سېنى نېمىدېسەم بولار، دېگىنىچە سۆزگە كىردى.

دېدى بادام، مېنى ئىگسە بىر ئادەم،

ماڭا سۇ بەرسەلەر ئاندا دەمادەم.

كى مېھمانغا ئالىپ چىقسە لىگەندە،

سەۋاب بولغۇسىدۇر بۇ بەندەلەرغە.

بىراۋ ھىممەت قىلىپ گەر ئىكسە بادامنى،

ئانى بىتمەك ئۈچۈن ئالسە قەلەمنى،

سەۋاب بىر ھەرفىغە بۇنىياد بولغاي،

قىيامەت كۈن ئۇشول ئېرشاد بولغاي.

ئەلقسىسە، بادام ئۆز - ئۆزىگە پەخىرلىنىپ سۆزلەۋاتقاندى، ئارقىدىن چىرقىرد -

غان ئاۋاز ئاڭلاندى: «دوئا تەگمىگەن ئەرۋاھقا ئوخشاش چىرقىرىغان نېمىنىڭ ئاۋازى -

دو؟» دەپ كەينىگە قارىسا، ئالۈچە كېلىۋېتىپتۇ ۋە: ئەي بادام، مېنى تونۇمسەن؟ مېنىڭ

ئېتىم ئالچىدۇر، ئەسلىم پادىشاھزادەدۈرمەن، دېدى.

ئالچە ئايدى: كۆپ ئېرۈرمەن ئازادە،

مىۋەلەرنىڭ ئاراسىدا خانزادە.

مەنى ئاتىم قويۇپدۇرلار ئالچە،

مەنى بىلىكىم ھەق ياراتتى خاھىشىچە.

كەسەللىكلەر ئېزىپ ئىچسە دەۋامەن،

كى مىڭ تۈرلۈك كەسەللەرگە شىفامەن.

يا ئىلاھا، جۈرم ئىسيانم تەمام،

نېئىمەتى دىيدار بەرگىل ۋەسسەلام.

دەپ سۆزىنى تۈگەتتى. ئەمدى شەكەردەك ئىككى كەلىمە سۆزنى بادىرەنگىدىن ئاڭلايلى:

كەل ئەي راۋى مەۋەدىن قىل رىۋايەت،
بادىرەنگى سۆزىدىن قىلغىل ھېكايەت.
بادىرەنگى دەپ مېنى پوستىم كەبۇددۇر،
ياراتقان بارچەنى يەكتا ئىگەمدۇر.
مەنى يېسە كىشى پوستىم، ئۇرۇغۇم،
دەۋادۇر كۈللى دەردلەرگە ئۇرۇغۇم.

بىلىك ئىكسە ئوشۇل دېھقاننى ئەشەرى،
خۇدا دىيدارىغە بولغاي مۇشەرىرى.
قولغە كەتمەن ئالىپ ئىكسە ئول ياش،
سەخىيلەرگە بولۇر ئەلبەتتە ئول باش.
كىشى ئىكسە مەدەد ئىستەپ خۇدادىن،
ئۆزىنى قۇتقاندۇر ئول ماجەرادىن.
دېدى بادىرەنگى، مەنى ئىكسە بىر ئادەم،
ماڭا سۇ بەرسەلەر ئاندە دەمادەم.
چىقارپ گۈل قىلۇرمەن دانەلەرنى،
ھەر دەردىگە بەرگەي ھەق دەۋانى.
مەن يېسە كىشى بولۇر تەنى پاك،
كى دەرد بەرگەن كىمدۇر قىلغىل ئىدراك.

ئەللىسىسە، بادىرەنگى مەنمەنلىك قىلىپ، تەپ ئۈستىخان بولغان كىشىگە دورا (داۋا) بولمەن، دەپ لاپ ئۇرۇپ تۇراتتى، بىردىنلا پىندىلەكنىڭ زارلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى ۋە دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ سالام قىلدى. جاۋاب سالامدىن كېيىن پىندىلەك: ئەي بادىرەنگى، مېنىڭ ئالدىمدا دورا توغرىلۇق سۆزلىمە...، دېدى ۋە مۇنداق دېدى:

دېدىكىم پىندىلەك رەنگىم سەرىغدۇر،
مەنى ئىككەن كىشى كۆڭلى يارۇغدۇر.
كىشىكىم پىندىلەك ئىكسە سەفادۇر،
ئانى يارى ھەمىشە مۇستاقادۇر.
كى بۇيدۇر ئانىڭ جەننەت نىشانى،

كى سۆيىدىلەر كەمىنەنى ئىشانى. پىشلىق پىشلىق
 ئاچىپ ئىبرەت كۆزۈڭ قىلغىل تەماشاش، مەن مۇقە
 تىلىمگە نەزەر قىلغىل ئايا شاھ، ئاچىپ پىشلىق پىشلىق
 نىشانلەر قىلىپدۇر ساڭا ئىبرەت، نىشانلەر قىلغىل مەن مۇقە
 كىم ئۈچۈن خەلق ئېتىپدۇر بىلگىل ئەي مەرد. پىشلىق پىشلىق
 دېدىكىم پىندىلەك، ئەي سەرۋەرى شاھ، پىشلىق پىشلىق
 يەراتقان سەن مەنى ئەي قادىر ئاللاھ. پىشلىق پىشلىق
 مەنى خەلق ئەيلەدىڭ بەندەلەرئىڭگە، پىشلىق پىشلىق
 يېسۇنلار دەپ مۇھەممەد ئۈمىتىگە. پىشلىق پىشلىق
 سەنى فەزلىڭ بىلە مەۋجۇد ئولدۇم، پىشلىق پىشلىق
 ئەدەمنىڭ مۈلكىدىن فانغە كەلدىم. پىشلىق پىشلىق
 مەنى ھەركىم يېسە تاپار سەۋابى، پىشلىق پىشلىق
 مەلائىكلەر كېلىپ ئەتكەي تەۋافى. پىشلىق پىشلىق
 مەنى شەربەتلەرىم جەننەت سۈيىدۇر، ماھىر پىشلىق
 ھەمەنىڭ خالىقى قادىر خۇدادۇر. پىشلىق پىشلىق

ئەلقسىسە، پىندىلەك ماختىنىپ، مەن جەننەت سۈيىدۈرمەن، دەۋاتقاندا بىر تەرەپ-
 تىن ۋارقىرىغىنىچە قوغۇننىڭ ئاۋازى كەلدى. ئۆزئارا سالاملاشقاندىن كېيىن قوغۇن،
 مېنىڭ ھەربىر دانەم سېنىڭ ئون ھەسسەڭدىن زىيادىدۇر، دېگىنىچە سۆز باشلىدى:

قاۋۇن ئايدى، مەنەم جەننەت ئىچىدىن،
 چىقىپدۇرمەن جىبرىئىلنى كۈچىدىن.
 دېدى قاۋۇن، ئەيا ئەي سەرۋى ئازاد،
 كىم ئۈچۈن خەلق ئېتىپدۇر ئەيلەگىل ياد.
 مەنى شەربەتلەرىمنى خوپ بىلىڭىز،
 كى جەننەت سۈيىدىندۇر دەپ بىلىڭىز.
 قىلىپ ھىممەت مەنى ئىكسە ئوشۇل مەرد،
 بىلىڭ ئاتىم قاۋۇن قويدى ئوشۇل فەرد.
 قولغە گوران ئالىپ ھەيدەسە قوش،
 كى قىلماسە بۇ سۆزلەرنى فەرامۇش.
 ياراتقاندىن تەلەب قىلسا ئوشۇل ھال،
 مۇرادىنى يەتكۈزۈر ئەي نىك ئەفئال.
 كىشى غەيرەت قىلىپ ئىكسە قاۋۇننى،

يۈزى يارۇق بولۇر ئول زۇفنونىنى.
 ئوشۇل دېھقان قاۋۇن ئىكسە ئايا يار،

① نىشانلەر قىلغىل مەن مۇقە

بىلىڭىز ئىككى دۇنيا بولمىغاي خار. ھىلىدە قىس رىج
 قاۋۇن ئەيدى، مەنى ئاتىم قاۋۇندۇر، مەنى بىسەل
 قاۋۇنسىزلا بىلىك ھالى زەبۇندۇر. مەنى بىسەل
 قاۋۇن ئىكسە ئوشۇل دېھقان دىلاۋەر، مەنى بىسەل
 ساۋۇق - ئىسسىخ ئاڭا بولغاي بەراپەر. مەنى بىسەل
 تۇخمنى ① يەرگە سالىپ كۆمسەڭ ئول ھال، مەنى بىسەل
 كى يەردىن كىم چىقارۇر بىر قۇلاق سال. مەنى بىسەل
 ئەمەل بەرسە ئاڭا ئول قادىرى تاق، مەنى بىسەل
 ئەنىڭ ھۆكىمدە دوركىم خامۇ پىشماق. مەنى بىسەل
 بىلىك يەردىن چىقىپ بولغاي سەرەفراز، مەنى بىسەل
 كى ئىززەت تاپغۇسىدۇر قىش ئىلە ياز. مەنى بىسەل
 ئەرەبلەر نامى بىتتىخ ئاتارلەر، مەنى بىسەل
 مەنى ئىككەن كىشى ئويناپ ساتارلەر. مەنى بىسەل
 ئۆزىدىن بولماسە ھەرگىز كۆكەرمەس، مەنى بىسەل
 ئۇرۇغۇم تۇرغانچە بەلكى ئۈنمەس. مەنى بىسەل
 فەلەك بولسە قاۋۇن قىلماق نەھەددۇر،
 كى ئەسلىمنى سوراساڭ بىر ئەلەقدۇر. مەنى بىسەل
 ئۆزى بەرمەسە ئاندى بە سەبەبدۇر. مەنى بىسەل
 بەرادەرلەر بۇ سۆزلەر كۆپ ئۇلۇغدۇر، مەنى بىسەل
 ئەمەل بەرمەسە ئاندى ھۆل - قۇرۇغىدۇر.
 قاۋۇن ئايدى زەبانى ھال بىرلەن،
 تىلىدە نالە قىلدى زار بىرلەن.
 دەۋا قىلغىل مەنى شەربەتلەرمىنى،
 غۇبارسىز قىل، مەنى يېگەن تەننى.
 كۆرۈپسىزلەر قاۋۇننى شەربەتنى،
 تويۇپ يەرسىزلەر ئانى نېئمەتنى.
 كى شۈكرىنى يەنە كەلتۈرمىگەيسىز،
 كى شۈكرىنى تىلىڭىدىن ئۈزمەگەيسىز.
 مۇھەممەد ھۈرمەتى مەھمۇد مۇختار،
 تىلىمغە جارى قىل سۇلتان ئەبرار.
 مۇھەممەد ئۈمەتى بولساڭ ئوقۇڭلار،
 كۆرۈبان كۆز ياشىڭىزنى تۆكۈڭلار.

① تۇخم - ئۇرۇغ، ئۈرەن.

بولۇر كۆز ياشىڭىز ئاندا گۇۋاھى،

بۇ يەردە، ئىنساننىڭ گۇناھىنى كەچۈرگەي ئاندا قازى. بۇ رەزىقەت ئىكەنلىكىنى، قىيىنچىلىقنى، قوغۇن ئۆزىنىڭ شەرىپەتلىرىنى ماختاپ، مەن شىپالىق دورا، مېنى ھەزرىتى جېبرىئىل ئەلەيھىسسالام جەننەتتىن ئېلىپ چىققان، دەپ پەخىرلىنىپ، ماختىنىپ تۇراتتى. بىر تەرەپتىن ھەيۋەتلىك بىر ئاۋاز كەلدى. بىچارە قوغۇن ئىچىدە «بۇ نېمىدېگەن قوپال، ھەيۋەتلىك ئاۋاز...» دەپ ئويلىغىنىچە كەينىگە ئۆرۈلدى. قارد-غۈدەك بولسا تاۋۇز پالۋان قارىنى بىر قۇچاق قىلىپ يېتىپ كەلدى. بىر - بىرى بىلەن سالاملاشقاندىن كېيىن تاۋۇز دېدىكى: ئەي قوغۇن، ئۆز ھالىڭغا يېقىپ سۆزلىمە. سەن؟ مەن تۇرغان يەردە سەن مۇناسىپ بولمىغان سۆزلەرنى بىلجىرلىماي، ئەدەپ بىلەن سۆزلە، دەپ سۆز باشلىدى:

دېدى تەربۇز زەبىنى ھال بىرلەن،
تېلىدە نالە قىلدى زار بىرلەن.
بەرادەرلەر بۇ يەردە بولساڭ ئاگاھ،
دەۋا بەرگۈچى بىردۇر قادىر ئاللاھ.
ئوشۇل مەردىكى دېھقان ئىكسە تەربۇز،
سەخى بولغۇسىدۇر بىشۋېھ بۇ سۆز.
بۇ تەربۇزدىن بەرادەر قىلساڭىز نۇش،
زىيادە بولغۇسى ئىدراك ئىلە ھۇش.
كى تەربۇزنى كۆرۈڭ ئىچى قىزىلدۇر،
دەۋا دېگەن ھەكىملەرنى سۆزىدۇر.
كىشى بولسە كەسەلنىڭ مۇبتەلاسى،

بىلىڭ تەربۇز ھەمە دەردنىڭ دەۋاسى. بۇ رەزىقەت ئىكەنلىكىنى، قىيىنچىلىقنى، قوغۇن ئۆزىنىڭ شەرىپەتلىرىنى ماختاپ، مەن شىپالىق دورا، مېنى ھەزرىتى جېبرىئىل ئەلەيھىسسالام جەننەتتىن ئېلىپ چىققان، دەپ پەخىرلىنىپ، ماختىنىپ تۇراتتى. بىر تەرەپتىن ھەيۋەتلىك بىر ئاۋاز كەلدى. بىچارە قوغۇن ئىچىدە «بۇ نېمىدېگەن قوپال، ھەيۋەتلىك ئاۋاز...» دەپ ئويلىغىنىچە كەينىگە ئۆرۈلدى. قارد-غۈدەك بولسا تاۋۇز پالۋان قارىنى بىر قۇچاق قىلىپ يېتىپ كەلدى. بىر - بىرى بىلەن سالاملاشقاندىن كېيىن تاۋۇز دېدىكى: ئەي قوغۇن، ئۆز ھالىڭغا يېقىپ سۆزلىمە. سەن؟ مەن تۇرغان يەردە سەن مۇناسىپ بولمىغان سۆزلەرنى بىلجىرلىماي، ئەدەپ بىلەن سۆزلە، دەپ سۆز باشلىدى:

① ئۇرپان — يالغاچ.
② جامە — كىيىم - كىچەك.

ئەلقسىسە، تاۋۇز قارنىنى پومپايتىپ، ھەرقانداق كېسەلگە داۋا بولمىسەن، دەپ پو
ئېتىۋاتقاندا يېنىدىلا بىر قاتتىق ئاۋاز ئاڭلاندى. بىر دومىلاپ كەينىگە قاراپ كۆردىكى
گاھى قارىيىپ، گاھى ئاقىرىپ ۋارقىرىغىنىچە ئاشقاپاق كېلىۋېتىپتۇ. قاپاقنى كۆرۈپ
تاۋۇز جىمىقتى. ئاشقاپاق دەرھال سۆز باشلىدى:

بىلىڭكىم ئاشقاپاق ئەسلى قارادۇر، كىشىلەر ئۇنى بىر ئادەتتە ئاشقاپاق دەپ ئاتايدۇ،
تەئاملار ئىچىرە ئانداغكىم سەرادۇر. بىلىڭكىم ئاشقاپاق ئەسلى قارادۇر، كىشىلەر ئۇنى
يەنە بەئزىلەر پۈستى ئالادۇر، بىلىڭكىم ئاشقاپاق ئەسلى قارادۇر، كىشىلەر ئۇنى
بىلىڭكىم سۈتكە سالىپ يېسەڭ مەزەدۇر. بىلىڭكىم ئاشقاپاق ئەسلى قارادۇر، كىشىلەر ئۇنى
بىلىڭكىم بەئزىلەر سورساق كەيدۇر، بىلىڭكىم ئاشقاپاق ئەسلى قارادۇر، كىشىلەر ئۇنى
كىشىكىم ئاشقاپاق ئىكسە سەخىدۇر.

بىراۋ ئول فەلەككە خوپ پىشۇرسە، ئول ئول ئالسىپ يەنە كىم سۈتكە سالسە.
يەنە ئوتنى قويۇپ پىشۇرسەلەر خوپ، يەنە ئول ئالسىپ يەنە كىم سۈتكە سالسە.
يېسەلەر ئول ئەزىزلەر خوپ ساۋۇتۇپ، كۆزى رەۋشەن بولۇر ئول بەندەلەرنى،
مۇرادىغە يەتۈر جۈيەندەلەرنى. زىيادە بولغۇسى ئەقىللىرى ھەم، كى غالىب بولغۇسى
فەھمىلىرى ھەم. يەنە بول قۇۋۋەتى باھ ئولغۇسىدۇر، كى تالىب بولسە ھەركىم
يېگۈسىدۇر.

ئەلقسىسە، ئاشقاپاق: مېنى ھەركىم سۈت بىلەن قاينىتىپ يېسە، كۆزى روشەن
بولىدۇ ھەم كۈچ - قۇۋۋەتلىك بولىدۇ، دەپ كۆپلىگەن ئالاھىدىلىكلىرىنى سۆزلەپ پو
ئېتىۋاتاتتى، يەنە بىر ئاۋاز كەلدى. ئاشقاپاق دومىلىغان پېتى ئارقىسىغا ئورۇلدى. قا-
رسا پىياز ۋارقىرىغىنىچە يېتىپ كەپتۇ. ئاشقاپاق دەرھال دېدىكى: ئەي پىيازخان، يۈ-
قىرى چىقىڭ،..... پىيازنىڭ ئاچچىقى كېلىپ دېدىكى: ئەي ئاشقاپاق، بۇنداق بىسۈدە
سۆزلەردىن نېمە مەنە چىقىدۇ؟ ھەر ۋاقىت ئۆز شەنىڭگە لايىق سۆزنى سۆزلە. ئەگەر
بىر ئادەمنىڭ ئاتا - ئانىسى ۋاپات بولسا، قاپاقئاش ئېتىپ ئۆزىتىدىغان قائىدە بار. ئۇ-
نىڭغا زۆرۈرىيەت ئۈچۈن بىر قازان ئاشقا يېرىمىڭنى سېلىپ قاينىتىپ، خوتۇنلارغا
بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا نېمىگە كېرىكىڭ بار سېنىڭ؟ مېنى بىلەمسەن؟ ھېچقانداق تا-
ئام مەنسىز لەززەت تاپمايدۇ، دېگىنىچە مۇنداق دېدى:

پىياز ئايدى، مەنى ئەسلىم گىياھدۇر،

① ئاشقاپاق - زىيادە
② ئاشقاپاق - پىياز

ئۈرۈغۈمنى سورا ساڭلار سىياھدۇر. بۇ پەقەت مەنى ئەكسە ئوشۇل دېھقاننى ئەشرەق، خۇدا دىيدارغە بولغاي مۇشەررەق. فىياز ئايدى، بەرادەرمەن، ئەزىزمەن، ھەمە ھاسىل ئىچىندە مۇئەبەرمەن. مەنى گوشت بىرلە قىلسالەر بەرابەر، بەرادەرلەر بۇ سۆزگە ئەيلە باۋەر. بىلىك چافۇق ئەتمنى قويسە قىيمە، كى مەنى لەززەتمە ھېچنېمە دېمە. بەرادەرلەر تەئاملەر شەككەرىدۇر، كى شەكەردىن زىيادە لەززەتىدۇر. قېنى مەردانە مەردى ئەيلەسە كۈش، كى قىلماسە بۇ سۆزلەرنى فەرامۇش. فىياز ئايدى، مەنى ئىكسە ئوشۇل مەرد، يەنە مەقسۇدىنى بەرگەي ئوشۇل فەرد. قويۇق ئاشقا، سۇيۇق ئاشقا ئايا يار، پىيازنى نامىدىن ① پىيازسىز بولسا ئاشى يوقتۇر لەزىزى، بۇ سۆزگە ئەيلە باۋەر ئەي ئەزىزى.

ئەلقسسە، پىياز دېدىكى، مەن ھەرقانداق تائامغا قوشۇلمىسام، ئۇ غىزادا لەززەت بولمايدۇ، دەپ پەخىرلىنىپ تۇراتتى. بىر تەرەپتىن سەۋزە باش كۆتۈرۈپ سۆزگە كىردى:

دېدى سەبىزى مەنى ئەسلىم ئەرئەردۇر، تەمۈرۈم بارچە ئەلغە مۇئەبەردۇر. دېدى سەبىزى، مەنى ئەسلىم نىھاندۇر، قارا يەر ئاستىدا رەنگىم ساماندۇر. بەرادەرلەر مەنى قوشسا بەرەنجگە ② ئەزىزدۇرمەن بۇ سۆزگە بولغىل ئاگەھ. يەنە گوشت - ياغۇ مۇرجنى ھەم قوشارلار، ئانى نامىن پەلەۋ ئاش دەپ ئاتارلار. پەلەۋ نامى مۇبارەكدۇر ئايا يار،

① كۆپ چېكىت ئورنىدىكى سۆزلەر يوقالغان. ② بەرەنج - گۈرۈچ.

بەرادەرلەر بۇ سۆزگە قىلما ئىنكار،
 بىلىڭ سەبىزى سۈيى ھەزم تەئامدۇر،
 كى بىلسەڭىز ھەمە دەردكە دەۋادۇر.
 دېدى سەبىزى، مەنى ئىكسە قايۇ ناس،
 كىشى يېسە مەنى ئۆلدەم با خەلاس.
 ئوشۇل ئەر تاپقۇسى بىھەد سەۋابى،
 ئوشۇلدەم يوق بولۇر ئاندا جەۋابى.
 كىشى دېھقان بولسا سەبىزە ئىكسۇن،
 بەھاسىز گەنجە ئۆلدەم يولۇقسۇن.

ئەلقسىسە، سەۋزە ئۆز - ئۆزىگە پەخىرلىنىپ سۆزلەۋاتاتتى. كەينىدىن چامغۇر يېپ-
 تىپ كەلدى ۋە: ئەي سەۋزە، ھەددىڭدىن ئېشىپ كەتتىڭمۇ قانداق؟ خاتالىشىپ قالمى-
 غىن يەنە دېگىنىچە سۆز باشلىدى. ئەمدى سۆزنى چامغۇردىن ئاڭلاڭ:

بىلىڭ دېھقان ئىككىدۇر ھەر ئەمەلدىن،
 كى ئەشرەق بولغۇسىدۇر ئوڭۇ سولدىن.
 ئوشۇل دېھقان ئىككىدۇر يازدا شەلغەم ①،
 ئاڭا سۇ بەرسەلەر ھەردەم، دەمادەم،
 كۆكەرپ سۇ بىلە ئالغاي ئەمەلنى،
 غۇبارىن مەھۋ قىلغاي بۇ بەدەننى.
 كىشى يېسە ئوشول شەلغەم پىشۇرۇپ،
 پىچاق بىرلە يەنە پوستىن توشۇرۇپ.
 ئوشۇل بەندە تاپار بىھەد سەۋابى،
 قىيامەت كۈن سورالمايدۇ جەۋابى.
 دېدى، جەننەت ئىگەسى ئۇشبۇ ئادەم،
 قىيامەت بولسا ھەم تۇشمەس ئاڭا غەم.
 خۇدا كەچكەي ئانىڭ بارچە گۇناھىن،
 سەخىپلىككە سەبەب بولغاي بۇ كارىن.
 دېدى شەلغەم، مەنى ئەسلىم بولۇر شاھ،
 يەنە غەم كۆرگەننىم يوق بولغىل ئاگاھ.
 مەنى ئىلەن بولۇر گەر شادۇ دىلدە،
 كى غەمدىن بولغۇسى ئازاد بەندە.

① شەلغەم — چامغۇر.

دېدى شەلغەم، مەنى پوستۇم قىزىلدۇر، مەنى بەدە
مەنى دارۇلىغىم رەۋزە ئەزەلدۇر. مەنى بەدە مەنى بەدە
مەنى گوشتكە قوشۇپ قايناتسە قابىل، مەنى بەدە
بىلىك سىز بولغۇسى شورپايى كابىل. مەنى بەدە

ئەلقسىسە، بۇرۇن بىر دېھقان بار ئىدى. دۇنيالىقتىن بىھاجەت، ئاجايىپ باي ۋە مال - مۈلكى كۆپ ئىدى. يەر - سۈيى شۇنچىلىك تولا ۋە مول ئىدى. كۈنلەردىن بىر كۈنى دېھقان: بۇ يىل بارلىق يېرىمگە دانلىق زىرائەت تېرىسام بولغۇدەك، دېگەنلەرنى ئويلىدى. ئۇ ھەممە يەرلىرىنى ھەيدەپ تەييار قىلدى. ئاندىن يەرگە بۇغداي، نوقۇت، يەسىمۇق ۋە ماش قاتارلىق دانلارنى چاچتى. بۇ ئۇرۇقلار ئۇزۇن ئۆتمەي يەردىن ئۈنۈپ چىقتى ۋە پاتلا باش تارتتى. بۇ دانلار بىر - بىرىگە: ئاللاتائالانىڭ ياراتقان بەندىلىرىگە مەندىن پايدىلىق، مەنپەئەتلىك نەرسە يوق دېيىشىپ، ھەرقايسى ئۆزىنى ماختاپ تالاش - تارتىش قىلىشقا باشلىدى. بۇلارنىڭ سۆزىنى بەرەنج ئاڭلاپ ۋارقىراپ كەتتى. ئۇ: مەن تۇرغان يەردە سىلەرگە پوچىلىقنى كىم قويۇپتۇ؟ ماڭا پادشاھلارنىڭ نەزىرى چۈشكەن، بىچارە - ئاجىزلارنىڭ ھالىغا يەتكەنمەن. مەن ھەر نېمە دېسەم ئەرزيىدۇ، دېدى.

بۇ سۆزنى ئاڭلىدى بىر كۈنى مەن بۇ ئۇچۇرغا
بىر كۈنى ئاڭلىدى بىر كۈنى مەن بۇ ئۇچۇرغا
ھېكايەت ئېيتايىن سىزلەرگە ئەي يار،
تەبەسسۇم ۋە تەكەللۇم قىلما زىنھار.
..... تەبەسسۇم ئەتكەنمگە،
پۇشايىمان بولادۇرمەن بىتكەنمگە،
بەرەنج، بۇغداي، تېرىق، ئارفا، قوناقلا،
نوخۇد، ياسىمۇق، بىلە ماش زەنتالاقلا.
يىغىلىپ بارچەسى قىلدى شىكايەت،
بەرەنج ئوردى ئۆزىدىن لافى غەيەت.
كى مەنىڭ ئاشىمى خۇشلار خەلايىق،
مەنىڭ ئاشىم ئېرۇر خانلارغا لايىق.
قىلۇرلار ئەل مەنى ھەقىر دەپ ئاش،
ئىچىپ، يەپ ئەيش ئېتەر ئانچە ئەزىز باش.
بىۋەمدىلاھكى مەن بۇغداي ئەمەسمەن،
تىگۈرمەنۇ پىچاق زەخمىن يېمەسمەن...
* * *

بەرەنج سۆزىنى ئىشىتىپ ئاندىن بۇغداي،
كېلىپ قەھرى ئۇشول دەم دېدى: ئاي - ۋاي.

① رىشىۋور ئەلەن سىز پەلتەپ
② نەقىدە، پەلتەپ سىز پەلتەپ

نەدەپ ئېيتتىڭ بۇ سۆزنى بەرەنج ئەھمەق،
 باشىڭدا ئويناماسمۇ ئىككى توخماق. ^① پەتاس
 قاپان مېنىڭ بىلە سەن تەڭ بولۇرسەن،
 سېنى ئىلتىپ قويدۇر ئاب جۇۋازغە،
 بەرابەردۇر ئوشۇل ھەم كۆپۈ ئازغە.
 بىرى چىقسا، بىرى تۈشكەي باشىڭغە،
 تەرەھھۇم ئەتمىگەيلەر كۆز ياشىڭغە.
 مەنگە ^② ئول ئاقلاغاندا تەڭ بولۇرسەن،
 يوق ئېرسە ئات - ئېشەككە يەم بولۇرسەن.
 مەنى تاشۇ كېسەككىم گۈم قىلادۇر،
 تىگۈرمەنگە تۈشۈرۈپ ئۇن قىلادۇر.
 شىمارىپ بىبى ۋە بەگلەر بىلەكنى،
 كېتۈرۈپ ئۈستۈمە تۆرت باغ ئىلەكنى.
 قىلۇر مەنى تەقى كۆلچە، بوغۇرساق،
 مەنى ئۈچۈن ئەرۇ خاتۇن يورۇمساق.
 ئېرۈرمەن تىشكە يۇمشاق، تىلگە تاتلىخ،
 مەنى ئالدىمدە ئارفە ئانچە قاتتىخ.

* *

ئىشتىپ ئارفە بۇغداينىڭ سۆزىنى،
 كى قىلتاناق باسبان يۈز - كۆزىنى.
 دېدى بۇغدايغە: مۇنچە ماختانۇرسەن،
 ئەگەر مەن سۆزلەسەم سەن توختالۇرسەن.
 سېنى يېدى بېھىشتىدىن چىقتى ئادەم،
 مەنى يەپ قىلدى تائەت ئۇشبۇ ھاتەم.
 جەھان ئىچرە كىشى ئاچقە ئىلىنسە،
 سۆيۈنۈرلەر مەنى باشىم كۆرۈنسە.
 دېيۈرلەركىم، چىقارمىش ئارفە باشنى،
 ئىچەرمىز قارنىمىز تويغۇنچە ئاشىنى.
 بىھەمدۈللاھكى مەن ئەرزان ئەمەسمەن،
 سېنى ئالدا فۇدەك غەددار ئەمەسمەن.

① پەتاس — تاماق يېيىش.
 ② مەنگە — پاخال، مەنگەن.

تەرىق قەزانغە سالپ قايىناتادۇر،
 قاۋۇرۇپ كۆزگىنەسىن ئويناتادۇر.
 * * *
 ئىشتىپ ئارفە سۆزىن ئاندە تەرىق،
 كېلىپ قەھرى چىراكى بولدى سەرىق.
 سەنى ماڭا ئاللىشقان زەن تەلاقلار،
 سەنى يېسە تەماغى قىلتاناقلا.
 سەنى بوغۇن - بوغۇنىڭدە بىلىڭ بار،
 كىشىگە ياقمىغان ساۋۇق يېلىڭ بار.
 مەنى بىمار كىشىگە ئەم قىلادۇر،
 سېنى ئاتۇ ئېشەككە يەم قىلادۇر.
 مەنى قىلۇر خەلايق بوزە - بوزە،
 ئالىپ يۈرگەيلەر ئانى كوزە - كوزە.
 مېنى ئىچكەن يىگىت گۈلگۈن ئاچىلۇر،
 ئاغىزدىن مەست كۆپۈكلەر ساچىلۇر.
 بۇ سۆزۈڭنى بارىپ ئايتقىل قوناقغە،
 ئوشۇل دانىيۇ باشى يومۇلاقغە.

قوناقنىڭ ئاشى ئېرۇر كۆپ مۇلايم،
 ئانى ئىچكەن كىشى بولغان شەلايم.
 * * *
 مۇنى ئىشتىپ قوناقنى قەھرى كەلدى،
 ئاچىغانىپ ئانى ھەم زەھرى كەلدى.
 نە دەپ ئايتتىڭ بۇ سۆزنى فىتنە تەرىق،
 ئىچىپ بولماس ئاشىڭنى رۇيى سەرىق.
 تەڭ ئەتمەسمەن ئۆزۈمنى ئول ئەسەلغە،
 داۋادۇرمەن نەچە ياتقان كەسەلغە.
 مەنى بىمار كىشىلەر ئىچسە ئۈچ كۈن،
 ئېتەرمەن دەردىغەمەن ئەمدى كۈچ كۈن.
 مەنى ئاشىم تەقى بىمارغە ياقغان،
 نەخۇدنىڭ تۇمشۇغىدۇر يەرگە پاتقان.
 ①

تەرىق بىرلەن ئىكەۋىڭ سەپسەرىغ سۇ.

تەرىق:

① كۆپ چېكىت ئورنىدىكى سۆزلەر كۆيۈپ يوقالغان.

..... ئاش باقايلى، ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
سەنى بىر سۆز بىلە ئالىپ ياقايلى. ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
قاشۇقدىن سىلكىبان تاشلار تەباقغە،
زەرۋرەتدىن سەنى تاشلار تەماقغە. ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
يەنە نەچچە تەكەللۇم ئايدى بىسىيار، ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
كى تۇمشۇغىن كۆتەرپ يىغلادى زار. ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
دېدى: ئەي قادىرا، دانا ئېرۇرسەن، ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
كى بەئزى بەندەغە تۇمشۇق بېرۇرسەن. ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
نەچكە ئەيلەي ئەزەل كۈندە بىتىكىنى، ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
مەڭا ئۇشبۇ كۈنى تۇمشۇقنى بىتتى. ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
بۇ سۆزۈڭنى بارپ ئېيت جەۋھەرغە، ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
ئىچىپ خاتۇن كى يۈرمەس شەۋھەرغە. ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
ئېرىكىم خاتۇنغە ھېچ ياۋۇماس، ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
بىراز ئېت يېمەيىن ھەرگىز ياراماس. ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
قىلىپ تەڭرىم ئەجايىپ ئانى ئەھمەق، ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
باشىدە بىلگۈسىدۇر ئەگرى توقماق. ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
* * *
ئۇشول دەم جەۋھەرى بويىنىن ئۇزاتىپ، ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
نەخۇدكە سۆزلەر ئايتتى مەسكىن ئېيتىپ. ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
نەدەپ ئايتتىڭ بۇ سۆزنى تاش بەقاسەن،
قىلىپ فىتنە جەھانغە ئوت ياقاسەن سەننىڭ مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
بېرىپ تەڭرى ماڭا خوب قەددى بالا، ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
ئايتارمەن تەڭرىگە تەسبىھ ھالا. ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
يىبەرىپ ھەق مېنى شامۇ شەرىفدىن، ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
كېلىپدۇرمەن تەقى مەككە شەرىفدىن. ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
بېلىمنى باغلادىمەن بەندەلىككە، ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
سەنىڭدەك ياتمادىم شەرمەندەلىككە. ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
بۇ سۆزۈڭنى بارپ سەن ماشقە ئايتقىل، ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
ئۇ شولكىم رەنگى رويى تاشقە ئايتقىل. ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
كى ماش ئىشتىپ بۇ جەۋھەرنى سۆزىنى، ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ
نېگە مۇنچە بەلەند تۇتىدىڭ ئۆزۈڭنى. ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ

ھېكايەت:

① ئەمەس، مۇشۇ مۇشۇ مۇشۇ

ئېشىتكىلى ئايتايىن مەن بىر ھېكايەت،
 قۇلاق سالىپ ئوتۇرغىلى تا نىھايەت. قانچە رەتتە
 بۇ ئادەمنى يارا تۈردەكىم بىلسەڭ،
 كېڭەش قىلدى مەلائىكلەر ئىشتىسەڭ.
 نەچكە بولغايكى مەن ئادەم قىلۇرمەن،
 تەمام مەخلۇقلارم سىررىن بىلۇرمەن. سىياھەتچى
 فەرىشتەلەر دېدى: ئادەم يەراتمە،
 بولۇر ئاسىي تەقى سەن ئادەم ئەتمە.
 دېدى قادىر: مەنىڭ كۆپ قۇدرەتتىم بار،
 تەقى ئادەمگە ئانچە رەھمەتتىم بار.
 قىلىپ تەييار ئادەم سۈرەتتىنى،
 كۆرۈڭ قادىر خۇدانىڭ قۇدرەتتىنى.
 نە يەردىن ئاڭا جان كەلتۈرۈپدۇر،
 ئاڭا كىرمەي ئوشۇل جان توختالۇپدۇر.
 دېدى: كىرسەم مۇنى كۆپ مېھنەتتى بار،
 سەنى ئالدىڭدە يارەب! بەندە ناچار.
 دېدى: كىرگىلى، سېنى ئۆزۈم بىلۇرمەن،
 چىقىپ - كىرگەندە مەن رەھمەت قىلۇرمەن.

* *

ئوشۇل ۋەئدە بىلەن جان تەنگە كىردى،
 دېيۈپ «ئەلھەمدۇلىللاھ» ئاندى تۇردى.
 مۇڭا سەجدە قىلىڭلار، دەپ بۇيۇردى،
 فەرىشتەلەر باشىنى يەرگە ئۇردى.
 كى سەجدە قىلمادى شەيتان بەد بەخت،
 ئاڭا تۇشتى ئوشۇل كۈن تەۋقى لەئىنەت.
 دېگەن ئېرىمىشكى مەن ئوتدىن بولۇرمەن،
 نەچكە بالچىقىغە مەن سەجدە قىلۇرمەن.
 تەكەببۇر ئەيلەگەن شەيتان بولۇپتۇر،
 تەۋازۇۋ ئەيلەگەن سۇلتان بولۇپتۇر.
 بۇ سۆزۈڭنى بارىپ زەردەكغە ئايتقىلى،
 بىرى شەلغەم ئىكى بەدرەكغە ئايتقىلى.
 بولۇپ خار - زار زەمىن ئىچىدە ياتقان،
 بەش - ئالتى باش بولۇپ بالچىقىدە ياتقان.

كى شەلغەم ماشنىڭ سۆزىن ئىشتىپ، رەسەننىڭ
 زەماندىن سوڭ دەم ئوردى قەھرى كېلىپ. كەڭ
 دېدى بىلدىم بىتەھقىق ماش ئىكەنسىن، رەسەننىڭ
 ئەجەب ئەھمەق ئەيالدەك ياش ئىكەنسىن. رەسەننىڭ
 دېدى: ئارى، زەمەن ئىچرە تۇرۇغىم، رەسەننىڭ
 بەھار ئولسە تاپىلمايدۇر ئۇرۇغىم. رەسەننىڭ
 سۆيۈپ ئاتىمنى «شەلغەم» دەپ قويۇپدۇر، رەسەننىڭ
 كى پىشماي ئاشمە ئادەم تويۇپدۇر. رەسەننىڭ
 نەچە يىل دۇنيادە ياننىپ چەراغنىڭ، رەسەننىڭ
 بولۇر ئاخىر قارا يەرگە تۇراغنىڭ. رەسەننىڭ
 نەچە كۈن دۇنيادە قىلساڭ فەراغەت، رەسەننىڭ
 ئۆلۈم قىلغاي يۈرەكلىكىنى جەراھەت. رەسەننىڭ
 تەمام مەخلۇقلاردىن جايى زەمەندۇر، رەسەننىڭ
 ئانى ئۈچۈن مەنى ئىشىم ھەمىندۇر. رەسەننىڭ
 قاچىپ تۈشتۈم قەرا يەر قەئىرە مەن، رەسەننىڭ
 چىدايالماي پىيازنىڭ زەھرىنە مەن. رەسەننىڭ
 ئۆزى ئاچچىغلىغىدىن سويدۇرادۇر، رەسەننىڭ
 قەزان ئىچرە خاتۇنلار كۆيدۈرەدۇر. رەسەننىڭ

* * *

پىياز ئۆلدەم قىزارىبۇ ئاقارىپ، رەسەننىڭ
 ھەقارەت ئەيلەدى شەلغەمگە باقىپ. رەسەننىڭ
 دېدى: يەفراغلارنىڭ كۆپ قالپايپىسەن، رەسەننىڭ
 يەمانلىغىدىن ياپۇشۇپ يالپايپىسەن. رەسەننىڭ
 چىقىپ دۇنيا يۈزىگە نەكىيەرسەن، رەسەننىڭ
 ئۇياتىڭدىن قەرا يەرگە كىرەرسەن. رەسەننىڭ
 نە يەكتەك بار، نە ئىشتان كۆتتى ئاچۇق، رەسەننىڭ
 بەرىڭ كەلدۈر باشىڭدە بەرگى ساچۇق. رەسەننىڭ
 بەرىپ قات - قات لىباس ماڭا ئىلاھىم، رەسەننىڭ
 ئانىڭ ئۈچۈن مەنى تەنىم مۇلايىم. رەسەننىڭ
 بەھار ئولسە كۆكەرىپ سۆيۈنەرەن، رەسەننىڭ
 يەراشۇقغە تەقى دەستار كىيەرەن. رەسەننىڭ
 مەنى سۆيمەس كىشى بولماس جەھاندە، رەسەننىڭ
 بىلەلمەسەن مەنى سىررىم نەھاندە. رەسەننىڭ
 تەقى گوشت ئىچىدە كۆپ لەززەتمە بار،

سەنى ئالدىڭدە ئانچە ئىززەتسىم بار.

دەپ، پىياز مۇنازىرە ۋە تالاش - تارتىشنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ، بەسلىشىش ۋە جەڭگۈ جېدەل مەيدانىدا سۆز تۈلپارىغا مىنىپ، ئۇلۇغلۇق ئەمىلىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆزىگە مۇناسىپ ئورۇندا قارار تاپتى.

ھاجەتلەرنى رەۋا قىلغۇچى تەڭرىتائالاغا
كىتابنىڭ ئىگىسىنىڭ تىلىدىن
مۇناجات

ئەي خۇدايا، خەستەۋۇ بىچارەمەن،
فىسقى ئىسيان دەشتىدە ئاۋارەمەن.
نەفسۇ شەھۋەت دامىغە بولدۇم ئەسىر،
تاغدىن ھەم جۇرم - ئىسيانلار كەبىر.
مەئىسىيەتدۇر كېچە - كۈندۈز كارۇ بار،
قالمادى شەرمۇ ھەياۋۇ مەندە ئار.
سەنگە بىر مەقبۇل تائەت قىلمادىم،
پاكلىك بىرلە ئىبادەت قىلمادىم.
قىلىپمەن ئۈمرىمى بىھۈدەگە سەرق،
فىكرى بەدكە سىينەنى مەن ئەيلەدىم زەرق.
..... ① غە يەتكۈر ئىلاھ،

جۇرم ئىلە ئىسيانلارم كەتكۈر ئىلاھ.
سەندىن ئەي سەتتار، كۆپ شەرمەندەمەن،
كۆپ خىجالەت بىرلە سەرەفكەندە مەن.
كەل ئەي ئەھمەد، بۇ سۆزلەر ساڭا بەسدۇر،
دېگەن سۆزلەر ھەممە ھايۇ ھەۋەسدۇر.
بەرادەر ئاڭلا ئەھمەدنى سۆزىنى،
غەزەل بىرلە بەيان ئەيلەي ئۆزىنى.
كەمىنەنى ئاتىدۇر موللا ئەھمەد،
ئاتاسىنى ئاتىدۇر يار مۇھەممەد.

(ھىجرىيەنىڭ 1331 - يىلى تاماملاندى)

(پەرىدە ئەمىن: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

① كۆپ چېكىت ئورنىدىكى سۆز يوقالغان.

مرزا ھەيدەر كۆرەنگان

موللا مۇھەممەدنىياز ئىبن ئەبدۇلغەفور تەرجىمىسى
 نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەتتۇردى مىرزى ئەخمەت

تېبەتتە بىز دۇچ كەلگەن قايغۇلۇق ۋەقەلەر ۋە
 تاغامنىڭ ئوغلى مەھمۇد مىرزىنىڭ ۋاپات
 بولغانلىقىنىڭ بايانى

نەزم:

سۈبھى ما ئۇ ئەز تۇ بەغەم شامى بەماتەم گۈزەرەد،
 سۈبھۇ شامى كەسى ئەز ئىشقى چۈننىن كەم گۈزەرەد.
 مەكۈن ئەفسانەئى ما گۈشكى ئىن ما يەئى غەم،
 ھەيىق باشەدكى بەرئان خاتىرى خۇررەم گۈزەرەد.

تەرجىمىسى:

[بولدى سۈبھىم غېمىڭدىن گويا ماتەم تۈنىدەك،
 ئىشقتا ئىنسان كۈن - تۈنى كەم كېچىدۇ بۇنىڭدەك.
 بۇ غەمكىن ھېكايەمگە قۇلاق سالما، ئىشتىسەڭ
 ئېست دەيسەن، يوقىلار خۇشاللىقنىڭ شۇنىڭدەك.]

شۇنداق ئېغىر مېھنەت - مۇشەققەتلەر ۋە شىددەتلىك ۋەقەلەر، [گويىكى، بېيىت:

① بېشى ئۆتكەن ساندا

تاكەي زەمانە داغى غەمەم بەر جىگەر نەھۇد،

داغى ھەنۇز تازەكى داغى دىگەر نەھۇد.

ھەر داغكى گاۋەردە قەدرى رويە بىوتەرى،

ئان داغ را گۇزارەدۇ داغى دىگەر نەھۇد.

تەرجىمىسى:

قاچانغىچە باغرىمغا زامان سالار دەردۇ غەم،

كونا يارا ئۈستىگە يېڭى يارا قىلار جەم.

ھەر يارىسى ساقىيىپ تېخى پۈتمەي تۇرۇپلا،

ئۈستىلەپ سالار يارا، ھەسرەت ئۈستىگە ئەلەم.

ئۈزلۈكسىز جاپا - مۇشەققەت، ئارقا - ئارقىدىن ئولشىپ كەلگەن ئازاب ۋە خور -

لۇق بىزگە گويا بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى بېسىپ كەلگەن دەريا دولقۇنلىرىدەك ئار -

قا - ئارقىدىن باستۇرۇپ كېلىشكە باشلىدى. نەزم:

زىن بەھرى ئابگۇن چۈكەسى ئاب خۇش نەخۇرد،

خۇدرا زى ئابخۇردى جەھان سىير كەردە ئىم.

تەرجىمىسى:

دېڭىز كەزگەن ھېچقاچان دېڭىز سۈيىن ئىچمەيدۇ،

جاھان سۈيىنى ئېچىپ خېنەككىچە ① تويدۇق بىز.

ئەھۋالىمىز كېمىسى بۇزۇقلۇق ۋە بالا - قازا دېڭىزىنىڭ قايناملىرىغا چۆكتى،

ئۇنىڭ ئۈستىگە پالاكەت ۋە ئازاب دولقۇنلىرى كېلىپ تاشلاندى. جاپاكار پەلەك بۇنىڭغا

قوشۇپ ئۈستىمىزدىن غەم ۋە تەشۋىش بۆلۈتلىرىدىن ئەندىشە ۋە مېھنەت مۆلدۈرلىرىد -

نى ياغدۇرۇشقا باشلىدى. بېيىت:

ھەرگىز نەيائەد زى چەرخ بارانى كەرەم،

زىن چەرخى بەلا ھەمىشە مېبارەد غەم.

تەرجىمىسى:

بىزگە ئۇمىد بولۇشقا ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە پالاكەت ۋە ئازاب دولقۇنلىرى كېلىپ تاشلاندى. جاپاكار پەلەك بۇنىڭغا قوشۇپ ئۈستىمىزدىن غەم ۋە تەشۋىش بۆلۈتلىرىدىن ئەندىشە ۋە مېھنەت مۆلدۈرلىرىدىن ياغدۇرۇشقا باشلىدى.

① خېنەك - ساقاقنىڭ ئاستى، بۇغدىيەكنىڭ ئۈستى، بوغۇزنىڭ ئاستى، ئاستىدا «ئەندىشە» دېيىلگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن.

پەلەك ئەۋەتمەس ھەرگىز رەھمەت يامغۇرىن بىردەم،
بۇ چەرخى زالىم ھەمىشە ياغدۇرار پالاكت - غەم.

بۇ تەتۈر ئايلانغۇچى چەرخ، بۇ تۇتامى يوق پەلەك ئىككى يۈزلىمىلىك بىلەن ئاداۋەت
ئويۇنلىرىنى باشلىغىنىدا، كىشىگە بىر تەرەپتىن پاك قېرىنداشلارنىڭ ئۆچمەنلىكىدە.
رى، يەنە بىر تەرەپتىن ھەر تۈرلۈك بالا - قازا ۋە پالاكتەتچىلىكلەر تەڭ يېغىشقا باشلايدۇ.
بۇنىڭغا ھېچقانداق كىشى ئالاقىدار ئەمەس، بۇ ھېچ كىشىنىڭ قولىدىن كېلىدىغان
ئىش ئەمەس، رۇبائىي:

ئەز دۈشمەن ئەگەر جەفا رەسەد ئەيىبى نې،
ئەز جەۋرۇ جەفايى ئۇ مەرا رەيىبى نې،
زان جەۋرۇ جەفاكى فەلەك مەئايەد،
دەر جۈملە جەھان دۈرۈست جەيىبى نې.

تەرجىمىسى:

دۈشمەندىن ئەگەر جاپا يەتسە ھەم نېمە ئەيىب،
ئۇنىڭ جەۋرۇ جاپالىرىدىن مەندە ھەم نېمە ئەيىب.
بۇ بارچە جاھاندا تۈز كۆڭۈل كىشى قايدا،
بۇ جەۋرۇ جاپانى قىلغان پەلەكتە ھەم نېمە ئەيىب.

مەغپىرەت تاپقۇر خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بىزگە يۈزلەنگەن كۈلپەتلەرنىڭ
يۈزدىن بىرىنىلا قىسقىچە بايان قىلىش مۇۋاپىق كۆرۈندى. چۈنكى، خۇدا پاناھ بەر -
سۇن، ئۇ ۋەقەلەرنىڭ بىرى بۇ نۇسخىغا تەپسىلىي يېزىلسا، بۇ ئاددىي كىتابقا ئاقىللار -
نىڭ سائادەتلىك نەزەرلىرى چۈشۈپ قالسا، بۇ ۋەقەلەرنى مۇبالىغىدە ھەددىدىن ئاشۇرۇ -
ۋەتكەنلىك دەپ قاراپ، سۆز زىننەتلەش قاتارىغا قوشۇۋېتىدۇ. دانىشمەنلەر: «يالغانغا
ئوخشاپ كېتىدىغان راست سۆزنى مۇبالىغە قىلما، راستقا ئوخشايدىغان يالغان سۆزنى
ئېغىزغا ئالما» دېگەن ئىكەن. بۇ مەزمۇنغا ئەمەل قىلىپ، بۇ يالغانغا ئوخشاپ كېتىدى -
غان راست ۋەقەنى تەپسىلىي بايان قىلىشتىن ئۆزىنى تارتىپ، ئىخچام ۋە قىسقىچە زد -
كىر قىلىشقا تۈتۈش قىلىندى.

دېمەك، رەشىد سۇلتان تاغامنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ يېقىنلىرىنى تالان - تاراج قى -
لىپ، باشقا مۆتىۋەرلەرگە ئازار بېرىپ، ئۇلارنى قورقىتىپ، ئىشلىرىنى سەرەمجانلاش -
تۇرغاندىن كېيىن، تىبەتكە كىشى ئەۋەتىپ، ئۇ كىشىلەرگە بىرنەچچە نىشان (يارلىق -
نامە) ئەۋەتتۈ. بۇ نىشانلاردىن بىرىنى ئىنىسى ئىسكەندەر سۇلتانغا ئەۋەتكەن بولۇپ،
ئۇنىڭدا: «تىبەت زېمىنىنى سىزگە بەردۇق، مىرزا ھەيدەر بىلەن مەھمۇد مىرزمۇ سىز
بىلەن تىبەتتە تۇرغاي» دەپتۇ. قالغان لەشكەرلەردىن بىر جامائەتكە يەنە بىر نىشاننى

ئەۋەتپتۇ. ئۇنىڭدا: «كىمكى تىبەتتە تۇرۇپ قالىدىغان بولسا، ئۇنىڭ ئائىلىسى ۋە بالا - چاقىلىرى قىرغىزلارغا چىقارتىپ بېرىلىپ، ئاتقا ئالماشتۇرۇلىدۇ. شۇڭا، بۇ ھۆ - كۈمنى ئاڭلىغان ھامان ھەممە سىپاھلار توختىماستىن ياركەندكە قايتىپ كېلىشى كېرەك.» دەپتۇ. بۇ بەتتىن پېقىر گۈگەدە ۋاقتىدا يېتىپ كېلىپتۇ. پۈتكۈل لەشكەر بۇ نىشاننىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەردار بولۇپتۇ. ئۇلار ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ تېزدىن ياركەندكە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. ئىسكەندەر سۇلتان بىلەن مەھمۇد مىرزىلار بىرقانچە كىشى بىلەن قېچىپ، قېلىپ قالغانىكەن، پېقىر ئىككى كۈندىن كېيىن لەشكەر ۋەيران بولغان يەرگە كېلىپ، ئىسكەندەر سۇلتان ۋە مەھمۇد مىرزىلار بىلەن كۆرۈشتۈم. ئۇلار: بۇ كېچە مۇشۇ يەردە تۇرغىنىمىز مۇۋاپىقتەك تۇرىدۇ. چۈنكى، لەشكەرنىڭ بەزد - لىرى ئىلاجىسىزلىقتىن كەتتى، ئۇلارنىڭ پۇرسەت تېپىپ قېچىپ، بىزگە قوشۇلۇش ئېھتىمالى بار، دېدى. شۇڭا كېچىسى ئاشۇ مەزگىلدە ساقلىدۇق.

پېقىر بىلەن يۈزدىن ئارتۇقراق كىشى بار ئىدى، ئۇلار جەڭلەردە پىشقان، ئىشلاردا تەجرىبىلىك، شىجائەتلىك ئىدى. مەشھۇر پالۋانلارنىڭ تىللىرىدىمۇ ئۇلارنىڭ تەرىپ - تۆسۈپلىرى بار ئىدى. ئۇلار ئاتا - بوۋامنىڭ ۋاقتىدىن باشلاپ خىزمەتتە بولۇپ كەل - گەنلەر بولۇپ، پېقىرغا مىراس تەرىقىسىدىكى خىزمەتكار بولۇپ قالغانلار ئىدى. كۆپ - لىگەن جەڭ مەيدانلىرىدا ئۇلار ئۆز تەڭتۇشلۇرى ئارىسىدا نۇرغۇن قېتىم تەكرار كۆز - گە كۆرۈنۈپ، مۇمىتاز بولغان بولۇپ، ھەربىرى ئەمىر دېگەن ئاتاقنى كۆتۈرگەنلەر ئى - دى. بەزىلىرى پېقىر بىلەن ئېمىلداش ۋە قېرىنداش بولۇشقا رازى بولۇشۇپ، كو - كۈلداش ئاتالغانلار ئىدى. ئۇلارنىڭ پېقىردىن يۈز ئۆرۈپ، قارشى مەيدانغا ئۆتۈشى ئاتا - يىن ئىدى. [كېچىنىڭ يۇلتۇز لەشكەرلىرى پىتىراپ قېچىشقان ۋاقتىدا، پەلەكنىڭ ئاتلىق تۈركى ئالچىپار ئاسمان ئېتىغا يالغۇز ۋە تەنھا ھالدا مىنگەندى. پېقىر يۈل - تۈز لەشكەرلىرى كۈندۈزگە بويسۇنماي تاراپ كەتكىنىگە ئوخشاش، ئىشەنچلىك ھەمراھلىرىنىڭ كېچە قاراڭغۇسىدا غايىپ بولۇپ، تۈن بويى قېچىپ بىقارار بولۇپ يۈرگەنلىكىنى ھېس قىلدىم.

قۇياش مەشئىلى بەختسىز ھاياتتەك قاپقاراڭغۇ زېمىن سەھنىسىنى يورۇتۇپ نۇرلاندۇرغان چاغدا [يۇقىرىدا نامى زىكىر قىلىنغان جانئەھمەد ئاتاكا كەلدى. ئۇ پې - قىر بىلەن ئېمىلداش بولۇشقانىدى. كوكۈلداشلىرىم ئىچىدىن شاھمۇھەمەد ناملىق بىرىمۇ قايتىپ كەلدى.] ئۇ ئاشۇ توپنىڭ ئابرويلۇق كىشىلىرىدىن ئىدى. [ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ ھۈنەرلىك شاگىرتلىرىدىن بەش كىشىنى ھەمراھ قىلىپ، بىللە ئېلىپ كەل - دى. يالغۇزلۇق ئەندىشىسى تەسكىن تاپتى. بىر سائەتچە ۋاقت ئۆتكەندى. بىر تەرەپ - تىن ئىسكەندەر سۇلتان بىلەن مەھمۇد مىرزىلار كەلدى. تەرەپ - تەرەپتىن كەلگەنلەر يىغىلىپ ئەللىك كىشى بولدۇق - دە، ئۇ يەردىن ماريۇلغا قاراپ يۈزلەندۈق. بۇ جەدى پەسلىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى بولۇپ، سوغۇق تازا كۈچەيگەن چاغ ئىدى. بېيىت:

مەز سەردى دەي چۈ مۇرغى ئابى،

ئالدىنقى رېسپىدىدا ئاۋەردە پەناھى با كەبابى. ئۇمۇمەن خاتىرىدىن رەسىمىدە بەلگىلەنگەن. ئۇنىمۇ ئۇمۇمەن
ئۇمۇمەن رەسىمىدە بەلگىلەنگەن. ئۇمۇمەن خاتىرىدىن رەسىمىدە بەلگىلەنگەن. ئۇنىمۇ ئۇمۇمەن
تەرجىمىسى:

قىش سوغۇقىدىن ئۆردەكمۇ ھەتتا،
كەلدى كاۋاچىدىن تىلىشىپ پانا.

قىشنىڭ سوغۇقى شۇ قەدەر شىددەتلىك بولدىكى، ئۇنى ئەگەر تەپسىلىرەك بايان
قىلىدىغان بولساق، باشقىلار بىزنى سۆزمەنلىك قىلىۋېتىپتۇ دەپ گۇمان قىلىشى
مۇمكىن. [سوغۇقنىڭ شىددىتى تۈپەيلىدىن يۇقىرىقى ئەللىك كىشى ئىچىدىن قىش
رىقتىن كۆپرەك ئادەمنىڭ بەزىسىنىڭ قولى، بەزىلىرىنىڭ پۈتى، بەزىسىنىڭ قۇلقى،
يەنە بەزىلىرىنىڭ بۇرنى ئۇششۇپ قالدى. ئاشۇنداق ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى چېكىپ يى-
گىرمە بەش كۈندە ماريۇلغا يەتتۇق. ماريۇلنىڭ جۇ (ھاكىم) لىرىدىن يۇقىرىدا ئىسمى
زىكىر قىلىنىپ ئۆتۈلگەن تاشكۈن بىلەن لاتە جۇغدان ئارقا - ئارقىدىن خىزمىتىدە -
مىزگە كەلدى. گەرچە بىزدىن ئۇلارغا كۆپ زورلۇق ۋە ئازار يەتكەن بولسىمۇ، ئەمما تاشدە -
كۈن بىلەن لاتە جۇغدان بۇنىڭغا جاۋابەن شۇنچە خىزمەتلەرنى ۋە ئۆزى خاھلىقلارنى قىلدى.
تۆت يۈز يىلدىن بېرى، دەيدى ئۇلار ئۆزى ئەپىتىپ، ئاتا - بوۋىمىزدىن تارتىپ [ئەۋلاد -
مۇ ئەۋلاد باشقىلارغا پۇقرا بولۇپ كەلگەن ئىكەن. مانا ھازىر] بىز پۇقرا، سىزلەر پۇقرا -
پەرۋەر پادىشاھ. ئۆز ۋاقتىدا سىزنىڭ سەلتەنتىڭىز تازا كۈچەيگەن ۋاقتلاردا سىزدىن
چۆچۈپ ۋە ئەندىشە قىلىپ، بەزى خاتالىقلارنى سادىر قىلغاندۇق، شۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭغا
جاۋابەن ئەدەپ ۋە جازا بېرىلىشى كېرەك ئىدى، شۇنداق قىلىدىڭىز. بۇنىڭغا بىز رازدە -
مىز. شۇ چاغدا تىبەت جۇلىرىدىن ھەرىكىم سىزگە ئىتائەت ۋە خىزمەت قىلغان بولسا،
بۇ قورقۇنۇچ سەۋەبىدىن بولغانىدى. مانا ھازىر خىزمىتىڭىزنى قىلىپ، ئىتائىتىڭىزدە
بولۇشىمىز دوستلۇق ۋە ئېتىقادنىڭ نىشانىسىدۇر. ئېتىقاد ئەھلى كىم ئىكەن؟ خىز -
مەتكارلىق داۋاسىدا كىم سادىق ئىكەن، كىم يالغانچى ئىكەن؟ بۇنىڭدىن مەلۇم بولغۇ -
سىدۇر. بېيىت:

جەمئى زەبان بەدەئۇشى ئىشقىت كۇشادە ئەندە،
ئەي مەن غۇلام ئانكى دىلەش با زەبان يەكەست.

تەرجىمىسى:
ئىشقىڭ دەۋاسىنى قىلىپ ھەممە ئېغىزلار ئېچىلۇر،
مەن خىزمىتىڭدە تىل بىلە دىلىمنى بىر قىلىدەم ھامان.

ئۇلار بىزگە ماريۇلنىڭ مەركىزى شەيە قەلئەسىنى سوۋغا قىلدى. شەيەگە كە -

رىپ، راھەتلىنىپ ئارام ئالدۇق. ئۇ يەردە لەشكەردىن ئايرىلىپ قالغانلاردىن بىرنەچچە كىشى بار ئىكەن، ئۇلارمۇ بىزگە قوشۇلدى. مەۋلانا دەرۋىش مۇھەممەد قاراتاغى شۇلار ئىچىدە بار ئىكەن.

بۇ مەۋلانا دەرۋىش مۇھەممەد يۇقىرىدا ناملىرى زىكىر قىلىنىپ ئۆتۈلگەن ھەزرەتتى مەخدۇمى خاجە [مۇھەممەد] يۈسۈفنىڭ خادىمى ۋە مۇلازىملىرىدىن ئىدى. تەقۋادار مۇسۇلمان كىشى ئىدى، تىبەت تىلىنى ناھايىتى ياخشى بىلەتتى. تىبەتنىڭ ھەممە جۇلىرى بىلەن دوست ۋە ئاغىنە ئىدى. تىبەت جۇلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ھەر قانداق ئىش بولسا، مەۋلانا دەرۋىش مۇھەممەد ئۇنى ناھايىتى ياخشى ئۇسۇلدا بىر تەرەپ قىلاتتى. [ئاندىن كېيىن كەشمىردىن ھاجى ئاتلىق كىشى كەلدى. بۇ كىشى ھەققىدە كېيىن ئۆز نۆۋىتىدە بايان قىلىمىز. ئۇ كىشى پېقىرغا خىزمەت قىلىشنى ئۆزىگە بەخ- تىيارلىق دەپ قارىدى.] شۇنىڭ بىلەن قوشقاندا توپىمىزغا يىغىلغانلارنىڭ سانى ئات- مىش كىشىدىن ئېشىپ كەتتى.

[ۋەيران بولۇپ پىتىراپ كەتكەن لەشكەر ھاۋانىڭ ئۆزگىرىپ، ئىنتايىن سوۋۇپ كېتىشى سەۋەبىدىن قاتتىق قىيىنچىلىققا ئۇچرىدى. ئۇلارنىڭ يول يۈرۈشى ئىنتايىن تەس بولدى. ئالدىراپ قايتىپ كېتىشكە سەۋەبكار بولغانلارنىڭ مال - مۈلۈكلىرى شە- ۋىرغانغا ئۇچراپ پۈتۈنلەي قىرىلىپ كەتتى ۋە زايى بولدى.] ياركەندكە قاراپ يۈرگەن بۇ كىشىلەردىن بىر يۈز ئەللىككە يېقىن كىشى ھاۋانىڭ شىددەتلىك سوغۇقىدا جانلى- رىدىن ئايرىلىپتۇ. قالغانلىرى چالا ئۆلۈك ھالەتتە ياركەندكە قاراپ يۈرۈپتۇ. يەنە بىر- مۈنچىلىرى يولدىن يېنىپ، ۋەيرانە ۋە مۈشكۈل ھالەتتە ماريۇلغا يېتىپ كەلدى. ئۇلار بىلەن قوشقاندا توپىمىزغا يىغىلغانلارنىڭ سانى بەش يۈز كىشىگە يەتتى، ئون مىڭغا يېقىن قوي يىغىلدى. تولۇق تىنچلىق ۋە ئاسايىشلىق ئورنىتىلدى. ماريۇلغا يېتىپ بېرىشتىن بۇرۇن، جانئەھمەد ئاتاكا بىلەن شاھمۇھەممەد كو- كۈلداشنى بۇ جاڭگاللاردا قولغا چۈشكەن ماللاردىن نەچچە خىل تۆھپىلەر بىلەن بىللە ياركەندكە، رەشىد سۇلتاننىڭ يېنىغا ئەۋەتكەندىم. يەنە بىر ئەرز يېزىپ، ئارمىزدىكى دوستلۇق مۇناسىۋىتى ۋە بۇرۇنقى ۋەدە - قەسەملىرىمىزنى بايان قىلدىم. بىر - بىر - مىزگە بېرىشكەن نىشانلەر ئىچىدىن رەشىد سۇلتان ماڭا بەرگەن قۇش پېيى شەكلىدە توقۇلغان بىر ساۋۇت، بىر پولات دۇبۇلغا^① بار ئىدى، [ئۆز ۋاقتىدا رەشىد سۇلتان بۇلارنى دوستلۇقىمىزنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە ماڭا بەرگەندى،] ھەر ئىككىسىنى رەشىد سۇلتانغا ئەۋەتتىم. نەزم:

يادىڭغا كەلتۈركى، ھەرگىز سەن مېنى ياد ئەتمەدىڭ،

① بۇ ئەستىلىك بۇيۇملار موللا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قوليازىمىدا يۇقىرىقىدەك «... ساۋۇت... دۇبۇلغا» دېيىلگەن، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا ۋە تاشكەنت رۇسچە نەشرىدە «قارا قوڭۇر رەڭلىك ئەرەب تونى بىلەن پولاتتىن سوقۇلغان ئايپالتا» دېيىلگەن.

بۇ ھەزىن كۆڭلۈمنى ھەرگىز خۇررەمۇ شاد ئەتمەدىڭ. نىكەمەل، بىنا
 گەرچە بىزگە شاھ بولدۇڭ سەلتەنەت تەختى ئۈزە، مەن كەتتە يەنە رەشىد
 لېك بىزگە لۇتفۇ شەققەت، ئەدل ئىلە داد ئەتمەدىڭ. مەن ئەلە مەسھۇم
 دېگەن مەزمۇندا مەكتۈپ يېزىپ ئەۋەتتىم. [ئۆتكەنلەر ئۆتتى،

بىۋەفائى شىۋەئى مەھبۇب مىدانىم ما،
 نىست خۇبانرا ۋەفائى خۇب مىدانىم ما.

تەرجىمىسى:

سۆيگىنىمگە بىۋاپالىقكەن ئۇدۇم، بىلىدىم مانا،
 بۇ گۈزەللەردە ۋاپا يوقكەن چوقۇم، بىلىدىم مانا.]

شۇ قىش ئاخىرلاشقاندى، رەشىد سۇلتان جانئەھمەد ئاتاكانىڭ ئوغلى، مېنىڭ
 كوكۇلدېشىم بىكەنگە ھەسەن دىۋاننى قوشۇپ، تىبەتكە، بىزنىڭ يېنىمىزغا ئەۋەتتى.
 ئۇلاردىن «نادانلىق تۈپەيلىدىن بۇ خاتا ئىشلار سادىر بولۇپ، مېنىڭ بۇ دۇنيا ۋە ئاخىر-
 رەتتە خىجالەتچىلىكتە قىلىشىمغا سەۋەب بولدى. ھازىرچە سىز ئەزىز دوستۇمنى
 كەلسۇن دېيىشىمگە بىرمۇنچە توسالغۇلار بار. مەۋلانا قۇداشنى [ئىككى] يۈز كىشى
 بىلەن خىزمىتىڭىزگە ئەۋەتتىم. ياركەندكە قايتىپ كەلگەن مۇلازىملىرىڭىزنىڭ ھەم-
 مىسى خىزمىتىڭىزگە بارسۇن.» دەپ، ئۆزرە سوراپ، پۇشايمانلار ئىزھار قىلىپ، ماڭا
 بىر ئات ۋە بىر قانچە تۈرلۈك سوۋغاتلارنى ئەۋەتتىتۇ.

بۇ سۆزدىن كۆڭلۈمگە يېڭىدىن كۈچ - قۇۋۋەت ھاسىل بولدى. [پېقىر يەنىلا ئۇ-
 نى ئارقا تېرىكىم دەپ ھېسابلىدىم.] تىبەتنىڭ كۆپىنچە يەرلىرى يەنە ئىتائەت قىل-
 دى. شۇ ئەسنادا مەۋلانا قۇداش يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ بىلەن ئابروۋىلۇق مۇلازىملىرىم-
 دىن بىرنەچچە كىشى ھەمراھ بولۇپ كەلدى. بۇ جامائەتنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، كەشمىر
 چېگرىسىغا تۇتاش بولغان بالتىغا يۈرۈش قىلدۇق. پۈتكۈل بالتى ۋىلايىتى قارار قىل-
 دى. سۇرۇ بالتىدا ئىنتايىن مۇستەھكەم ۋە پۇختىلىقى بىلەن تونۇلغان جاي ئىدى.
 مەۋلانا قۇداش سۇرۇنىڭ بېرىدىغان مېلىنى بېرىپ ئېلىپ كېلىشنى ئىلتىماس قىلىپ
 رۇخسەت سورىدى. پېقىر رازى بولمىدىم. چۈنكى، ئۇ يەردىكى كاپىرلاردىن ھېچبىر-
 نىڭ بىزنىڭ ئۇ يەرنى بېرىپ كۆرۈشىمىزگە رازى ئەمەسلىكىنى بىلەتتىم. سۇرۇ خەل-
 قىمۇ كۆپ ئىلتىجالار قىلىپ يالۋۇرۇپ: «قارار قىلىنغان مالنى مۇشۇ يەرگە ئۆزىمىز
 ئەكىلىپ بېرىمىز، مەۋلانا قۇداشنىڭ ئۇ يەرگە بېرىپ جاپا تارتىشىنىڭ كېرىكى يوق»
 دەپ تۇرىۋالدى. لېكىن، تەقدىر ئوۋچىسى، شۆھرەتپەرەسلىك يەمچۈكىنى ئەجەل قاپقى-
 نىغا قويغاندا، ھەرقانداق زېرەك قۇشمۇ ئۇ قاپقاندىن ئۆزىنى قاچۇرالمايدۇ. بېيىت:

بۇلاق

[ئانچە نەسىب ئەست نەكەم مەدەھەند،
گەر نەستانى بەستەم مەدەھەند.

تەرجىمىسى:

ئۆز نېستۋەڭ ئۆز پېتىچە بېرىلۇر،
ئالمىساڭمۇ زورلۇق بىلە بېرىلۇر.]

مەۋلانا قۇداش پېقىرنىڭ توسقىنىمغا ئۈنماي، قايتا - قايتا يالۋۇرۇپ، رۇخسەت ئېلىپ كەتتى. سۈرۈ خەلقى ئۇنى تاز جىلغىدا قىستاپ، جەڭ - جىدەلسىزلا يىگىرمە تۆت مۆتىۋەر باھادىر بىلەن بىللە شېھىت قىلىپتۇ. بىزنىڭ لەشكىرىمىز يەتتە يۈز كىشى ئىدى. لېكىن، جەڭ ئەسلىھەلىرى يېتىشمىگەنلىكتىن، سۈرۈلۈقلاردىن ئىنتىد - قام ئېلىش نېسىپ بولمىدى. نەزم:

تۇ بەئەنجام كارى خۇش نەگەر،
تا نەباشەد بەجانەت ھېچ خەتەر.
قۇۋۋەتى ئىنتىقام ئەگەر نەبۇد،
ھەمچۇ مارى بىخۇد ھېچ دىگەر.

تەرجىمىسى:

پۈتمىسىمۇ ئىشلىرىڭ ياخشى ئەگەر،
يەتمىسۇن ئەزىز جېنىڭغا ھېچ خەتەر.
ئىنتىقامغا قۇۋۋىتىڭ يەتمىسە، كۈت،
خۇددى بىر بېھۇش ئىلان دەك قىل سۈكۈت.

ئېغىزلىرىمىز ئىلاننىڭ چىشلىرىدەك زەھەرگە تولغان، قەھرىلىك يۈرەكلىرىمىز ئىلاننىڭ ئۆتىدەك ئېزىلگەن ھالدا، [بالتىدىن تىبەتنىڭ زەڭسىكار ناملىق ۋىلايىتىدە - گە باردۇق. بىز ئۇ يەرگە بارغاندا ئېكىنزاردىكى زىرائەتلىرى تېخى پىشمىغان ئىكەن. بىز بارغاندىن كېيىن ھوسۇل يىغىدىغان ۋاقىت بولدى. ھوسۇلنى شېرىكلىشىپ ئالدۇق. بالتى جۇلىرىدىن بىر كىشى بار ئىدى، ئۇنىڭ ئېتى تەڭرى سەكەب ئىدى. ئۇ بىز - گە ياخشى خىزمەتلەرنى قىلغان كىشى ئىدى. ئاشۇ كۈنلەردە ئۇ بىزگە بىر خەۋەرچى ئەۋەتكەن ئىكەن، يېتىپ كەلدى. ئۇ: «مەۋلانا قۇداشنىڭ قاتىللىرى بولغان سۈرۈلۈقلار - دىن ئۆچ ئالىدىغان ۋاقىت كەلدى. بېرىپ ئۇلارنى چاپقۇن قىلىپ، ئەھلى ئاياللىرىنى ئەسىر قىلىپ، ئەرلىرىدىن قىساس ئېلىپ كېلەيلى» دەپ خەۋەر ئەۋەتتى. رايىم شۇ -

نىڭغا قارار تاپتىكى، لەشكەرنىڭ ئاتلىرى ئاجىز، ماغدۇرى يېتەرسىز بولغان بىر قىسمىنى دەرھال ئىلغاپ، ئۇلارنى ماريۇلغا قايتۇردۇم. چۈنكى، قالغانلار بىلەن تېز-لىكتە يېتىپ بارغىلى بولاتتى. ماريۇلغا بارىدىغانلارغا تاغامنىڭ ئوغلى مەھمۇد مىر-زىنى قوشۇپ بەردىم. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بىر كۈنلۈك يولى خەتەرلىك ئىدى. ئۇلار ئۇ خەتەرلىك يەردىن ئۆتۈپ، كېچىسى بىر يەرگە چۈشۈپ، ئېتىنى ئۆزى ياتقان يەرگە يې-قىن باغلاپ قويۇپ، ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. ئات ئوتلاپ، مەھمۇد مىرزىنىڭ قېشىغا يېقىن بارغانىكەن، مىرزا ئاتنى يېقىن كەلمىسۇن دەپ، ئاۋاز چىقىرىشىغا ئات ئۇنىڭ پېشانى-سىگە تەپكەنكەن، ئاتنىڭ تۇيىقى ئۈستىخاننىڭ ئىچىگە ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ئەتىسى مەھمۇد مىرزا مېنىڭ يېنىمغا قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ جاراھىتىنى كۆردۈم، بېشىنىڭ سىنغان ئۈستىخانىنى موغۇل جەرراھلىرىدىن بىرى بىلەن بىرلىكتە تېگىپ، داۋالاشقا كىرىشتۇق. ئاندىن بۇ ۋەقەنى تەڭرى سەكەبەكە خەۋەر قىلدىم. تەڭرى سەكەپ جاۋابەن: «ھەزرىتىڭىزنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىڭىزگە بىرمۇنچە توسالغۇلار پەيدا بولدى. ئەگەر بىر قىسىم لەشكەر ئەۋەتسىڭىز، سۈرۈنى ئېلىپ، غەنىمەت ماللارنى ھۈزۈرىڭىزغا ئەۋەتى-مەن. بۇ خىزمەتنى قولۇمدىن كېلىشىچە بەجا كەلتۈرىمەن» دەپ خەۋەر بەردى. زەڭسە-كار پېقىرنىڭ ھازىرقى تۇرالغۇ يېرىم ئىدى. بۇ يەردىن تەڭرى سەكەپنىڭ يۇرتى سۈت دېگەن يەرگىچە بەش كۈنلۈك يول ئىدى. مەۋلانا مۇھەممەد قارا تاغنىڭ تىبەت جۇلىرى بىلەن دوستلۇق ئالاقىسى بار ئىدى، ئۇنىڭ ئابروۋىلۇق شاگىرتلىرىدىن نۇرئەلى دىۋانە بۇ قېتىم يولدىن يېنىپ كەلگەنلەردىن ئىدى. پېقىر بۇ ئىككۈيلەننى يەتمىش كىشىگە باش قىلىپ، تەڭرى سەكەپنىڭ قېشىغا ئەۋەتتىم.

ئۇ يەرگە ئەلچى ئەۋەتىش پىكرىنى قىلىپ بولغۇچە ئىككى ئاي ۋاقىت ئۆتۈپ كەت-تى. مەھمۇد مىرزىنىڭ يارىسىمۇ ياخشىلاندى. ئەمما، ھاۋانىڭ سوغۇقلىقىدىن زەڭسە-كاردا تۇرۇشىمىز قىيىنلاشتى، ئامالسىز مەھمۇد مىرزىنى ماريۇلغا يولغا سالدىم. پې-قىر مەھمۇد مىرزا سالامەت يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئاندىن سۈرۈغا بېرىش نىيىتىدە رەڭسەكاردا تۇردۇم.

مەھمۇد مىرزا بېشىغا ئات تەپكەن يەرگە يېتىپ كېلىپتۇ، كېچىسى ئۇ يەردە قو-نۇپتۇ، ئەتىسى بېشىغا مەلھەم قويۇش نىيىتىدە تېڭىقنى ئېچىپتۇ؛ ھاۋا ناھايىتى سو-غۇق بولغاچقا، جاراھەتلەنگەن مېڭىگە سوغۇق ئۆتۈپ كېتىپ، ئارقا - ئارقىدىن ھوشى-نى يوقىتىپتۇ. ناماز پېشىن ۋاقتىدا پېقىرنىڭ يېنىغا كىشى كېلىپ، بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر بەردى. پېقىر تېزلىكتە ئۇنىڭ يېنىغا قاراپ ماڭدىم، تەڭ كېچىدە يېتىپ بار-دىم، قارىسام ھوشسىز يېتىپتۇ؛ ئەتىسى ھوشىغا كەلدى ۋە تولۇق سېزىم پەيدا بولدى. ئىككىنچى كۈنىمۇ سەزگۈلىرى جايىدا بولدى. ئۈچىنچى كۈنى جۈپلۈپ، قالايمىقان سۆز-لىگىلى تۈردى، كېچىنىڭ ئىككى ھەسسىسى ئۆتكەندى، [تىرىكلەر سۆھبىتىدىن تو-يۇپ، ئۆلۈكلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇش ئۈچۈن] باقىي ئالەمگە قاراپ سەپەر قىلدى. رەشىد سۇلتان گويىكى مېنىڭ كۆز قارچۇقۇمدەكلا ئىدى. ئۇ زالىمنىڭ كىرىپكە-دەك قىلىچلىرى بىلەن تاغامنى ۋە ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، جان ۋە يۈرد-

بۇلاق

كىمىنى جاراھەت قىلدى. بۇ جاراھەتلەر تېخى ساقايماي تۇرۇپلا، مەھمۇد مىرزا قازاغا دۇچار بولدى. بۇ پەلەك جاپاكارلىق، ۋاپاسىزلىق ئويۇنلىرىنى رەشىد سۇلتانغا ئۆگەت- تىمۇ ياكى رەشىد سۇلتاندىن ئۆگەندىمۇ؟ بىلىمدىم. بېيىت:

ئان جەفا پىشەكى سەد داغى جەفا سۇختە بۇد،

يا رەب، ئىن جەۋرۇ جەفا رازكى ئامۇختە بۇد.

تەرجىمىسى:

ئۇ جاپاكار كۆيدۈرۈپ، قىلدى جاراھەت تەنلىرىم،
ئەي خۇدا، كىمدىن ئۆگەندى بۇ ھۈنەرنى، بىلىمدىم!

ئاشۇ كۆيدۈرگۈچى ئوتلۇق جاراھەت داغلىرى ئۈستىگە تەقدىر يەنە يارقىن يۇل- تۈزلار كەبى جاراھەت چوغللىرىنى تۆكتى. تېنىمدىكى كۆيۈك يارىلىرى ئاز كەلگەندەك، بۇ يارىلارنىڭ ئۈستىگە ۋاپاسىزلىق ۋە زۇلۇم قىلىچلىرى بىلەن ئەبدۇللا مىرزىنىڭ ئازاپ يارىسىنى قوشۇپ، بۇرۇنقى جاراھەتلەرنىمۇ تىرناپ ئېچىپ، ئېچىشتۇرغاننىڭ ئۈستىگە يېڭىدىن تۈز سەپتى. بېيىت:

مەرا خۇد دىلى دەردمەند ئەستۇ رىش،

تۇ نەيزەم نەمەك جەراھەت مېبىش.

تەرجىمىسى:

يۈرەك دەرد - ئازاب تىغلىرىدىن زىدە،

ئېچىشقان يارامغا تۈز سەپمەك يەنە.

يا ئۇنىڭ ياقىسىدىن ئېلىپ سىلكىگۈدەك قۇدرەتلىك قول يوق، ياكى نالە - پەريادىغا يېتىپ، ئۇنىڭ زۇلۇملىرىدىن قوغدايدىغان كۈچلۈك ھىمايىچىم يوق، رۇبائىي:

فەريادۇ فىغان زى دەستەت، ئەي چەرخى فەلەك،

ئەي ئەھلى ۋەفا شىناسى، ئەي ھەقىقى ئەمەك.

كارەست ھەمە ئازار دىلى زارى مەنەست،

دەر پىشى تۇ يەكسان ھەمە شەيتانۇ مەلەك.

تەرجىمىسى:

① ھەقىقى ئەمەك - ھەقىقى ئەمەك، ئەي ھەقىقى ئەمەك، ئەي ھەقىقى ئەمەك.

② ھەقىقى ئەمەك - ھەقىقى ئەمەك، ئەي ھەقىقى ئەمەك، ئەي ھەقىقى ئەمەك.

ئەي چەرخى پەلەك، دەستىڭدىن يۈز ئاھۇ پىغان،
تۈزكۈر كىم، ۋاپادار كىم؟ تونۇمايسەن ھامان.
دەردمەن دىلىمغا ئازار بېرىشتۇر ھەممە ئىشنىڭ،
ئالدىڭدا پەرىشتە بىلەن شەيتان يەكسان.

تەقدىرنىڭ ھەممە بۇلۇڭ - پۇشقاقلرىدىكى ھەربىر بالا - قازانى كۆرۈپ، [ئۆم -
رۇمنىڭ مۇددىتى ئوتتۇزدىن ئۆتۈپ، تېخى قىرىققا يەتمىگەندى، پەلەكنىڭ قايغۇ -
ھەسرىتى ۋە بالا - قازالرىنىڭ ھەممىسى ماڭا بىراقلا ھۇجۇم قىلدى. بېيىت:

مەھمىل ھەمىن بەسنىئى ۋەيرانى ما كوشاد،
ھەر كارۋانى غەمكى رەسىد ئەز دىيارى ئىشقى.

تەرجىمىسى:

ئىشقى دىيارىدىن يېتىپ كەلگەن جېمى غەم كارۋىنى،
يۈكىڭىزنى چۈشۈرۈڭ ۋەيرانە كۆكسۈم ئۈستىگە.

ھەربىر ۋەقەنىڭ يۈز بېرىشى ۋە يۈز بېرىدىغان يېڭى ۋەقەلەرنىڭ يۈزەگە چىقىشى -
نىڭ ھېچبىر سەۋەب ۋە توختالغۇسىنىڭ بولماسلىقىدا مىڭلىغان سىر - ھېكمەتلەر
يوشۇرۇنغان. بەخت - تەلەي دەرىخى بەرىكەتلىك باھارنىڭ كېلىشى بىلەن چېچەك ئې -
چىپ، ئىللىق ۋە راھەت بەخش كۆكلەمدە مول مېۋە بېرىدۇ؛ كۈزنىڭ ئاخىرلىرىدىكى
سوغۇق شامال يېتىپ كەلگەندە ئۇنىڭ ياپراقلىرى تۆكۈلىدۇ؛ قىش ئايلىرىنىڭ سوغۇ -
قى مېۋە دەرىخىنىڭ قۇرۇپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ - دە، سائادەت كۆكلىمىنىڭ
مەيىن شامىلى ئەسكەندە ئۆتكەنكى مېۋىنىڭ ئورنىغا يېڭى مېۋە پەيدا بولۇشى ئۈچۈن
شارائىت ھازىرلايدۇ. بۇ مەنىلەر كۆرۈنۈشىگە پاراسەت كۆزى بىلەن قارىغان چېغىمدا،
ۋاقتى يەتكەندە دەرەخ مېۋىسىنىڭ شاخ ئۈستىدە ئۇزاق تۇرالمايدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ
يوقلۇق تۇپرىقىغا چۈشمەسلىكىگە ئامالى قالمايدىغانلىقىنى تەجرىبە كۆزلىرى بىلەن
كۆرۈپ، بىلىدىم. شۇڭا «بىز سىلەرنى بىر ئاز قورقۇنچ بىلەن، بىر ئاز قەھەتچىلىك بىلەن
ۋە ماللىرىڭلارغا، جانلىرىڭلارغا، بالىلىرىڭلارغا، زىرائەتلىرىڭلارغا يېتىدىغان زىيان بە -
لەن چوقۇم سىنايمىز» ①. «بىز ئەلۋەتتە ئاللاھنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىمىز (يەنى ئاللاھ -
نىڭ بەندىلىرىمىز)، چوقۇم ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا قايتىمىز» ② دېگەن ئايەتنى ئو -
قۇدۇم.

شۇ ئارىدا سۇرۇغا ئەۋەتكەن كىشىلەر ئىچىدىن بىر ئادەم قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ

① «قۇرئان كەرىم»، 2 - سۈرە بەقەرە، 155 - ئايەتنىڭ باش قىسمى.

② «قۇرئان كەرىم»، 2 - سۈرە بەقەرە، 156 - ئايەتنىڭ ئاخىرقى قىسمى.

خەۋەر قىلىشىچە نۇرئەلى دىۋان ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن بىرلىشىپ، مەۋلانا قارا تاغدىن تۇتقۇن قىلىپ، باغاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. باغان تىبەت ۋىلايەتلىرىدىن بىرىنىڭ ھاكىمى بولۇپ، ئاشۇ مەۋلانا دەرۋىش مۇھەممەد قارا تاغى بىر يەردە ھىيلە ئىشلىتىپ، يارىلاندىرۇپ، ھالاكەت گىردابىغا ئاپىرىپ قويغانىدى. بۇ مۇسۇلمانلار مەۋلانانى ئاشۇ كاپىرغا سوۋغات قىلىپ تۇتۇپ بېرىپتۇ. ئاندىن ئۇنىڭدىن ئىجازەت ئېلىشىپ، ياركەندكە مېڭىشىپتۇ. ئۇ كاپىر مەۋلانانى مىخلاپ ئۆلتۈرۈپتۇ. سۈرۈنىڭ ئىشلىرى شۇ سەۋەبتىن توختاپ قالدى.

پېقىر مەھمۇد مىرزىنىڭ جىنازىسىنى ماريۇلغا ئېلىپ كەلدىم. ئاندىن ئۇ يەردىن ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ زىيارەتگاھى جايلاشقان قەشقەرگە ئەۋەتتىم. بۇ ئىش ئەقرب ^① پەسلىدىكى بېشىدا يۈز بەردى. تىبەتتە سوغۇق چۈشۈشكە باشلىغاندا ماريۇلغا كەتتۇق. شۇ زىمىستاندىن تاكى باھارغىچە بولغان ئارىلىقتا شۇ قەدەر قىيىنچىلىق ۋە كۈلپەتلەرنى چەكتۈرۈپ، ئۇنى تەپسىلىي بايان قىلساق ئاشۇرۇپ، مۇبالىغە قىلغاندەك تۇيغۇ بېرىشى مۇمكىن.

باھار كېلىشى بىلەنلا، ئاتلارنى بېقىش ئۈچۈن يەتمىش كىشى بىلەن تاغنىڭ ئېتىكىدىكى ئوتلۇق دېگەن يايلاققا باردۇق. بۇ يەر تىبەتتىكى ئوت - چۆپلىرى مول بولغان مەشھۇر يايلاق ئىدى. شۇ يەردە قۇلان ۋە ياۋا قوتاز ئوۋلاپ يەپ، كۈن ئۆتكۈزدۇق. ئىسكەندەر سۇلتاننى بىر قىسىم جامائەت بىلەن ماريۇلدا قالدۇرۇپ قويغانىدىم، ھەممىلەننى بىر يەرگە يىغىپ، مۇشۇ يەردە تۇردۇق. ئاتلارمۇ سەمىرىپ، قۇۋۋەتلەندى. ئادەملەر پالاكەت ۋە ئازاپقا چىداشلىق بېرەلمەي، بىراقلا پىتىراپ، ياركەندكە كەتتى. ئۇلاردىن ئەللىك ئادەم قالدى. باشقىلىرى قېچىپ كەتكەنىدى.

شۇ چاغدا جانئەھمەد ئاتاكا ياركەندتىن كەلدى. ئۇنى بۇنىڭدىن ئىككى يىل بۇرۇن ئۇرسەڭ يۈرۈشىدىن قايتىپ كەلگەن چېغىمدا، رەشىد سۇلتاننىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەنىدىم. بۇ ھەقتە ئىلگىرى سۆزلەپ ئۆتۈلگەنىدى. جانئەھمەد ئاتاكا بۇ قېتىم ياركەندتىن بىزنىڭ تىبەتتە تۇرماسلىقىمىز ھەققىدىكى يارلىقنى ئېلىپ كېلىپتۇ. بۇ يەردە بۇنداق ئۇزۇن ساقلاپ تۇرۇشۇمنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىدى: ئەگەر ئۆز ئىختىيارىم بىلەن بىر تەرەپكە كەتكەن بولسام، ئۇ چاغدا ئىمان بىلەن مۇستەھكەملەپ، ئاللاھنى شىپى كەلتۈرۈپ قىلىشقان ۋەدە - قەسەملەرنى بۇزغانلىق گۇناھىنى دەرھال پېقىرغا يۈكلەپ قويغان بولاتتى. ئەمەلىيەتتە ئۇ ئۆزى ئارىمىزدىكى ھەممە ۋەدە - كېلىشىملەرنى بۇزۇپ، كۆرۈنۈشتە ئۆزىنى ۋەدىسىدە تۇرغاندەك قىلىپ كۆرسىتىپ كەلگەنىدى؛ مانا ھازىر ھەممە يوللارنى توسۇپ، ئەسكەرنى تارقىتىۋېتىش توغرىلىق يارلىق ئەۋەتىپتۇ. نەزم:

شاھ زى كويى تۇ ئان دەم رەفتەم،

① ئەقرب - 1) چايان؛ 2) كونا ئاسترونومىيىدىكى 12 بۇرۇجىدىن بىرى.

سەۋگەند بەگەردەنى تۇشان دەم رەفتەم.
 سەۋگەندۇ ئۇھۇدرا چۈن بەشكەستى،
 ئان جۈملە بەگەردەنى تۇمان دەم رەفتەم.
 تەرجىمىسى:

ئەي شاھ، سېنىڭ كوچاڭدىن شۇئان كەتتىم،
 شۇ ۋەدە - قەسەملەرنى قىلىپ ئارمىغان، كەتتىم.
 سۇنغان ئاشۇ بارلىق بىچارە قەسەملەرنى،
 بوينۇڭغا سېنىڭ يۈكلەپ قويۇبان كەتتىم.

جانئەھمەد ئاتاكا بىزگە قوشۇلغاندىن كېيىن، بەدەخشانغا قاراپ يول ئالدۇق. [

بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ تىبەتتىن بەدەخشانغا قاراپ يۈزلەنگەنلىكىنىڭ بايانى

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، يەتتە يۈز كىشىدىن ئەللىك كىشى قالدى. باشقىلىرى ياركەندكە قېچىپ كەتتى. تىبەت ۋىلايىتىنىڭ ئوت - چۆپىنىڭ كەملىكى، ھاۋاسىنىڭ بەك سوغۇقلۇقى، يولىنىڭ مۈشكۈللىكى تۈپەيلىدىن، كەتمەكمۇ ئىنتايىن تەس، تۇرۇش تېخىمۇ قىيىن ئىدى. [ھەممە قىيىنچىلىق شۇ دەرىجىدە زىيادە ئىدى. كى، ئۇنى كىشىنىڭ ساغلام تەبىئىتى قوبۇل قىلىپ كېتەلمەيتتى، بەلكى بۇ مۈشكۈل - چىلىكلەر بارلىق كۈچ ۋە ئىقتىدارنى خورىتىپ تۈگەشتۈرىدىغان دەرىجىدە ئىدى. ئو - زۇق - تۈلۈك، كىيىم - كېچەك، قىسقىسى بۇ يەرنىڭ يولى ئۈچۈن زۆرۈر كېرەكلىك بولغان ئاتنىڭ تاقىسىنىمۇ تېپىش مۇمكىن بولمىغانلىقى، ئات ئۇلاغلارنىڭ كەملىكى ۋە بارلىرىنىڭ ھېرىپ، كۈچ - ماغدۇرىدىن كەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن، تىبەتتە بۇنىڭدىن ئارتۇق تۇرۇشنىڭ مۇمكىنچىلىكى قالمىدى. مىسرا:

نە رويى رەفتەنۇ نە رايى بۇدەنۇ چە ھالەت ئىن

تەرجىمىسى:

نە ئەھۋال بۇ: كېتىشىكىمۇ، تۇرغىلىمۇ بولمايدۇ. (ئالدىنقى بەت)

بۇ يەردە تۇرۇش ياكى كېتىشنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئىنتايىن قىيىن ئىدى. كەتكەن تەقدىردە بىر ئاماللارنى قىلىپ يۈرۈپ، بۇ قىيىنچىلىقلارنىڭ ئاخىرىغا يېتىشتىن ئۈمىد بار، ئەگەر تۇرۇپ قالغاندا، بۇ مۈشكۈلچىلىكلەرنىڭ ئاخىرلىشىشىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. مىسرا:

فەريادكى، ئالتە تەرەفتىن يولۇم باغلاندى!

كەشمىر، قەشقەر، تۇرپان، ھىندىستان قاتارلىق يەرلەرگە بېرىشقا ئىمكانىيەت يوق ئىدى. پەقەت بەدەخشان تەرەپتىنلا ياخشىلىق ئۈمىدى بار ئىدى. تىبەتتىن قەشقەرگە كىرمەستىنلا بەدەخشانغا بارغىلى بولىدىغان يولنى بۇ يەردە ھېچكىم بىلمەيتتى. ياركەندكە قېچىپ كەتكەنلەر ئىچىدە جەھانشاھ ئاتلىق بىر كىشى بار ئىدى. ئۇ ياركەند تاغلىقلىرىدىن ئىدى. ئۇ «تاغاناق دېگەن يەردە بەدەخشان پامىرىغا بارغىلى بولىدىغان بىر يول بار» دېگەنىدى. ئۇ يولنى سوراپ، ئېنىقلىۋالغانىدىم. ئامالسىزلىقتىن ئاشۇ كۆرمىگەن يول بىلەن بەدەخشانغا قاراپ يۈزلەندىم. بېيىت:

راھىكى نەبىنەدۇ نەدانەد،

ئايا، بەچۈنىن رەھى نەتۋان رەفت.

تەرجىمىسى:

ئالدىمدا ھېچ كۆرمىگەن، بىلىمگەن يول تۇرۇپتۇ،

بۇ يول بىلەن مەنزىلگە بولارمىكىن يەتكىلى.

پېقىر بىلەن قالغان ئەللىك كىشىدىن بىرقانچىسىنىڭ كۈچ - ماغدۇرى بولمىدى. خانلىقتىن تىبەتتە قالدى، يىگىرمە يەتتە كىشى بىلەن يولغا چىقتۇق. بىزدە سەپەر جابدۇقىمۇ يوق، ئاتلىرىمىزدا ماڭغۇدەك كۈچ يوق ئىدى. يول ئىنتايىن مۈشكۈل ئىدى. سۈمبۈلە مەزگىلى بولسىمۇ، لېكىن ھاۋا سوغۇق ئىدى. بىز كۈن ئولتۇراي دېگەن چاغدا قاراقۇرۇم دېگەن جايغا يېتىپ كەلدۈك. ئۇ يەردە بىر ئېقىن سۇ بار ئىكەن. پۈ-تۈنلەي مۇزلاپ كېتىپتۇ، بىرنەچچە يەرنى تېشىپ كىچىك ئاچقان بولساقمۇ بىر تامچە سۇ چىقمىدى. ئاتلار ئۈسسۈز ئىدى، بۇ يەرگە كەلگەندە ھالسىزلىنىپ يىقىلدى، ئارپا بەرگەن بولساقمۇ، ئۈسسۈز بولغانلىقتىن يېمىدى. جان ئەھمەد ئاتاكا:

بىر ۋاقىتلاردا بىر بۇلاق كۆرگەندىم، دەپ، بىزنى باشلاپ ماڭدى. بىر يېرىم فەرسەڭ يەرگە بارغاندۇق، شۇ يەردە مۇزنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر جايىنى كۆرسەتتى. ئۇ مۇزنى تەشكەندۇق، سۇ پەيدا بولدى. ئاتلارنى سۇغاردۇق. [بىر ياراملىق خېچىر بار ئىدى. ئۇ ئەڭ كۈچلۈك ئىدى، كېرەكلىك يۈكتاقلار شۇنىڭغا ئارتىلاتتى. ئۇسسۇزلۇق تۈپەيلىدىن بۇ جانۋارنىڭ چىشلىرى ناھايىتى چىڭ كىرىشىپ كېتىپتۇ. ھەرقانچە ئۇ - رۇنۇپ، سايە - سەۋەب قىلىپ باققان بولساقمۇ، سۇ ئىچەلمەي ئۆلۈپ كەتتى. ئۇنىڭغا ئارتىلغان يۈك شۇ يەردە قالدۇرۇپ قويۇلدى. دېمەك، بۇ يولنىڭ جاپاسى شۇ دەرىجىدە شىددەتلىك ئىدى.] مىسرا:

مۇسۇلمان نەشەۋەد، كافر نەبىئەد.

تەرجىمىسى:

مۇسۇلمان ئىشىتمىسۇن، كاپىرمۇ كۆرمىسۇن.

شۇنچىۋالا مۇشەققەتلەر بىلەن ئاخىر بەدەخشانغا ئايرىلىدىغان يول ئۈستىگە يېتىپ كەلدۇق. ئىسكەندەر سۇلتان مەندىن ئىجازەت سوراپ:

مەن رەشىد سۇلتاننىڭ يېنىغا بارمەن، چۈنكى مەن بارسام، ئۇنىڭ قېرىنداشلىق مېھرى ئويغىنىپ، ھۇماي قۇشىدەك شەپقەت ۋە مەرھەمەت سايىسىنى سالار. [ئاداش - قانلىقتىن ئۈزگەن مېھىر - مۇھەببەتنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، كۆڭۈل يارامغا مەل - ھەم ياپار] دېدى. پېقىر ئۇنىڭغا:

سىزنىڭ بۇ قېرىندىشىڭىز ئاللاھ تەرىپىدىن پەرز قىلىنغان مۇسۇلمانچىلىقنىڭ ئاساسى بولغان مېھىر - شەپقەت ۋە قېرىنداشلىقتىمۇ تازا چىڭ تۇرالمىدى. ئۇنىڭ قە - لمۇئاتقان قىلمىشلىرىدىن كۆڭلى بىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆڭلىنىڭ قارىلى - قىغا ناپاك ۋۇجۇدى گۇۋاھلىق بېرىپ تۇرىۋاتقان مۇھەممەدى بارلاسىنىڭ شەيتانلىقلىرى ئۇنىڭغا ھەمدەم بولۇپ تۇرىۋاتىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭدىن ھەرگىز ئۈمىد كۈتكىلى بولمايدۇ. بۇ دۇنياغا بەك بېرىلىپ كەتكەن كىشىدە ۋاپا بولمايدۇ، ئۇنىڭ مەيلى زاھىرىدا، مەيلى باتىنىدە ساپا يوقتۇر. ۋاپا ئەھلىگە جەۋرۇ جاپادىن باشقىسى نېسىپ بولمايدۇ، دەپ، مۇشۇ مەزمۇندا كۆپ نەسەتلەرنى قىلدىم. رۇبائىي:

دەردۇنياۋۇ ئەھلى ئۇ ۋەفائى نەبۇد،

دەر زاھىرۇ باتىنەش سەفائى نەبۇد.

ئەز ھەمچۇ كەسى بەھالى ئەربابى ۋەفا،

غەير ئەز سىتەمۇ جەۋرۇ جەفايى نەبۇد.

تەرجىمىسى:
 [بىر كىشىنىڭ ئۆزىگە قىلغان ئەيىبىنى ئۆزىگە قىلغان ئەيىبىگە ئوخشاش قىلىشىنى كۆرسىتىدۇ.]
 دۇنيا بىلەن دۇنيا ئەھلىدە ۋاپا يوق،
 زاھىرىدىمۇ باتىنىدىمۇ ساپا يوق.
 نەزەر سالساڭ ۋاپا ئەھلىنىڭ ھالىغا،
 ئۇلارغا زۇلۇم جاپادىن ئۆزگىسى ئەسلا يوق.

بىراق، يولنىڭ مۈشكۈلاتلىرى تۈپەيلىدىن تەڭلىكتە قالغانلىقى ئۈچۈن، توغرا يول ئۇنىڭ پاراسەت كۆزىدىن چەتتە قالغانىدى. شۇڭا، ياركەندكە بېرىشقا كۆپتىن كۆپ كۈچەپ، رۇخسەت تەلەپ قىلدى. ئىلاجىسىز ئىسكەندەر سۇلتانغا تۆت كىشىنى ھەمراھ قىلىپ، ئىجازەت بەردىم. يىگىرمە يەتتە كىشىدىن بۇ بەش كىشى ياركەندكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

يېقىر يىگىرمە ئىككى كىشى بىلەن ئاشۇ كۆرمىگەن يولغا كىردىم. [تاقىسى بولمىغانلىقتىن، بىرنەچچە ئات تېپىلىپ كېتىپ يىقىلدى. ئىسكەندەر سۇلتان بىزدىن ئايرىلغان كۈنى پېشىن ۋاقتىدا بىر ياۋا قوتازنى ئۆلتۈردۇق. ئۇنىڭ تېرىسىدىن ئاتلارنىڭ پۇتىغا پايپاق ياسىدۇق، گۆشىدىن ئالالىغىدەكنى ئالدۇق. چۈنكى بىزدە ئوزۇقلۇق - قا ئارپىنىڭ تالقىنىدىن بىر - ئىككى كۈنگىلا يەتكۈدەك قالغانىدى. بۇ قوتاز رىزق - مىزنى بەرگۈچى تەڭرىنىڭ بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن بىر نېمىتى بولدى. يول ئوزۇق - نى ئات - ئۇلاغلىرىمىز كۆتۈرەلىگۈدەك ئالدۇق. تەخمىنەن بەش كۈنلۈك ئوزۇقىمىزغا يەتكۈدەك ئالغاندۇق. قوتاز گۆشىنىڭ ئاران تۆتتىن بىرىنىلا ئاللىپتەيمىز، قالغان قىسمى شۇ يەردە قالدى. ئۇنى ئېھتىمال شۇ تەۋەدىكى سار، قارغا - قۇزغۇن قاتارلىق ئوۋ قۇشلىرى پۈتكۈل دالانى بېشىغا كىيىپ قاقلىدىشىپ، تالىشىپ يەپ، بىر ھەپتە - گىچە توي ۋە بەزمە قىلىشقاندۇ. شۇ كۈنى بىز پەرز بىلەن قىياس قىلىپ يول يۈر - دۇق. ئىككىنچى كۈنى تېخىمۇ يوغان بىر قوتازنى ئۆلتۈردۇق. بېيىت:

دىگەر روز بەئەز ئىتتىفاق ئۇقتاد،
 كى روز رەسان قۇتى روزەش داد.

تەرجىمىسى:

ئىككىنچى كۈنى بىز ئۈچۈن يەنە ئىگىمىز،

يەتكۈزدى تىرىكلىك ئۈچۈن يەنە رىزقىمىز.

يۇقىرىدا ئېيتقان جەھانشاھنىڭ دەپ بەرگىنىگە قاراپ، يەنە ئالتە كۈندىن كېيىن بىر ئاۋات يەرگە يېتىمىز دەپ مۆلچەرلىگەندىم. [ئىسكەندەر سۇلتاندىن ئايرىلىپ] ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، چاشكا ۋاقتىدا [بىر مەھەللىگە يەتتۇق.] بىر نەچچە ئۆيلۈك كىشى بىزنى قارشى ئېلىپ ئالدىمىزغا چىقتى ۋە خۇشاللىق ئىزھار قىلىشتى. ئۇلاردىن بەدەخشاننىڭ يولىنى سورىغاندىم، ئۇلار: بۇ جىلغىنى راستكام دەپ ئاتايدۇ. بۇ يەردىن پامىرغىچە بەش كۈنلۈك يول، ھەر بىر مەنزىلدە ئادەم بار، دېيىشتى.

بىز بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، نەچچە يىلدىن بېرى تارتقان مېھنەت - مۇشەققەتلەرنى ئۈنتۈپ، راھەتلىنىپ ئارام ئالدۇق. ئۇلار ھېرىپ كۈچىدىن قالغان ئات - لىرىمىزنىڭ ئورنىغا ئۆزلىرىنىڭ قاۋۇل ۋە كۈچلۈك ئاتلىرىنى ئالماشتۇرۇپ بەردى. يېمەك - ئىچمىكىمىزنى تەييارلاپ بەردى. ئۇ كىشىلەردىن ھەرقايسى پېقىرنى كۆر - سە، ئىختىيارسىز ھالدا كۆز يېشى قىلاتتى.

تۆت يۈز يىللىق پادىشاھلىرىمىزنىڭ ئەۋلادىدىن پەقەت سىزلا ھايات قېلىپسىز. ھەممىمىز سىزگە پىدا بولايلى، پۈتكۈل مال - مۈلكىمىز سىز ئۈچۈن سەدىقە بولسۇن! دېيىشتى ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تىلىدا. پېقىر ھەربىر يۇرتقا يەتسەم، شۇ يۇرتتىكى خەلق پېقىرغا پۈتكۈل ئائىلىسى بىلەن ھەمراھ بولاتتى. ئۇلار بىزنى بۇ يەتتە كۈن ئىچىدە يۈزلەرچە ئىززەت، مىڭلارچە ئىكراملار بىلەن پامىرغا يەتكۈزدى. [ئۇلار بىزگە ھەمراھ بولۇپ، بەدەخشانغىچە بىل - لە بارماقچى ئىدى، بىز ئۇلارغا قايتا - قايتا سۆزلەپ ئاران كۆندۈرۈپ،] قايتىشقا ئىجازەت بەردۈك. ئۆزىمىز بەدەخشانغا يۈردۈق.

نەچچە كۈندىن كېيىن بەدەخشانغا يېتىپ باردۇق. مىرزاخاننىڭ ئوغلى سۈلەيمان - شاھ مىرزانىڭ مەنزىلىگە باردۇق. مىرزاخان پېقىرنىڭ ھامامىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ توغرىلىق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىرىنىڭ ئاخىرى توغرىلىق ئىلگىرى بىر نەچچە يەردە زىكىر قىلىنىپ ئۆتۈلدى. سۈلەيمانشاھ مىرزا بىزنى قارشى ئېلىپ، ئىستىقبالىمىزغا چىقتى ۋە قولىدىن كېلىدىغانلىكى خىزمەتلەرنى قىلچە كەمچىلىكسىز بەجا كەلتۈردى. ئا - شۇنچىۋالا مۈشكۈلاتلاردىن كېيىن بۇ يەرگە يەتكىنىمىز ئۈچۈن، ئاشۇنداق ھالاكەتلىك خەۋپ - خەتەردىن خالاس بولۇپ، بۇنداق خاتىرجەم ئەھۋالغا يەتكىنىمىز ئۈچۈن تەڭ - رىمگە يۈزىمىڭ تەشەككۈرلارنى ئېيتتىم. مىسرا:

مۇردە بۇدەمكى خۇدا جانى نەۋى داد مەرا.

تەرجىمىسى:

مۇردا بولغانىم، خۇدا يەتكۈزدى يېڭى جان ماڭا.

ئىلگىرى كۇپپارلارنىڭ ئېلىدە مېڭ قېتىملاپ شۇنداق دېگەندۇق، بېيىت:

بەر سەرى كويى رەقىبان زىكرى ئان مەھ چۈن كۈنەم،
كافىرستانەست ئان جا، ئەللاھ، ئەللاھ چۈن كۈنەم.

تەرجىمىسى:

ئو گۈزەلنى ئەسلىدىم رەقىپ يولىنىڭ باشىدا،
كاپىرستاندۇر بۇ يەر، ئەللاھ، ئۆزۈڭ بەرگىن پانا.

بىز مانا ئەمدى مۇسۇلمانلار دىيارىغا يەتتۇق. رۇبائىي:

مەن بى تۇ دەمى قەرار نەتۋانەم كەرد،
ئېھسانى تۇرا شۇمار نەتۋانەم كەرد.
گەر بەرتەنى مەن زەبان شۇد ھەر مۇيى،
يەك شۇكرى تۇ ئەز ھەزار، نەتۋانەم كەرد.

تەرجىمىسى:

قانداقمۇ سېنىڭسىز سەۋر - قارار قىلغاي مەن،
ئېھسانلىرىڭنى قانداق ھېسابلاپ بولغاي مەن.
تېنىمدىكى ھەر بىر تۈك ئەگەر بىردىن تىل بولسا،
مېڭ رەھىمىتىڭدىن بىرىنى ھەم دەپ بولالمايمەن.

بىز بەدەخشانىنىڭ چېگرىسى ۋاخان دېگەن يەرگە كەلگىنىمىزدە، رەشىد سۇلتاننىڭ بىر مۇلازىمى بىر ئىش بىلەن ئۇ يەرگە كەلگەنىكەن، مېنىڭ يېنىمغا كەلدى. پېقىر تۈركىي تىلدا قىتئە ئېيتىپ، ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، رەشىد سۇلتانغا ئەۋەتتىم. تۈركىي قىتئە:

شەرتى ئەھدۇ ۋەفاۋۇ مېھرىڭنى،

بارچەسىنى ئەجەب ئەدەم قىلىدىكى.
مەزھەبىڭدە جەفا كەرەم ئېرىمىش،
بارىكەللاھ، بەسى كەرەم قىلىدىكى.

بېيىت:

گەر بەنالەم زى دىل خارە بەر ئايەد نالە،
ۋەر بەگىرىم زى گىل تىرە بەروىدە لالە.

تەرجىمىسى:

گەر پىغان چەكسەم، ئېرىپ تاشمۇ قىلار نالە،
يىغلىسام، چاچار يۈزىگە قارا تۇپراق لالە.

بۇلارنى يېزىشتىن مەقسەت جاپاكار كىشىلەرنىڭ يەتكۈزگەن ئازار - كۈلپەتلىرىدىن دات ئېيتىش ئەمەس، بەلكى سۆزنىڭ مۇرىتى كەلگەندە بايان قىلغان ئويلارمىز ئارقىلىق ئۇلۇغلارنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىگە دەلىل بولۇشتىن ئىبارەت. مەسنەۋى ①:

سېھ كەسى را ئىننۇدەمكى غەيبەت رەۋاست،
ۋەزىن دەر گۈزەشتەن چەھارۇم خەتاست.
يەكى پادىشاھى مەلامەت پىسەند،
كەزۇ بەردىلى خەلق ئايەد كەزەند.

تەرجىمىسى:

غەيۋەت قىلسا راۋامىش ئۈچ خىل كىشى ئۈستىدە،
كەچۈرسىمۇ تۆت قېتىم، خاتالاشسا ئۇ يەنە.
يەنە بىرى ئۇلاردىن: مالا مەتخور پادىشاھ،
خەلق ئۇنىڭ دەستىدىن كۆڭلى سۇلغۇن، چېكەر ئاھ.

ئەگەر جاپاكارلارنىڭ جاپاسىنى بايان قىلغىلى تۇرسام ئايرىم بىر كىتاب يازسام بولىدۇ. رەشىد سۇلتاننىڭ ئەھۋاللىرىنىڭ تەپسىلاتى خۇدا خالىسا، «تارىخى ئەسلى» دە

① پارسچە بىرىنچى نۇسخىدە «مەسنەۋى»، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «نەزم» دېيىلگەن.

بايان قىلىنغۇسى، شۇڭا ئۇنى بۇ يەردە تەكرار بايان قىلىش نامۇۋاپىق كۆرۈلدى.
قىسقارتىپ ئېيتقاندا، مۇشۇ ئەسنادا رەشىد سۇلتان ئۆزىنىڭ ھاممىسى، يەنى پى-
قىرنىڭ ئايالىغا ئىلتىپات كۆرسىتىپ، ئۇنىڭغا ئىسكەندەر سۇلتاننى قوشۇپ ھەيدەپ
چىقىرىپتۇ. بەدەخشاندا تازا قىيىنچىلىق ۋە تەڭلىك تارتىپ تۇرىۋاتقاندىمۇ، ئۇلار
چارۋا ۋە باشقا دۇنيا ئەسۋابلىرىدىن خېلى نەرسىلەرنى بىللە ئېلىپ كەلگەنىكەن.
[رەشىد سۇلتان ياخشىلىق قىلىپ، ئون ئۆيلۈك كىشىنى مال - مۈلۈكلىرى بىلەن
قوشۇپ چىقىرىۋەتكەنىكەن، ئۇلار يېتىپ كەلدى.]

دېمەك، بۇلار يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ قىشنى بەدەخشاندا تىنچ، پاراغەتتە
ئۆتكۈزدۈق. باھارنىمۇ بەدەخشاننىڭ تاغ ۋە سەھراىرىدا ئۆتكۈزۈپ، تومۇز پەسلىدە كا-
بۇلغا كەلدۈق. [رەشىد سۇلتان مېنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتىمنىڭ ئارقىسىدىنلا، خاننىڭ
قەدىرلىك ھەرمى، پېقىرنىڭ ھاممامىنىڭ پەرزەنتى بولمىش زەينەپ سۇلتان خانىمنى،
ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى، يەنى خاننىڭ سۆيۈملۈك ئوغلى ئىبراھىم سۇلتاننى، مۇھسىن
سۇلتاننى ۋە مۇھەممەدىيۇسۇق سۇلتاننى قوغلاپ چىقاردى. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ھەممە-
سى كابۇلغا كېلىپ جەم بولدى.] شۇنىڭدىن كېيىن پېقىر ھىندىستانغا قاراپ يۈر-
دۇم؛ لاھورغا يېتىپ كەلدىم. بابىر پادىشاھنىڭ ئوغلى كامران مىرزا لاھوردا ① ئى-
كەن. ئۇ پېقىرنىڭ كەلگىنىگە ئىنتايىن خۇشال بولۇپ، ھەددىدىن ئارتۇق ئىززەت -
ئىكرام بىلەن قارشى ئالدى، شاھانە ئىلتىپات ۋە خاقانلارچە مەرھەمەتلەر بىلەن ئەزىز-
لىدى. ئاشۇنداق ۋەھىمە - ۋەھشەتتىن كېيىن، مۇشۇنداق ئىززەت ۋە ھۆرمەتكە
يېتىشتۈق. [«بوستان» دىن كەلتۈرۈلگەن بۇ بىرنەچچە بېيىت بىزنىڭ ئەھۋالىمىزغا
ماس كەلگەچكە، بۇ يەردە نەقىل قىلىندۇ.

نەزمى ھېكايەت:

كەسى دىد سەھرايى مەھشەر بەخاب،

مىسى تەفتە روي زەمىن زى ئاقتاب؛

ھەمى بەر فەلەك شۇد زى مەردۇم خۇرۇش،

دىماغ ئەز نەفەس مەبەر ئامەد بەھۇش.

يەكى شەخس ئەزىن جۈملەئى سايەئى،

بەگەردەن پۇر ئەز ھۈلكە پىرايەئى.

① موللا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قوليازىمىدا «كابۇلدا» دەپ يېزىلىپ قالغان، پارسچە بىرىنچى، ئىككىنچى نۆم-
خىلاردا ۋە تاشكەنت رۇسچە نەشرىدە «لاھوردا» دېيىلگەن. تۈزۈتىپ ئېلىندى.

دەر ئان ۋەقتى نەۋمىدى ئان مەردى راست،
 گۇناھەم زى دارايى داۋەر بەخاست.

كى يارەب، بەرىن بەندە بەخشايىشى،
 كەزۇ دىدە ئەم ۋەقتى ئاسايىشى.

چۇ گۇفتەم چۇ ھەل كەردەم ئىن راز را،
 بىشارەت خۇداۋەند شىراز را.

كى جۇمھۇر دەر سايەئى ھىممەتەش،
 مۇقىم ئەند بەر سۇفرەئى نىئەتەش.

دەرخت ئەست مەردى كەرەم باردار،
 ئەزۇ بۇگزەرى مەنەرەم كوھسار.

بەسى پايدار، ئەي دەرەختى ھۇنەر،
 كى ھەم مەۋە دارىيۇ ھەم سايەۋەر.

ھەتەبرا ھەمى تىشەبەر پەي زەنەند،
 دەرەختى بەرۈمەندرا كەي زەنەند.

تەرجىمىسى:

قىيامەتنى كۆردى چۈشىدە بىرى،
 زېمىن مەس كەبى قىززىغان كۈنلىرى.

پەلەككە يېتەتتى پىغان، نالە - زار،

نەپەس سىقىلىپ، بارچە ئەقىلدىن ئازار.

بىرى سايدا ئولتۇرار بەھۇزۇر،
پاراغەت سۈرۈپتۈ كىيىنىپ پۈزۈر.

ئۈنىڭدىن سورىدى «ئەزىز بەختىيار،
نە ئىشتىن بۇ راھەت ساڭا بولدى يار؟»

دېدى «تال يېتىشتۈردۈم ئۆي ئالدىدا،
ئۆتەتتى كۈنۈم كەچكىچە سايدا.

ئەجەل يەتتى، سورىدى ئىلاھىم مېنىڭ،
ھاياتىمدا قىلغان گۇناھىم مېنىڭ.

دېدىم: ئەي ئەپۇچان، كەرەملىك ئىگەم،
پاراغەتتە ئۆتتى كۈنۈم ئاندا ھەم.»

دېمەك، بولدى سىر ئاشكار، مۈشكۈل ھەل،
ئىراز ھاكىمىغا دېدى دەرمەھەل.

كى شاھلار ئۈچۈن سايدۇر ھىممىتى،
شىجائەت ئېرۇر دائىمىي نېمىتى.

كەرەملىك كىشى ھەم دەرەختۈر گويا،
قىلۇر تاغۇ سەھرانى ئۇ خۇش ھاۋا.

ھۈنەر ھەم دەرەختۈر تولا پايدىسى،
ھۈزۈر بەرگۈسى مېۋە ھەم سايسى.

ئوتۇن پەيلىرىن پالتا كەسكەي ھامان،
ھوسۇللۇق دەرەخنى كېسەر كىم، قاچان؟

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

(مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت : شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

خۇنن چاڭدى تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىدىئولوگىيەلىك ئىجدىدى قارا توغرىسىدىكى بىر قانچە نۇقتىلارغا ئىزاھات

رەيھان قادىر

خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: تەلىئەت ئوبۇلقاسىم تۈمەن

1. چاڭدى تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ قارا توغرىسىدىكى بايانلىرى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن «ئۇيغۇر نەسەبنامىسى» دا «جىيەن ئۇرۇقىنىڭ ئەسلىي فامىلىسى خا (哈)، غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇرلاردىن، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى مەشھۇر ئۇرۇق ئىدى. يۈەن تەيزۇ (چىڭگىزخان) غەربكە يۈرۈش قىلغاندا ئۇيغۇرلار ئۇنىڭ تەسەررۇپىغا ئۆتكەن بولۇپ، كۆپ قېتىم ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۇرۇشقا قاتناشقان. قارا ئىسىملىك بۇ كىشى چىڭگىزخانغا ئەگىشىپ تاڭغۇتلارنى بويدى. سۇندۇرۇشقا قات.

شەرققە كۆچۈپ يۈەن سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا ئەمەلدار بولغان. بۇ دەل جىيەن ئۇرۇقى ئەجداتلىرىنىڭ شەرققە كۆچۈشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

نىشىپ كۆپ قېتىم جەڭدە نۇسخا قازانغان. مۇشۇ تۆھپىلەرگە ئاساسەن ئۇنىڭغا «ھۈجۇمچى سانغۇن» دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەن. شۇنىڭدىن تارتىپ پۈتۈن ئۇرۇق

نىڭ سۇلالىسى گۈللەنگەندە ئەۋلادى باش مىڭ تەيزۇنىڭ دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە ھەمدەمدە بولغان. باش باتۇر، تەدبىرلىك بولۇپ كۆپ قېتىم غەلبىلىك جەڭ قىلغان. مىڭ تەيزۇ ئۇنىڭ توپىلاڭ ۋە قاراقچىلارنى تەلتۈكۈس يوق قىلغانلىقىنى تارىخقا قالدۇرغان.

تۇقلاش ئۈچۈن ئۇنىڭغا جيەن (剪) فامىلىسىنى ئىنئام قىلىپ بارشنى خەنزۇچىدا باشى (八士) دەپ ئاتاشقا بۇيرىغان. مانا بۇ جيەن فامىلىسىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. خوڭۋۇنىڭ 5 - يىلى مىڭ تەيزۇنىڭ ئۇنىڭغا «چىڭشياڭ (خۇنەن - خۇبېي) تۇتۇقى»، «جەنۇبى تىنچلاندۇرۇپ دۆلەتنى ئەمىن تاپقۇزغۇچى سانغۇن»، دېگەن مەنەپلەرنى، «ۋە - لىئەھدىنىڭ مۇشاۋۋۇرى، دېگەن نام - ئاتاقلىرىنى بېرىپ چىن چاڭ ئەتراپىنى ساقلاشقا بۇيرۇغان. خوڭۋۇنىڭ 6 - يىلى خوڭۋاڭ رايونى چىن جوۋ ئوبلاستىدىكى 49 قورۇق ھەمدە جيۇشى ۋېي، شۈيپىڭ، سەنماۋ، لۇشى قاتارلىق جايلاردىكى بەدىۋى تەبىقىلەر بىرلىشىپ مىڭ سۇلالىسىغا قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ ئەتراپتىكى جايلارغا ھۇجۇم قىلىپ بۇلاق - تالاڭ بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. باش خان يارلىقنى قوبۇل قىلىپ ئۇلارنى تىنچىتىشقا ئاتلىنىدۇ ھەمدە 48 قورۇقتىكى توپىلاڭنى تۈگەل تىنچىتىدۇ. ئارقىدىنلا يەنە توڭگۇ، ۋۈكەي، ساۋدى، تېڭلاڭ، دۇمىي، خوڭجۇ، گوجۇ قاتارلىق بەدىۋىيلەرگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى تىنچىتىدۇ. خوڭۋۇنىڭ 15 - يىلى ۋۇشى رايونىدىكى ياتلار توپىلاڭ كۆتۈرىدۇ. باش خاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۇلارنى تىنچىتىشقا ئاتلىنىدۇ. توپىلاڭچىلار جيەن (剪) خېتى كەشتىلەنگەن تۇغ - ئەلەملەرنى كۆرۈپ ھەر تەرەپكە قېچىپ كېتىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ ھەرقايسى يات قوۋملار مىڭ سۇلالىسىغا بەيئەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ۋۇشى تىنچىتىدۇ. خوڭۋۇنىڭ 16 - يىلى باشنىڭ يات قەبىلىلەرنى باستۇرۇشتا قازانغان تۆھپىسىگە ئاساسەن ئۇنىڭغا «ۋەلىئەھدىنىڭ ئۇستازى»، «كېڭەش بېگى، دېگەن ئۈنۋاننى بېرىدۇ. خوڭۋۇنىڭ 22 - يىلى باش بارگاھىدا كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. مىڭ تەيزۇ ئۇنى چاڭدې قورۇلىنىڭ سىرتىدىكى خۇاڭ لۇڭگاڭغا دەپنە قىلىش خۇسۇسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. مانا بۇ جيەن ئۇرۇقىنىڭ خۇنەندە ئولتۇراقلىشىشنىڭ باشلىنىشى ئىدى. بارسىنىڭ بەيجۇ ئىسىملىك ئوغلى بولۇپ ئەسلىدە چىڭشياڭ (خۇنەن، خۇبېي ۋە جياڭشى ئەتراپىنى كۆرسىتىدۇ) تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ باش بۇغى بولغان. ئۇ كىچىكىدىلا ئاتىسىغا ئەگىشىپ يۈرۈشكە قاتناشقانچە جەڭ قىلىشقا ماھىر ئىدى. باش ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى ئۇنىڭ مەنسىپىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ. خوڭۋۇنىڭ 18 - يىلى 4 - ئايدا خان يارلىقىغا بىنائەن ۋۈكەي، ساۋدى قاتارلىق قورۇقتىكى يات قوۋملارنى بويسۇندۇرۇشقا ئاتلىنىپ ئۇلارنى تىنچىتىدۇ. خوڭۋۇنىڭ 22 - يىلى بەيجۇ مىڭ تەيزۇنىڭ يارلىقىغا بىنائەن يۈنەن گۈيجۇدىكى يات قوۋملارنى ئەل قىلىشقا ئاتلىنىدۇ ھەم بۇ جەرياندا زور تۆھپە كۆرسىتىدۇ. مىڭ تەيزۇ ئۇنىڭ تۆھپىسىگە لايىق «چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن»، «ۋەلىئەھدىنىڭ ئۇستازى»، «كېڭەش بېگى، ئۈنۋانىنى بەرگەن. ئۇمۇ كېيىنچە ھەربىي بارگاھتا ۋاپات بولغان. خان ئۇنى خۇاڭ لۇڭگاڭغا دەپنە قىلىشقا خۇسۇسىدا يارلىق چۈشۈرگەن. ئوردا باش ئاتا - بالىنىڭ يات قوۋملار توپىلىقىنى تىنچىتىش يولىدا كۆرسەتكەن پىداكارلىقى ۋە چېگرىدا ۋاپات بولغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ چاڭدې ياسا - ۋۇلخانسىنىڭ پەنسادلىقىنى ئۆتەش، يەنىلا «جيەن توغۇلۇقلار قوشۇنى» غا باشچىلىق

قىلىپ چاڭدېنىڭ تاۋيۈەن دېگەن يېرىگە بېرىپ ھەربىي بوز يەر ئېچىپ شۇ يەردىكى خانلىق مەقبەرىنى قوغداش خۇسۇسىدا يارلىق چۈشۈرگەن. كېيىن يەنە تاۋيۈەن زۇشى كەنتىدە «تۆھپە كۆرسىتىش قەسىرى» سالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ساداقەتمەنلىكىنىڭ سىم-ۋۇلى قىلىش خۇسۇسىدا قانۇنىي يارلىق چۈشىدۇ. بەيجۇنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ چو-گىنىڭ ئىسمى چاڭ پۇ، كىچىكىنىڭ ئىسمى چاڭ لى ئىدى. بەيجۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى چاڭ پۇ چاڭدې ياساۋۇلخاننىڭ پەنسادلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. لېكىن ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇ ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا سوراپ غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قېشىغا قايتىپ كېتىدۇ. بارسىنىڭ ئورۇن باسار سانغۇنىمۇ چاڭ پۇغا ئەگىشىپ غەربتىكى ئۇيغۇرلار يۇرتىغا قايتىپ كېتىدۇ. كەنجى ئوغلى چاڭ لى چاڭدې تاۋيۈەننىڭ تاغ-دەريالىرىنى ياخشى كۆرگەچكە شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ جىيەن ئۈرۈمچىدىكىلەرنىڭ بىر قىسمى جەنۇبىي جۇڭگودىكى يات قوۋملار ئىچىگە، يەنە بىر قىسمى ئوتتۇرا ئىقلىمغا تارقىلىپ كېتىدۇ. چاڭ لى خوگواڭ رايونىدىكى جىيەن ئۈرۈمچىنىڭ بۇزىرۇك بوۋىسى ئىدى. چاڭ لىنىڭ ئوغلى يۈەن دى، يۈەن دىنىڭ ئوغلى چىڭ، چىڭنىڭ ئوغلى شياڭ، شياڭنىڭ ئوغلى دىڭ قاتارلىقلار چاڭدې ياساۋۇلخاننىڭ پەنسادلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كەلگەن، دىڭنىڭ ئوغلى كې قورۇقنىڭ باسقاقلىقىغا چۈشۈرۈلگەن. چاڭ لىدىن كېيىنكى بەش ئەۋلادقا مىڭ ئوردىسى كۆپ قېتىم ئىلتىپات كۆرسىتىپ، ھەر خىل مەنەپىلەرنى بەرگەن بولۇپ ئەينى چاغدىكى ئىناۋەتلىك ئۇرۇقلاردىن بولۇپ قالغان. كېيىنكى ئەۋلادلار ئۆز ئەمىلىدىن ئايرىلىپ ئاددىي پۇقرا بولۇپ قالغان. مىڭ سۇلالىسىدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى يوق. قالماي داۋام قىلىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلار خۇنەن، خۇبېي، گۇاڭشى قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ، بەزىلىرى تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ دېھقان بولۇپ كەتكەن بولسا، بەزىلىرى سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىپ سودىگەر بولۇپ كەتكەن. ئۇلار ئولتۇراقلاشقان رايوندا ئۇرۇق بوغۇن بويىچە توپلۇشۇپ ئولتۇراقلىشىپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. گەرچە ئۇلار خەنزۇ تىلى - يېزىقىنى ئىشلەتسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە خەنزۇلار بىلەن توپلاشمايدۇ. ھازىرغا قەدەر ئۇلار باتۇر، ئۇرۇشخۇمار بولۇپ بۇ خىل روھ ئەجدادلىرىنىڭ تەسىرىدىن بولغان» ① دەپ خاتىرىلەنگەن.

«ئۇيغۇر نەسەبنامىسى» دېگەن ئەسەر توغرىسىدا جىيەن بوزەن ئۆزىنىڭ بۇ مىللەتنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مەشھۇر ماقالىسى «مېنىڭ فامىلىم ۋە يۇرتۇم» دا تەھىقەلەپ: «ئۇيغۇر نەسەبنامىسى» دېگەن ئەسەرنى مېنىڭ 16 - ئەجدات بوۋام شەن شېڭ يېزىپ قالدۇرغان بولۇپ، يېزىلغان ۋاقتى چىڭ سۇلالىسى توڭجى 3 - يىلى (مىلادىيە 1864 - يىلى) غا توغرا كېلەتتى. شەن شېڭ مىللىتىمىز ئىچىدىكى خەنزۇ تىلىدا ئىلىم تەھسىل قىلغان تۇنجى كىشى بولۇشى مۇمكىن. ئۇ يولۇ بىلىم يۇرتىنىڭ تالىپى ئىدى. ئۇ بۇ ئەسەرنى ھېچقانداق مەنبەگە تايانماي يازغان بولماستىن ئەرەب يېزىقىدىكى شەجەرە ۋە ئۇزاق يىللار مابەينىدىكى كۆپلىگەن پەرمان ۋە مەكتۇپلارغا ئاساس.

لىغا، يەنى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى زوڭ جيانىڭ 2 - يىلىغا سۈرۈش كېرەكلىكىنى تەكشۈرۈپ تەھقىقلەپ چىققان ئىدۇق، ئۇ چاغدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى بىلەن قارا غەربىي لياۋ «قارا قىتان» خانلىقىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى نازارەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن داروغاچىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن تېمۇرچىن بىلەن كۆرۈ - شۈپ ئۇنىڭغا ئەل بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. 1211 - يىلى ئىدىقۇت قارا بىلەن بىرلىكتە كرولىن دەريا بويىغا تېمۇرچىن بىلەن كۆرۈشكىلى بارغاندا تېمۇرچىن ئىدىقۇتقا «تۇتۇق ئوغۇل» دېگەن نام، قاراغا «تۇتۇق»، «ھۈجۇمچى سانغۇن»، لۇق ئۇنۋانىنى بەرگەن. قارا چىڭگىزخاننىڭ تارتۇقلىشىغا ئىگە بولغان. ئۇ باتۇر پاراسەتلىك بولغاچقا تېمۇرچىن قوماندانلىقىدىكى مۇسۇلمان قوشۇنلارنىڭ ئاتامىنى بولغان. ② دەيدۇ.

بۇ سۆز ناھايىتى جايىدا ئېيتىلغان. قارىغاندا قارا ئەقىل - پاراسەت ۋە باتۇرلۇقتا تەڭ يېتىلگەن زەپەر قۇچالايدىغان بەھەيۋەت سانغۇندەك قىلىدۇ. ئۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتقا ھەمدەمدە بولۇپ غەربىي لياۋ خانلىقىنىڭ داروغاچىنى ئۆلتۈرۈپ قارا قىتان خانلىقىغا قارشى چىقىپ چىڭگىزخانغا بويسۇنۇشتەك سىياسىي ئۆز - گىرىشىنى قوزغاپ ئىدىقۇت خانى «بارچۇق ئارتېكىنى كۆرسىتىدۇ» نىڭ ئەتىۋارلىشىدا شىغا ئېرىشىپ ئۇنىڭ بىلەن چىڭگىزخاننى زىيارەت قىلىشقا بارغان. چىڭگىزخان قارنى كۆرگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا مەسلىكى كېلىپ تۇتۇق ۋە ھۈجۇمچى سانغۇنلۇق ئۇنۋانىنى ئىنئام قىلىپلا قالماي، ئۇنى يەنە ئۆز قول ئاستىدىكى مۇسۇلمان قوشۇنلارغا باشچىلىق قىلىپ جەنۇب ۋە شىمالدا ئۇرۇش قىلىشقا تەيىنلىگەن.

قارانىڭ تۆھپىسى كۆرۈنەرلىك بولغاچقا ئەۋلادلىرى باشتىن - ئاخىر يۈەن سۇلالىسى ھاكىمىيەت ئورگىنىدا ئەمەلدار بولۇپ كەلگەن. بىراق يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولغان. جىيەن بوزەن بۇ ھەقتە: «قارا بارس دەۋرىگە كەلگەندە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تۇڭگان سانغۇنى چاڭ يۈ - چۈن، لەن يۈ، لىن يىڭ، خۇداخەي ۋە جۇ يۈەنجاڭنىڭ قول بېرىشكەن ئىنىسى شۇدا قاتارلىقلار بىلەن تونۇشىدۇ. كېيىنچە يۈەن سۇلالىسىغا قارشى تۇرۇپ مىڭ سۇلالىسىنى تىرىلدۈرۈش ھەرىكىتىگە قاتنىشىدۇ. قارا بارس شۇدا، لى ۋىنجۇڭ قاتارلىقلارغا ئەگىشىپ داتۇڭغا ھۇجۇم قىلىپ يىڭچاڭ مەھكىمىسى قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، يۈەن سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى تولىيىبەگ، كوڭ شىڭلارنى ئۆلتۈرۈپ جۇ يۈەنجاڭنىڭ مىڭ سۇلالىسىنى قۇرۇشىغا تۆھپە قوشقان. جۇ يۈەنجاڭ قارا بارسقا «جەنۇبىي تىنجىتىپ دۆلەتنى ئەمىن تاپقۇزغۇچى سانغۇن» دېگەن ئۇنۋاننى ئىنئام قىلغان. قارا بارسنىڭ دۈشمەن كۈچلەرنى توسالغۇسىز بېسىپ ئۆتكەن تۆھپىسىنى نەزەرگە ئېلىپ جىيەن (剪) دېگەن فامىلىنى ئىنئام قىلىپ ئۇنىڭ ئىسمى بولغان بارس دېگەن خەتنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى بولغان «八十»، نى «八十» غا ئۆزگەرتكەن. تۇتۇق قىزى تۈيېنى بارسقا خوتۇنلۇققا بەرگەن. بۇ قىز دەل كېيىنكى جۇ جەمەتى خانىشى ئىدى. خوڭۋۇنىڭ 15 - يىلىدىن 18 - يىلىغىچە قارا بارسقا جىڭراڭنىڭ تۇتۇقلىق

مەنسىپى بېرىلگەن بولۇپ، جىنجاڭ ئەتراپىدا قوشۇن تۇتۇپ تۇرغان. ئۇ مىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن يەرلىككە ئەۋەتىلگەن ئەڭ يۇقىرى ھەربىي ئەمەلدار ئىدى. شۇڭلاشقا قارا بارسنى بىزنىڭ ئۇلۇغ بوۋىمىز دېسەك توغرا بولغان بولىدۇ»^③ دەيدۇ. قارا بارس بۇ ماقالىدا بايان قىلىنىدىغان مۇھىم ئوبيېكت ئەمەس، بىزنىڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنىمىز دەل ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى بىلەن بىرلىكتە قارا قىتان خانلىقىنىڭ دارۇغاچىنى ئۆلتۈرگەن ۋە ئىدىقۇت بىلەن چىڭگىزخان ھۇزۇرىغا كۆرۈشكىلى بارغان ھېلىقى قارا ئىدى. قارانىڭ ئەينى چاغدىكى تارىخى ئەھۋالاتى شەن شېڭنىڭ «ئۇيغۇر نەسەبنامىسى» دا تىلغا ئېلىنمايدۇ. جىيەن بوزەن بىلەن گومورۇ بىرلىكتە تەكشۈرۈپ تەھقىقلىگەن بولسىمۇ ئۇلار تەكشۈرۈپ تەھقىقلەپ چىققان ئاساسقا ئىزاھ بەرمىگەچكە، كېيىنكىلەرگە كۆپلىگەن ئېنىقسىزلىقلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن.

2. تارىخى يازما يادىكارلىقلاردىن قارانى ئىزدەش

1209 - يىلى يۈز بەرگەن قارا قىتان خانلىقىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا تۇرۇشلۇق دارۇغاچىنى ئۆلتۈرۈش ۋەقەسىنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تارىخىدىكى تەسىرى چوڭ ئىش، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ، شۇڭلاشقىمىكىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى بايان قىلىنغان بارلىق ھۆججەتلەر بۇ ئىشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. قارا ئەينى چاغدا بۇ ئىشقا ئىشتراك قىلغۇچى بولۇپلا قالماستىن، ئۇ ئەينى چاغدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانى بارچۇق ئارتېكىن بىلەن بىرلىكتە ھەرىكەت ئېلىپ بارغۇچى ئىدى. بولۇپمۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن ئىدىقۇتقا ھەمراھ بولۇپ كىرولسىن دەرياسى بويىدا چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشكەن ھەم چىڭگىزخان ئۇنىڭغا «تۇتۇق»، «ھۈجۇمچى ساز-غۇن» دېگەن ئۇنۋانلارنى بەرگەن. شۇڭا قارا ئادەتتىكى ئادەم ئەمەس. ئۇنىڭ ئىسمى چوقۇم تارىخى ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشى كېرەك ئىدى. قارا نامى تارىخى ھۆججەتلەردە خاتىرىلىنىشى كېرەك، دەيدىغانغا يەنە ئاساسىمىز بار. ئېيتىلىشىچە قارا قىتانلاردىن يۈز ئۆرۈپ چىڭگىزخانغا ئەل بولۇش ۋەقەسىنى قوزغىغان ئىدىقۇت بولمىسى تىن ئىدىقۇتقا ھەمدەمدە بولۇپ قارا قىتان خانلىقىنىڭ دارۇغاچىنى ئۆلتۈرگەن ھېلىقى ئادەم پەيدا قىلغان. دەرۋەقە بۇ كىشى قارا بولىدىغان بولسا، ئەمەلىيەتتە ئۇ بۇ ۋەقەنىڭ باش پىلانغۇچىسى بولىدۇ. باش پىلانغۇچى بولغانىكەن، تارىخچىلار ئۇنىڭ نامىنى چۈشۈرۈپ قويماسلىقى كېرەك ئىدى.

موڭغۇل تارىخى ئەسەرلىرى ئىچىدە مۇئەللىپى نامەلۇم بولغان، 1240 - يىلى يېزىلغان «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» دېگەن مۇھىم ئەسەر بار. ئەسلى ئەسەر ئۈي-غۇر يېزىقى، موڭغۇل تىلىدا يېزىلغان. لېكىن بۇ خىل نۇسخىسى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلمىگەن. بۇ موڭغۇل تارىخىنىڭ باش سەھىپىسىنى ئاچقان ئەسەر بولۇپ چىڭگىزخان ۋە ئوگدايخاندىن ئىبارەت ئىككى ئەۋلاد موڭغۇل خانلىرىنىڭ ئىشى -

ئىزلىرى بايان قىلىنغان. كىتابتا بۇ مەزگىلدىكى تارىخ تۆۋەندىكىچە بايان قىلىنغان: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىقۇتى چىڭگىزخاننىڭ ھۇزۇرىغا ئاتىچىلاق، تارىبەگ ئاتىلىق ئىككى كىشىنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ئىككى ئەلچى چىڭگىزخان ھۇزۇرىدا: بىز چىڭگىزخاننىڭ مۇبارەك نامىنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بولدۇق، خۇشاللىقىمىزدىن بۆلۈتلەر تاراپ، قۇياش چىققاندا، مۇزلار ئېرىپ دەرياغا سۇ كەلگەندەك بولۇشتۇق. مۇبادا ئۇلۇغ خان چىڭگىزخاننىڭ ئىلتىپاتىغا نائىل بولساق شاھلىق كەمەرلىرىنى يۇلتۇز بىلەن بېزەپ چىقىشقا تەييارمىز. بىزنىڭ ئىدىقۇتىمىز سىلەرنىڭ بەشىنچى ئوغلى غوللىرى بولۇشىنى خالايدۇ، دەپتۇ. چىڭگىزخان بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بوپتۇ ۋە: مەن ئىدىقۇتنىڭ بۇ تەكلىپىنى قوبۇل قىلدىم، ئىدىقۇت مېنىڭ بەشىنچى ئوغلىم بولسۇن! ئىدىقۇت ئۆز ئەلچىلىرى ئارقىلىق ماڭا ئالتۇن - كۈمۈش، ئۈنچە - مارجان، تاۋار - دۈردۈن قاتارلىق نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپتۇ. بۇنىڭدىن كۆپ مىننەتدار بولدۇم، دەپتۇ. گەپ تۈگىگەندىن كېيىن ئەلچىلەر قايتىپ كېتىپتۇ. ئىدىقۇت چىڭگىزخاننىڭ ئىلتىپاتىدىن ناھايىتى خۇشال بوپتۇ ۋە ئالتۇن - كۈمۈش، ئۈنچە - مەرۋايىت، تاۋار - دۈردۈنلەرنى ئېلىپ چىڭگىزخاننىڭ ھۇزۇرىغا سالامغا كەپتۇ. چىڭگىزخان ئىدىقۇتقا قىزى ئال ئالتۇن بىكەنى ياتلىق قىپتۇ.»^④

«موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» گەرچە خېلى بۇرۇن يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن بەكلا قىسقارتىپ يېزىلغان بولغاچقا نۇرغۇنلىغان ۋەقەلەرنى پەقەت تىلغا ئېلىپ قويايۇپلا تەپسىلىي توختالمىغاچقا، كېيىنكىلەرگە بەزى ئاۋازچىلىقلارنى كەلتۈرگەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قارا قىتانلاردىن چەتنەپ چىڭگىزخانغا تەۋە بولغانلىقىدەك بۇنداق چوڭ ۋەقەلەر توغرىسىدا پەقەت ئىدىقۇت خانى بارچۇق ئارتېكىننىڭ كىرىمى دەريا بويىدا چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشكەن ئەھۋاللىرىنى قىسقىچە بايان قىلىپلا بولدى قىلىپ، ۋەقەنىڭ ئالدى - كەينى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ۋەقەلەرنى تىلغا ئېلىپ - مۇ قويمىغان. شۇڭا «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»دىن قارانىڭ سىماسىنى ئۇچرات - قىلى بولمايدۇ.

بۇ ۋەقە ئىران تارىخچىسى جۇۋەينى 1226 - 1283 - يىللار يازغان «تارىخى جا - ھانگۇشاي»دىمۇ خاتىرىلەنگەن. بۇ ئەسەر دۇنيا بىردەك ئېتىراپ قىلغان موڭغۇللار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئەڭ نوپۇزلۇق ئەسەرلەرنىڭ بىرى. چۈنكى بۇ ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ئەينى ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرگە بەكلا يېقىن بولۇپ، نۇرغۇنلىغان پاكىتلارنى ئاپتور ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. كىتابتا مۇنداق بايانلار بار:

«قارا خىتايلارنىڭ خانى ماۋرەئۇننەھر ۋە تۈركىستاننى بويسۇندۇرغان ئاشۇ يىلى باھاردا بارچۇق ئارتېكىنمۇ ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشۈپ قېلىپ ئولپان تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بوپتۇ. قارا خىتايلارنىڭ خانى بىر نەپەر شاخنا (shahna - دارۇغاچ) ئەۋەتكەن بولۇپ ئىسمى شائوكېم (shaukem) ئىكەن. شائوكېم مەنسەپتە ئولتۇرۇپلا زورلۇق -

زومبۇلۇق قىلىشقا باشلاپتۇ. ئۇ ئىدىقۇت ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى سانغۇن ئە - مەلدارلارنى ھاقارەتلەپ ئار - نومۇس چۈمبىلىنى يىرتىپ تاشلاپتۇ. شۇڭلاشقا ئۇ ئاق - سۆڭەك ۋە پۇقرالارنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى بولۇپ قاپتۇ. چىڭگىزخاننىڭ قىتانلارنى بويسۇندۇرغانلىق زەپەر خەۋىرى ھەممە يەرگە تاراپتۇ. بۇ ۋاقىتتا ئىدىقۇت شائوكېمنى قارا خوجا شەھىرىدىكى بىر ئۆيگە قاماش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئۆيگە باستۇرۇپ ئۆلتۈرۈپتۇ. ئاندىن كېيىن قارا خىتايىلاردىن يۈز ئۆرۈپ چىڭگىزخاننىڭ تەسەررۇپىغا كىرىدىغانلىقىنى جاكارلاپتۇ. ئىدىقۇت قۇت ئالمىش قايا (Qut - Almish - Qaya)، ئۇمەر ئوغۇل (Umar - Ogul)، تاربايلارنى چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشۈشكە ئەۋەتىپ - تۇ. چىڭگىزخان بۇ ئەلچىلەرنى ناھايىتى ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈۋاپتۇ. ئەمما چىڭگىزخان ئىدىقۇتنىڭ ئۆزىنىڭ كېلىشىنى تەلەپ قىپتۇ. ئىدىقۇت ناھايىتى تېزلا ئۇنىڭ ئەمرىنى بەجا كەلتۈرۈپتۇ. ئۇ ئوردىغا كىرگەندىن كېيىن چىڭگىزخاننىڭ ئۇ - نىڭغا بەرگەن ۋەدىلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى كۆرۈپ ناھايىتى مە - نۇن بوپتۇ. ئاندىن كېيىن ئىززەت - ئىكرام بىلەن چىڭگىزخاننىڭ ھۈزۈرىدىن ئايرى - لىپتۇ. ئۇلۇغ قوشۇن كۈچلۈككە جازا يۈرۈش قىلغاندا ئىدىقۇتقا سەرۋاز، نەۋكەرلىرى - نى باشلاپ ئۇيغۇر زېمىنىدىن ئاتلىنىش خۇسۇسىدا پەرمان كەپتۇ. ئىدىقۇت پەرمانغا بىنائەن 300 لەشكەرنى ئېلىپ چىڭگىزخان بىلەن ئۇچرىشىپ تۆھپە كۆرسىتىپتۇ. ئۇرۇشتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قوۋم، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ھەم قۇللىرىغا ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىپتۇ. كېيىنچە چىڭگىزخان سۇلتان مۇھەممەدنىڭ خارازىم خانلىقىغا قارشى ئاتلانغاندا ئىدىقۇت يارلىققا بىنائەن يەنە لەشكەر چىقىرىپتۇ. چاغاتاي بىلەن ئوگداي ئوتراغا قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا ھەمدەمدە بوپتۇ. ئوترا ئىشغال قىلىنغان - دىن كېيىن تۆربەي (Torbei)، ياسائۇر (Yasaur) ۋە گاداق (Ghadaq) قاتارلىقلار قوشۇن تارتىپ ۋاخشى (Vakshi) ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا ھۇجۇم قىلغاندىمۇ ئۇلار بىلەن بىرگە يۈرۈشكە چىقىپتۇ. ئەڭ ئاخىرى تۇغ - ئەلەملىرىنى يىغىپ لەش - كەرگاھقا قايتىپ كەپتۇ. چىڭگىزخان تاڭغۇتقا قارشى لەشكەر تارتقاندا ئىدىقۇت يەنىلا پەرمانغا بىنائەن لەشكەر ۋە ئۇلۇقلىرىنى ئېلىپ بېشبالىقتىن يولغا چىقىپ چىڭگىز - خان بىلەن ئۇچرىشىپتۇ. ماختاشقا ئەرزىيدىغان تۆھپىنى تارتۇقلاش ئۈچۈن چىڭگىز - خان ئۇنىڭغا شەپقەت قۇچىقىنى ئېچىپ ئۆز قىزىنى ئىدىقۇتقا ياتلىق قىپتۇ. چىڭ - گىزخان ۋاپات بولغاچقا بۇ قىز ئارزۇسىغا يېتەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىدىقۇت بېشبا - لىققا قايتىپ كېتىپتۇ. ⑤

جۇۋەينىنىڭ خاتىرىسىگە نەزەر سالساق شۇ قېتىملىق ئۆزگىرىشىنى ئىدىقۇت شەخسەن ئۆزى قوزغىغاندەك قىلىدۇ، ئۇ قارا قىتان خانلىقىنىڭ دارۇغاچىنى ئۆلتۈ - رۈشتە ئەلۋەتتە ئۆزى قول سالماي بۇيرۇق چۈشۈرۈپ قويسىلا كۇپايە بولىدۇ. ئەمما جۇۋەينى ئۇنىڭ بىلەن ھەمكارلاشقۇچىنى، شۇنداقلا شۇ قېتىمقى مۇھىم ۋە مۇشكۈل ۋەزىپىنى ئورۇنلىغۇچىنى تىلغا ئالمىغان، بەلكى ئەسەردە ئىدىقۇتنىڭ كرولىن دەريا

بويىدا چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشكەنلىكى توغرىسىدىكى باياناتىمۇ خۇددى ئىدىقۇت ئۆزى يالغۇز بارغاندەك ھەمراھ بولۇپ بارغۇچىنىڭ قارىسىنىمۇ ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. جۈۋەينىدە ئەينى چاغدىكى ۋەقەگە ئائىت توغرا ماتېرىيال يوقمۇ ياكى ھەمكارلاشقۇچى-نىڭ بۇ ئۆزگىرىشتىكى رولىنى سەل چاغلان قالدۇمۇ، بۇنىسى بىزگە نامەلۇم. ئومۇمەن ئۇ ئىدىقۇتقا ھەمدەمدە بولۇپ سىياسىي ئۆزگىرىشنى غەلبىلىك ئورۇنلىغان ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن كرولىن دەريا بويىغا بېرىپ چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشكەن ھېلىقى ئا-دەمگە سەل قارىغان. شۇڭلاشقا جۈۋەينىنىڭ «تارىخى جاھانگۇشاي» دېگەن ئەسىرىدىن قارانىڭ ئىزىنى تاپالمايمىز.

بىز ئەمدى ئىران تارىخچىسى راشىددىن (مىلادىيە 1247~1318 - يىللار) نىڭ مەشھۇر ئەسىرى «جامىئۇتتەۋارىخ» قا قاراپ باقايلى. «جەمئۇتتەۋارىخ» ئىلگىرى كۆرۈ-لۈپ باقمىغان دۇنيا تارىخى بولۇپ، بۇ ئەسەرنى ئەينى چاغدىكى ياۋرۇ - ئاسىيا تارىخى دېيىشكە مۇناسىپ قامۇس خاراكتېرلىك ئەسەر، دېيىشكە مۇناسىپ. «جامىئۇتتەۋارىخ» نىڭ مەزمۇنى تۆت بۆلۈمگە ئايرىلغان بولۇپ بىرىنچى بۆلۈمى دەل «موڭغۇل تارىخى» ئىدى.

راشىددىن شۇ دەۋردىكى تارىخىي ئۇشبۇ تەرەققىدە بايان قىلىدۇ: «چىڭگىزخان دەۋ-رىدىكى [ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ] ئىدىقۇتى بارچۇق ئىدى. گۆرخان ماۋرەئۇننەھەر ۋە تۈركىستاننىڭ خوجىسى بولغاندا ئىدىقۇت ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ تەسەررۇپقا ئۆتكەنلى-كىنى بىلدۈرگەن. گۆرخان ئۇنىڭغا بىر ئەمەلدار ئەۋەتكەن بولۇپ ئىسمى شائۇكېم ئى-دى. [شائۇكېم] بارا - بارا چوڭ ھوقۇقنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ ئىدىقۇت، ئىدد-قۇتنىڭ ئەمىرلىرى ۋە ئۇيغۇرلارغا چەكسىز زۇلۇم - سىتەملەرنى سېلىپ، نورمىدىن ئاشۇرۇپ باج - سېلىق ئالغان بولغاچقا، ھەممە ئۇنىڭدىن بىزار بولۇپتۇ. دەل مۇشۇ چاغدا چىڭگىزخان قىتانلارنى بويسۇندۇرۇپتىمىش، دېگەن خەۋەر تارقىلىپتۇ. ئارقى-دىنلا ئۇنىڭ ناھايىتى قۇدرەتلىكلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرمۇ يېتىپ كەپتۇ. ئىدىقۇت بۇ دارۇغاچ [شائۇكېم] نى قارا خوجادىكى بىر كەنتتە ئۆلتۈرۈش خۇسۇسىدا مەخپىي پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. قارا قىتانلارغا دۈشمەنلىك پوزىتسىيىنى ئىپادىلەش ۋە چىڭگىز-خانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ۋەجىدىن [ئىدىقۇت] قۇت ئالمىش قايا، ئۆمەر ئوغۇل، تارباي قاتارلىقلاردىن تەشكىللەنگەن ئەلچىلەر ئۆمىكىنى چىڭگىزخاننىڭ ھۇ-زۇرىغا ئەۋەتتۇ. چىڭگىزخان ئەلچىلەردىن ھال - ئەھۋال سوراپتۇ ھەم ئىدىقۇت ئۆ-زى كەلسۇن، دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئىدىقۇت ئۇنىڭ پەرمانىنى ئىلىك ئاپتۇ ھەمدە چىڭگىزخاننىڭ ئالاھىدە ئىلتىپاتى ۋە ئىنئاملىرىغا ئائىل بولۇپ ئۆز ئېلىگە قايتىپ-تۇ. چىڭگىزخاننىڭ يېڭىلىمەس قوشۇنى كۈچلۈككە قارشى ئاتلانغاندا ئىدىقۇت يارلىققا بىنائەن 300 نەپەر نەۋكەرنى ئېلىپ يۈرۈشكە چىقىپ باتۇرلۇق بىلەن تۆھپە كۆرسى-تىپتۇ.» ⑥

راشىددىننىڭ بۇ مەلۇماتى ئەمەلىيەتتە جۈۋەينىنىڭ «تارىخى جاھانگۇشاي» دىن

كەلگەن بولۇپ ئۇ ھېچقانداق يېڭى مەزمۇن قاتمىغان، شۇڭلاشقا ئۇنىڭدىن قاراغا ئالا-
قەدار ماتېرىياللارنى تاپالمايمىز.

ئۇنداقتا موڭغۇل خان ياكى قۇبلايخان دەۋرىدە يېزىلغان «زەپەرنامە» دە ئۇ توغرىدا
ماتېرىيال بارمۇ؟ «زەپەرنامە» يەنە «زەپەرنامە خاتىرىسى» دەپمۇ ئاتىلىدىغان بولۇپ
چىڭگىزخان، ئوگدايخان دەۋرىدىكى موڭغۇل تارىخىغا ئالاقەدار ئاپتورى نامەلۇم بولغان
مۇھىم ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

«زەپەرنامە» دە مۇنداق دېيىلگەن: «تەيزۇنىڭ 4 - يىلى ئۇيغۇر خانى ئىدىقۇت
[چىڭگىزخاننىڭ] نام - شەرىپىنى ئاڭلاپ قارا قىتان خانلىقىنىڭ دارۇغاچىنى
ئۆلتۈرۈپ چىڭگىزخاننىڭ تەسەررۇپىغا ئۆتمەكچى بوپتۇ. چىڭگىزخان ئالدى بىلەن
ئەنلى بۇيان، دارباي ئىسىملىك ئىككى كىشىنى ئىدىقۇتنىڭ ھۈزۈرىغا ئەلچىلىككە ئە-
ۋەتىپتۇ. ئىدىقۇت بۇنىڭدىن ناھايىتى خۇرسەن بوپتۇ ۋە ئەلچىلەرنى ناھايىتى ئىززەت
- ئىكرام بىلەن كۈتۈۋاپتۇ. ئىدىقۇت بىجىس، ئالان تېمۇر قاتارلىق ئىككى كىشىنى
چىڭگىزخاننىڭ قېشىغا سالماغا ئەۋەتىپتۇ. ئەلچىلەر ئىدىقۇتنىڭ تۆۋەندىكى گەپلىرىد-
ى چىڭگىزخانغا يەتكۈزۈپتۇ: مەن ئۆزلىرىمنىڭ ئۇلۇغ ناملىرىنى ئاڭلاپ قىتانلاردىن
مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ ھۈزۈرلىرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆزۈمنىڭ ساداقەتمەنلىكىمنى بىل-
دۈرمەكچى ئىدىم. ھالا ئۆزلىرى خانلىقىمىزغا ئەلچى ۋە ئەۋەتىپلا، بىز بۇنىڭدىن ناھا-
يىتى مەمنۇن بولدۇق، خۇشاللىقىمىزدىن بېشىمىز كۆككە يېتىپ مۇزلار ئېرىپ دەر-
ياغا سۇ كەلگەندەك، بۇلۇتلار تاراپ كۈن چىققاندەك بولدى. بۇنىڭدىن كېيىن ئولۇس-
مىزدىكى بارلىق پۇقرانى باشلاپ سىزنىڭ قولىڭىز، ئوغللىڭىز بولۇپ سادىقلىق بىلەن
ئىشلەپ سىز ئۈچۈن تۆھپە كۆرسىتىمىز.»

بۇنىڭدىمۇ قارا ئۇچرىمايدۇ. موڭغۇل - يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخى ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىدە قاراغا
ئالاقەدار خاتىرىلەر يوق بولغاچقا، دىققەت نەزىرىمىزنى مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى
يىللىرىدا تۈزۈلگەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» غا يۆتكەپ باقايلى.

قارا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىكى مۆتىۋەر جەمەتتىن بولۇپلا قالماي، بەلكى خان-
لىقىنىڭ ۋەزىرى ئىدى. ئېيتىلىشىچە ئۇ يەنىلا ئىدىقۇت بارچۇق بىلەن بىرلىكتە قارا
قىتان خانلىقىنىڭ دارۇغاچىنى ئۆلتۈرگەن ھەم ئىدىقۇتقا ھەمراھ بولۇپ چىڭگىزخان
بىلەن كۆرۈشكىلى بارغان كىشى ئىدى. بۇنداق شەخس ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا
نېسبەتەن مۇھىم بولۇپلا قالماي، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئۈچۈنمۇ مۇھىم ئىدى. ئۇنىڭ
تۆھپىسىدىن چىڭگىزخان غەربىي يۇرتتىكى مەدەنىيىتى ئالغا كەلگەن مەدەنىيەتلىك
ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى تىنچ يول بىلەنلا قولغا كەلتۈردى. بۇنى چىڭگىزخاننىڭ
بويىسۇندۇرۇش تارىخىدىكى ئەڭ غەلبىلىك ھەم كۆڭلىگە ياققان ئىش، دېيىشكە بولات-
تى. مۇشۇنداق بولغان ئىكەن، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دىكى شەخسلەر تەرجىمىھالىدا
ئۇنىڭ نامى تىلغا ئېلىنىشى كېرەك ئىدى.

ئەڭ ئاخىرى بىز «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 124 - جىلدتىن قارا يىغاچ بىلگە ئىدى. سىملىك بىر ئادەمنىڭ بايقىدۇق، يىل دەۋر جەھەتتىن ئالغاندىمۇ بۇ ئادەم بىز ئىزلىدىمەكچى بولغان قارا بىلەن ماس كېلىپ قالىدۇ. بۇ يەردە كۆرۈلگەن قارا يىغاچ بىلگە بىز ئىزدىمەكچى بولغان قارا شۇمۇ ئەمەسمۇ؟

ئالدى بىلەن ئۇنىڭغا ئالاقىدار بۇ خاتىرىنى كۆرۈپ باقايلى: «قارا يىغاچ بىلگە ئۈي-غۇر، زېرەك قابىلىيەتلىك ئادەم، قاغان ئىسەن تۆمۈر ئىدىقۇت ئۇنىڭ نام شەرىپىنى ئاڭلاپ ئۇنى سۆلىمىدىن يۆتكەپ جازاچى ھاكىم قىلىپ تەيىنلىگەن. ئىسەن تۆمۈر ئۆلگەندە ئوغلى بارچۇق ئارتېكىن تېخى ياش ئىدى. قارا قىتانلارنىڭ گۇرۇخانى دارۇغاچ ئەۋەتىپ بۇ ئەلنى ئىدارە قىلغان ۋە قارا يىغاچ بىلگىنى خانزادىلىرىگە ئۈستاز بولۇش خۇسۇسىدا يارلىق چۈشۈرگەن. بارچۇق ئارتېكىن يۈەن تەيزۇ (چىڭگىزخان) نىڭ باتۇر، دانالىقىنى ئاڭلاپ قارا قىتانلارنىڭ دارۇغاچىنى ئۆلتۈرۈپ ئالان تۆمۈر تۇتۇق قاتارلىق تۆتەيلەننى قارا قىتان خانلىقىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپتۇ. ئالان تۆمۈر تۇتۇق قارا يىغاچ بىلگىنىنىڭ كۈيئوغلى ئىدى. ئۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا يۈز بەرگەن ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئوغلى يۈگاش ئىنالىنى ئېلىپ ناھايىتى تېزلىكتە يۈەن تەيزۇنىڭ قېشىغا قېچىپ بېرىۋالىدۇ. يۈەن تەيزۇ بۇلارنى كۆرۈپ بەكلا شادلىنىدۇ ۋە ئوغۇللىرىغا ئۈستاز بولۇش خۇسۇسىدا پەرمان چۈشۈرىدۇ ھەمدە يۈگاش ئىنالىنى تورغا قىلىققا تۇتۇپ قالىدۇ.» ⑦

بۇ يەردە گەرچە قارا يىغاچ بىلگە تۇغما ئەقىللىق، قولىدىن ئىش كېلىدىغان دانا كىشى، شۇنداقلا ئىلگىرى قارا قىتان خانلىقىنىڭ دارۇغاچىنى ئۆلتۈرگەن بارچۇق ئىدىقۇتنىڭ دادىسى ئىسەن تۆمۈر ئىدىقۇت ھۇزۇرىدا تەپتىش بولغان بولسىمۇ، بىراق ئۇ بىز تاپماقچى بولغان قارا ئەمەس. چۈنكى بارچۇق ئارتېكىن ئىدىقۇت خانلىقىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقاندا قارا قىتان خانلىقى ئۇنى خانزادىلەرگە ئۈستاز قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ كەتكەن بولغاچقا، قارا يىغاچ بىلگىنىنىڭ بارچۇق ئىدىقۇتقا ھەمدەمدە بولۇپ قارا قىتان خانلىقىنىڭ دارۇغاچىنى ئۆلتۈرۈشكە ھەرگىزمۇ پۇرسەت يوق ئىدى. ئەكسىچە ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن بارچۇق ئىدىقۇت قارا يىغاچ بىلگىنىنىڭ كۈيئوغلى ئالان توپۇرۇنى ئۆز دۆلىتىدە يۈز بەرگەن ۋەقەنى قارا قىتان خانلىقىغا خەۋەر قىلىش ئۈچۈن ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن. ئۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قارا قىتان خانلىقىدىن يۈز ئۆلچەملىكىنى بىلىپ چىڭگىزخاننىڭ تەسەررۇپىغا ئۆتۈشنى ئارزۇلاپ ئۆز ئوغلى يۈگاش ئىنالىنى ئېلىپ تېزلىكتە چىڭگىزخاننىڭ ھۇزۇرىغا بارىدۇ ھەمدە چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرىغا ئۈستاز بولىدۇ.

قارىغاندا بۇمۇ بىز ئىزدىمەكچى بولغان قارا ئەمەستەك قىلىدۇ. قارا فامىلىلىكىنىڭ بۇ يىپ ئۇچىغا ئاساسەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 193 - جىلدىدىمۇ قارا بۇقا ئىسىملىك بىر ئادەمنى تاپتۇق. ئەجەب بۇ كىشى قارا بىلەن مۇنا. سىۋەتلىكىمدۇ؟ بۇ ئادەمنىڭ تەرجىمىھالىغا نەزەر سېلىپ باقايلى: «قارا بۇقا يولۇن توپۇرۇق»

مۇرىنىڭ ئوغلى ئىدى. گۈدەك چېغىدا ئانىسى ئودۇنغا ئەگىشىپ يىدۇغا كەلگەندە ھەس-رەت چېكىپ، ياش ۋاقتىدا ياخشى ئۆگەنمىسەم ئەجداتلىرىمغا قانداقمۇ يۈز كېلەلەي-مەن، دەپتۇ. ئۇنىڭ ئاتىسى ئەينى چاغدا باۋ دېڭىنىڭ جازاچى ھاكىمى ئىكەن. قارا بۇقا دادىسىنىڭ قېشىغا بېرىپ ئۆز ئىرادىسىنى ئېيتىپتۇ. دادىسى ئۇنىڭ بۇ خىل ئىرادىسىدىن ھەيران قاپتۇ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقىنى، تارىخىنى ياخشى ئۆگىنىشكە بۇيرۇپتۇ. ئۇ ئاتىسىنىڭ تەلىپىنى بەجا كەلتۈرۈپتۇ. لى جەن توپىلاڭ كۆتۈرگەندە ئۇنىڭ ئانىسى ئۈچىنچى ئوغلى تولى بۇقىنى ئېلىپ دېڭىز ۋە لەيجۇۋ ئەتراپىغا قېچىپ بېرىپ ئۆز قوۋم - قېرىنداشلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۈزۈلۈپ قېلىپ كېچە - كۈن - دۈز ھەسرەت چېكىپتۇ. كېيىنچە قارا بۇقا تاغىسى ساقسىقا ئەگىشىپ شەندۇڭدىكى توپىلاڭنى تىنجىتىپتۇ. ئاخىرىدا ئانىسىنى ئېلىپ يۇرتىغا قايتىپتۇ. ساقسى قارا بۇقىنى ياقىتۇرۇپ قاپتۇ ۋە ئۆز قابىلىيىتىنىڭ قارا بۇقىغا يەتمەيدىغانلىقىغا ھېس قىلىپ ئۇنى يۈەن شىزۇ (قۇبلايخان)غا ھاۋالە قىپتۇ. يۈەن شىزۇ يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇنى ئوردا ياساۋۇل بېگى قىلىپ تەيىنلەپتۇ. كېيىنچە بىر ئىشلار تۈپەيلىدىن يىجۇغا كېلىپ سىجياۋ تېغى باغرىدا گۇاڭ شىڭ، شاڭشەندىن ئىبارەت ئىككى تۆمۈر تاۋلاش با-زىسى بەرپا قىپتۇ. خان ئۇنىڭ بۇ تۆھپىسىگە ئالتۇن تامغا ئىنئام قىلىپ شاڭشەن تۆمۈر تاۋلاش بازىسىنىڭ دورغا پىلىقىغا تەيىنلەپتۇ. كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە بۇ مەرتىۋىسىنى ئىنىسىگە ئۆتۈنۈپ بېرىپتۇ. ئەينى چاغدا بۈيۈك قوشۇن جەنۇبقا يۈرۈش قىلغاندا ھەربىي تەمىناتىنىڭ توشۇلۇشى بەك ئالدىراش بولۇپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ۋاقىتلىق سۇ قاتناش يوللىرىنى باشقۇرغۇچى بەگ قىلىپ تەيىنلىنىپتۇ. ئۇ 15 مىڭ لەشكەرگە باشچىلىق قىلىپ ماددىي ئەشيا لارنىڭ توشۇلۇش ئىشلىرىغا نازارەتچە-لىك قىلىپتۇ. جەنۇبىي جۇڭگو تىنجىغاندىن كېيىن ئۇ خانغا مەلۇمات يوللاپ: خان ئا-لىلىرى ئاق كۆڭۈل، دانىشمەنلەرگە يېقىنلىشىپ، ۋەزىرلەرنى ھۆرمەتلىگەندىلا روناق تاپىدۇ. مەكتەپ ئېچىپ ئەلنى ئىدارە قىلىشتا دانا كىشىلەرنى تارتۇقلىماقلىرى لازىم-دۇر. قائىدە بەلگىلەپ ئەمەلدارلارنى باھالاش تۈزۈمىنى ئورناتماق زۆرۈر. سىرت بىلەن بولغان سودىنى كۈچەيتىپ باج - سېلىقنى ئازايتىش كېرەك. مانا بۇ پۇقرالارنىڭ ھا-يات كەچۈرۈشىنىڭ ئاساسدۇر، دەيدۇ. مەلۇماتتا يەنە: جەنۇبىي جۇڭگو ئەمدىلا تەسەر-رۈپلىرىغا ئۆتتى، ئۇ يەردىكى خەلقنى يىغىپ ئۇلارغا ساخاۋەت قوللىرىنى كەڭ ئېچىپ ئۇلارنى دېھقانچىلىق، سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا دەۋەت قىلغايلا، باج - سې-لىقنى كېمەيتىپ پۇقرالارنىڭ كۆڭلىنى ئەمىن تاپقۇزغايلا، ئەگەر بۇنداق بولمايدىغان بولسا ھەر زامان بۇ ئىشلار ئۈچۈن باشلىرى قاتىدۇ، دەپتۇ. يۈەن شىزۇ ئۇنىڭ تەكلى-پىنى ئاساسەن قوبۇل قىپتۇ. خەنگوۋدىن خەيخىغا 20 تۈمەن دەن گۈرۈچنى يۆتكەپ ماڭغاندا يېرىم يولدا كېمە ئۆرۈلۈپ گۈرۈچنىڭ ئوندىن بىر قىسمى زىيانغا ئۇچراپتۇ. يەنە كېلىپ گۈرۈچلەر جەنۇبىي جۇڭگونىڭ چارىكى بىلەن ئۆلچەنگەن بولۇپ، بېيجىڭ-غا كەلگەندە بېيجىڭنىڭ چارىكى بىلەن ئۆلچىگەندە ھەر بىر چارەكتە ئۈچ شىڭ زىيان

چىققان. بۇ چاغدا ئەخمەت چوڭ ھوقۇق تۇتقان بولۇپ: زىيان تارتقان گۈرۈچنى گۈرۈچ توشۇغۇچىلار تۆلىسۇن، دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەن. قارا بۇقا بۇندىڭغا قارشى تۇرۇپ: ئۆلچەمدىكى پەرق يۈەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپلا مەۋجۇد ئىدى. سۇ قاتنىشىدا كېلىشمەسلىك بولۇپ تۇرىدۇ. بۇنى ئىنسان قانداقمۇ توسۇپ قالالايدۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزۈمنىڭ بارلىق بىساتىمنى ساتساممۇ تۆلەمگە يەتمەيدۇ. ئەگەر ئوردا بۇنى چوقۇم تۆلەڭلار دەپسە، بۇ مەسئۇلىيەتنى شەخسەن ئۆزۈم ئۈستۈمگە ئالىمەن، دەپتۇ. كېيىن خانداندىن بۇ ئىشنى سۈرۈشتە قىلماسلىق توغرىسىدا يارلىق چۈشۈپتۇ. ئەخمەت بۇندىڭدىن ناھايىتى خاپا بولۇپ، ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى تۆۋەنلىتىپ نىڭخەي يولىدىكى دارۇ غاچلىقىغا تەيىنلەپتۇ. كېيىنچە يەنە ئۇنى جياڭشىغا يۆتكەپ چۆدەيچى بەگ قىلىپ تەيىنلەپتۇ. بۇ يەرگە يېتىپ بارماي تۇرۇپلا گۇاڭدۇڭنىڭ تۈز يۆتكەشكە مەسئۇل ئەمەلدارى بولۇپ تەيىنلەنگەنلىكى خۇسۇسىدا يارلىق چۈشۈپتۇ. قارا بۇقا گۇاڭدۇڭنىڭ تاشقى سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇپتۇ. ⑧

ئېيتىلىشىچە، قارا بۇقا مىلادىيە 1258 - يىلى يۇۋچېڭنىڭ يۆنەنگە ھۇجۇم قىلىشىغا ياردەملىشىش ئۈچۈن ئوزۇق - تۈلۈك يەتكۈزۈپ بېرىش سەپىرىدە گۇاڭدۇڭغا كەلگەندە بۇلاق - تالاڭغا ئۇچراپ قۇربان بولغان بولۇپ، شۇ چاغدا ئۇ ئاران 39 ياشقا كىرگەن ئىكەن.

ناھايىتى روشەنكى، قارا بۇقا يىل دەۋر نۇقتىسىدىن قارىغاندا بىز تاپماقچى بولغان قارا بىلەن مۇئەييەن بىر ئارىلىق مەۋجۇت. چۈنكى ئۇ يۈەن شىزۇ، يەنى قۇبلايخاننىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشكەن، قۇبلاي چېڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى بولۇپ يىل جەھەتتىن بىز تاپماقچى بولغان قارا بىلەن بەكلا يىراقلىشىپ كېتىدۇ. ئەمما بۇ ئادەم بىزنىڭ قارانى ئىزدىشىمىزدە بەلكىم مۇھىم يىپ ئۇچى بولۇپمۇ قالارمۇ؟

دەسلەپتىلا بىز ئېغىر خاتالىققا يول قويغان، يەنى خۇنەن چاڭدې تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ فامىلە ئادىتىگە ئاساسەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ فامىلىسىگە ھۆكۈم قىپتۇق. بۇ ئېنىقلا ساۋات خاراكتېرلىك خاتالىق ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلە ئادىتىدە ئىلگىرى مۇقىم فامىلە يوق بولۇپ پەرزەنتلەر بىلەن دادىسىنىڭ فامىلىسىدىن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى بىلگىلى بولمايدۇ. كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە پەرزەنتنىڭ فامىلە ئورنىدا دادىسىنىڭ ئىسمىنى قوللىنىدىغان بولدى. بۇ خىل ئادەت تا ھازىرغىچە داۋام قىلماقتا. پەرزەنتنىڭ فامىلىسى دادىسىنىڭ ئىسمىنى قوللىنىشى زادى قانداق ئىش؟ مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، كېيىنكىلەرنىڭ فامىلىسى دەل ئالدىنقىلارنىڭ ئىسمى ئىدى. مەسىلەن، ئالدىنقىلارنىڭ ئىسمى قادىر بولسا بۇ يەردىكى قادىر ئىسمى، يۈسۈپ ئۇنىڭ فامىلىسى بولىدۇ. كېيىن پەرزەنتلىرىگە ئىسىم قويغاندا دادىسىنىڭ ئىسمى «قادىر» فامىلىسى قىلىنىدۇ. مەسىلەن مۇرات قادىر كېيىنكى ئەۋلادقا كەلگەندە مۇرات قادىرنىڭ ئىسمىدىكى «مۇرات» فامىلە بولىدۇ. مەسىلەن: ئۆمەر مۇرات دېگەنگە ئوخشايدۇ. ئۈچ ئەۋلاد.

تىن كېيىن ئىسىم - فامىلە جەھەتتىن ئالدىنقىلار بىلەن كېيىنكىلەرنىڭ بىۋاسىتە قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاشقا ئامال بولمايدۇ. بۇ خىل ئادەت خەنزۇلاردىكى جاۋ، چيەن، سۈن، لى قاتارلىق فامىلىلەرنىڭ نەچچە ئەۋلاد داۋام قىلىدىغانلىقىغا ئوخشىمايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇنداق مەدەنىيەت ئادىتىگە ئاساسەن قارا بارسىنىڭ ئەجدادىنى ئىدى. دىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا جاھاننى تەۋرەتكۈدەك ئىشنى روياپقا چىقارغان قارا دېگەن ئا. دەمگە مەركەزلەشتۈرۈپ قويساق تۇيۇق يولغا كىرىپ قالغان بولىمىز. ئۇنداقتا بىز ئالدى بىلەن قارا بۇقىنى قويۇپ تۇرۇپ ئۇنىڭ دادىسى يۈلۈن تۆمۈر ھەققىدە توختىلايلى! ئىسىم - فامىلە نۇقتىسىدىن ئۇلارنىڭ ئاتا - بالىلىق مۇناسىۋىتىنى بىلەلمەيمىز. يۈلۈن تۆمۈر زادى قانداق ئادەم؟

«يۈلۈن تۆمۈر، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋەزىرى تونىۋۇقۇننىڭ ئەۋلادى ئىدى.»
 «يۈلۈن تۆمۈر يۈەن تەيزۇ (چىڭگىزخان) غا ئەگىشىپ كۆپ جەڭلەردە تۆھپە كۆر- سىتىپتۇ. خان ئىنىسى ۋۇجىن ئىلگىرى تەيزۇغا ئۆزىگە ئۇستاز ئىزدەش ئىشىنى ئېيتقاندىن كېيىن يۈەن تەيزۇ يۈلۈن تۆمۈرنى ئىنىسىگە ئۇستاز قىلىپ ئەۋەتىپتۇ. يۈلۈن تۆمۈر خانزادىلەرگە رەھىمدىل بولۇش، ئىناق ئۆتۈش، خالىغانچە ئادەم ئۆلتۈرمەسلىك ھەققىدە ساۋات بېرىپتۇ. تەيزۇ بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇنى تارتۇقلاپتۇ. ئۇ تەيزۇغا ئەگىشىپ خېنەندىكى مالىمانچىلىقنى باستۇرۇپ دەنشىەن ناھىيىسىدىكى 15 مىڭ كىشىنى لې ئەنگە كۆچۈرۈپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەيلا تەيزۇ ئۇنى خېنەن قاتارلىق جايلارنىڭ ھەربىي پۇقرالارنى نازارەت قىلغۇچى دارۇغاچلىقىغا تەيىنلەپتۇ ھەم يولۋاس سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن تەمتەك، تۆت نەپەر ئوردا كېنىزىكى ئىنىئام قىپتۇ. ئۇ ئىنىئام قىلىنغان نەرسىلەرنى يۇرتىغا ئېلىپ كېلىپ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا بېرىۋېتىپتۇ. تەيزۇ خان ئۇنىڭغا خەنزۇ ئوردىلىرىغا ئوخشاش جابدۇنغان نۆۋكەرلەرنى سەپلەپ بېرىپتۇ. ئەل - خەلقنىڭ ئۇنىڭغا بەكلا مەسلىكى كەپتۇ. ئۇ خېشى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئىقلىمغا كىرگەندىن كېيىن ئۇ بېسىپ ئۆتكەن جايلارنىڭ كۆپ قىسمىدا سۇ يوق ئىكەن. ئۇ شۇ يەرلەرگە قۇدۇق كولىتىپ تۇرا ياستىپتۇ. ئۇ يەردىكى خەلقلەر ۋە كارۋانلار بۇ- نىڭدىن بەكلا خۇش بولۇشۇپتۇ. تەيزۇ تەختكە چىققاندا ئوتتۇرا ئىقلىمدا ئوغرى - قاراچى بىرقەدەر كۆپ بولغاچقا ئۇنى ئوتتۇرا ئىقلىمغا زالىم ھاكىم بولۇش خۇسۇ- سىدا يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ۋۇجىندىن ئايرىلىپ شۇنتىيەن يولى قاتارلىقلارنى رەتكە سې- لىشقا كىرىشىپتۇ. ئەخلاق تەربىيىسىنى تەشۋىق قىلىپ ئالۋان - ياساق، باج - سې- لىقنى ئازايتقاندىن كېيىن ئوغرى - قاراچىلار قېچىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاي- ماق ناھىيىلەر تىنجىپتۇ. يۈلۈن تۆمۈر 67 يېشىدا باۋدىڭدا ۋاپات بولۇپتۇ.»^⑨
 بۇلار بىز ئىزدەمەكچى بولغان قارا بىلەن ئانچە چوڭ مۇناسىۋىتى يوقتەكمۇ قى- لىدۇ. بىراق ئۇنىڭ بىلگە بۇقا ئىسىملىك ئاكىسى بولۇپ بۇ ئادەم بىزنىڭ دىققىتىمى- نى تارتتى.

«ئۇنىڭ ئاكىسى بىلگە بۇقا 16 ياش ۋاقتىدا ۋەزىرلىك مەنسىپىگە ۋارىسلىق قىلىپ تارىخانلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. ئەينى چاغدا قارا قىتانلار ناھايىتى قۇدرەتلىك بولۇپ ئۇيغۇرلارنى ئۆزىگە قارام قىلغان. خەلىپەتەگ شائوكېمنى دارۇغاچلىققا تەيىنلىگەن. بۇ ئادەم ناھايىتى تەكەببۇر، بەدخەج، ئەيش - ئىشرەتكە ئامراق ئىدى. ئۇيغۇر خانى بۇنىڭدىن ناھايىتى بىزار ئىدى. شۇڭا قارا بۇقىغا مەسلىھەت تەرىقىسىدە قانداق قىلىمىز؟ دەپتۇ. قارا بۇقا: دارۇغاچنى ئۆلتۈرەيلى، ئاۋام پۇقرالارنى باشلاپ ئۇلۇغ موڭغۇل خانلىقىنىڭ تەسەررۇپىغا ئۆتسەك قىتان خانلىقى تەپ تارتىدۇ، دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئادەم باشلاپ بېرىپ دارۇغاچنى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئۇنىڭ تۆھپىسىگە ئىدىقۇت بىلگە بۇقىغا «بىلگە قۇت» دېگەن ئۇنۋانى، «مىڭ بېگى» دېگەن مەنسىپىنى، ئايالىغا «خاسدېلىن» دېگەن نامنى بېرىپتۇ. بەزىلەر ئۇنىڭ تۆھپىسىگە ھەسەت قىلىپ خانغا: دارۇغاچ تاقىغان ھالقا ئالدىنقى خاننىڭ تەۋەررۈكى ئىدى، بىلگە بۇقا ئۇنى يوشۇرۇۋالدى، دەرھال ئۇنى قايتۇرۇۋېلىش كېرەك، ئۇ يوقاپ كەتمىسۇن، دەپتۇ. خان گەپلەرنى ئاڭلاپ ناھايىتى ئاچچىقلىنىپتۇ ۋە تەۋەررۈك بۇيۇمنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىپتۇ. بىلگە بۇقا بۇ مەسلىمنى چۈشەندۈرۈشكە ئامال تاپالماي چىڭگىزخاننىڭ ھۈزۈرىغا قېچىپ بېرىپتۇ. چىڭگىزخان ئۇنىڭغا يولۋاس سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن تەمتەك، شىز باشلىق تامغا، ئەجدىھار نەقىشلىك ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ئورۇندۇق ئىنئام قىلىپ ئەۋلادلىرىنىڭ سېرىق رەڭلىك كىيىم كىيىشىگە رۇخسەت قىپتۇ. ئۇنىڭغا يەنە تۆت نەپەر نوۋكەر سەپلەپ 32 ناھىيىنىڭ ئاشلىقىنى مائاش قىلىپ بېرىپتۇ. ئەڭ ئاخىرىدا يەنە بەش تۈمەن سەر ئاق كۈمۈش ئىنئام قىپتۇ. ئىننىسى يولۇن تۆمۈرنى تورغاقلىققا تۈتۈپ قايتۇ. بىلگە بۇقا كېيىنچە كېسەل بىلەن ۋاپات بوپتۇ.»^⑩

قارا قىتان خانلىقىنىڭ دارۇغاچنى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىغان ۋە ئىجرا قىلغان ئادەمنى ئەڭ ئاخىرى تاپتۇق. ئەمما ئۇنىڭ ئىسمى قالى بولماستىن، قارا بۇقا ئىدى. بىلگە بۇقانىڭ ھەقىقەتەنمۇ بارچۇق ئىدىقۇتقا ياردەملىشىپ قارا قىتان خانلىقىنىڭ دارۇغاچنى ئۆلتۈرگەن ھېلىقى ئادەم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن «قوچۇ شىي جەمەتى نەسەبنامىسى»دىن مۇنداق خاتىرىنى بايقىدۇق: «قوچۇ شىي جەمەتى نەسەبنامىسى»دا ئېيتىلىشىچە، بۇ ئەسەرنى قارا بۇقىنىڭ چوڭ ئوغلى شىي ۋىنجى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر ئەدىب ئوۋياڭ شۈەننى يېزىشقا ياردەمگە تەكلىپ قىلغان. بۇ نەسەبنامە «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دىن بۇرۇن يېزىلغان. ئۇنىڭدا مۇنداق بىر خاتىرە بار: «ئەينى چاغدا قارا قىتانلار روناق تېپىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا تەھدىت سېلىپ خەلىپەتەگ شائوكېمنى بۇ ئەلنىڭ دارۇغاچلىقىغا تەيىنلىگەن. بۇ دارۇغاچ ھوقۇقىغا تايىنىپ ئىسراپخورلۇق ۋە ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ خانى بۇنىڭغا زادىلا تاقەت قىلالماي قارا بۇقىغا مەسلىھەت تەرىقىسىدە: قانداق قىلىمىز، بەرەر ئامال تاپايلى!، دەپتۇ. قارا بۇقا: دارۇغاچنى ئۆلتۈرۈپ ئاۋام پۇقرالار بىلەن بىرگە موڭغۇل خانلىقىغا بەيئەت قىلساق، قىتانلارمۇ تەپ تارتىدۇ، دەپتۇ ۋە كۆپچىلىكىنى

باشلاپ دارۇغاچنى قورشىۋاپتۇ. دارۇغاچ ئەسكەرلەردىن قېچىپ راۋاققا چىقىۋاپتۇ. قارا بۇقا راۋاققا چىقىپ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئاپتۇ. ⑪

بۇ خاتىرە ناھايىتى تەپسىلىي بولۇپ قارا قىتان خانلىقىنىڭ دارۇغاچى ماڭىدىغان يول تاپالماي ئالاقزادىلىك بىلەن نۆۋكەردىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ راۋاققا چىقىۋالغانلىقى خاتىرىلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىلگە بۇقىنىڭ باتۇرلۇق بىلەن راۋاققا چىقىپ كاللىسىنى ئالغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ نەسەبنامىنىڭ ئالدىنقى قىسمىدىكى مەزمۇنلار «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دىكى مەزمۇنلار بىلەن ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، بىراق كېيىنكى قىسمىدىكى مەزمۇنلار ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دىكى خاتىرىلەر «قوچۇ شىيې جەمەتى نەسەبنامىسى»دىن ئېلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

قارىغاندا، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تارىخىدا راستتىنلا بارچۇق ئىدىقۇتقا ياردەملىشىپ قارا قىتان خانلىقىنىڭ دارۇغاچىنى ئۆلتۈرۈپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قارا قىتان خانلىقىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلدۇرغان مۇھىم شەخس ئۆتكەن. بۇ مۇھىم شەخسنىڭ نامى بىلگە بۇقا بولۇپ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋەزىرى ئىدى. بىراق تارىخى ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە بىلگە بۇقا بارچۇق ئىدىقۇتقا ياردەملىشىپ قارا قىتانلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلىشتەك زۆر تۆھپە كۆرسەتكەچكە، كىشىلەر ئۇنى كۆرەلمەي ھەسەت قىلىپ ئۇنىڭغا ئاۋارىچىلىق تېپىپ بەرگەچكە، چىڭگىزخاننىڭ قېشىغا بېرىپ پاناھلىق تەلەشكە مەجبۇر بولغان. چىڭگىزخان ئۇنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قوشقان تۆھپىسىنى ئۈنۈنماي ئۇنى ئىززەتلىگەن.

3. بىلگە بۇقا قارانىڭ ئۆزى شۇمۇ؟

ئۇنداقتا بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان بىلگە بۇقا خۇنەن چاڭدې تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەجدادى قارانىڭ ئۆزى شۇمۇ؟ ئىككىسىنىڭ ئىسمىدىن ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە ھۆكۈم قىلالمىساقمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ ئىش - ئىزلىرىدىن قارىغاندا بىر ئادەمدەكمۇ قىلالىدۇ.

ئالدىدا سۆزلەپ ئۆتكەندەك، ھازىرقى خۇنەن چاڭدې تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ فامىلىسىگە ئاساسەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى قارانىڭ ئەجداتلىرىنىڭ فامىلىسىنى قارا، دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولمايدۇ. ئۇنداقتا بىزنىڭ بىلگە بۇقا دېگەن بۇ ئادەم قارا جەمەتىنىڭ ئەجدادى بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلىشىمىزنىڭ ئاساسى بار. چۈنكى كېيىنكى چاڭدې تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ نەسەبنامىسىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ھېلىقى قارانى ئەجداد دەپ قارىشىمىز بىلەن نۇرغۇن ئەجىز قىلىپ تېپىپ چىققان بىلگە بۇقانى ئەجدات، دەپ قارىشىمىز بەكلا ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

دۇ. مۇبادا بۇنى ئۆزئارا توغرا كېلىپ قېلىش، دەپ قارىساق بۇنداق توغرا كېلىپ قېلىشنىڭ نىسبىتى بەكلا تۆۋەندەك تۇرىدۇ. ئەمەلىيەتتە بىزمۇ ھەر خىل تارىخىي ماتېرىياللاردىن بىلگە بۇقىدىن باشقا ئادەم. نىڭ شۇ قېتىمقى سىياسىي ئۆزگىرىشكە قاتناشقان ياكى قاتناشمىغانلىقىنى ئىزدەپ باقماقچى بولغاندۇق. لېكىن بىز يېڭى ماتېرىياللارغا ئېرىشەلمىدۇق. يېڭى ماتېرىيالغا ئېرىشەلمىگىنىمىزدىمۇ بىلگە بۇقانى چاڭدى تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ بايانىدىكى ئۆز ئەجدادى بولمىش قارا بىلەن بىر ئادەم، دەپ قىياس قىلىشىمىزنىڭ ئاساسى بار. مۇشۇنداق تۇرۇقلۇقمۇ يەنە نۇرغۇنلىغان گۇمانلىق تەرەپلەر مەۋجۇت. چۈنكى چاڭدى تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ نەسەبنامىسىدىكى قارانىڭ بارچۇق ئىدىقۇتقا ھەمدەمدە بولۇپ قارا قىتان خانلىقىنىڭ دارۇغاچىنى ئۆلتۈرگەنلىكى بايان قىلىنىپلا قالماي، يەنە باشقا بىر قىسىم چوڭ تۆھپىلىرىمۇ بايان قىلىنغان. بۇ ئۇلۇغ تۆھپىلەر تارىختا خاتىرىلىنىشى لازىم ئىدى. مۇبادا بىز بىلگە بۇقا بىلەن مۇناسىۋەتلىك تېخىمۇ كۆپ مۇھىم بولغان تۆھپىلەرنى تاپالساق ئۇنى تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ قارا توغرىسىدىكى بايانلىرى بىلەن ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ تەھقىقلەپ چىقساق تېخىمۇ تولۇق ئاساسقا ئىگە بولاتتۇق.

جىەن بوزەن ئۆزىنىڭ «مېنىڭ فامىلەم ۋە يۇرتۇم» دېگەن ماقالىسىدا ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «1211 - يىلى ئىدىقۇت بىلەن قارا كرولىن دەريا بويىغا چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشكىلى بارغاندا، ئىدىقۇتقا ئاتاق ئوغۇللۇق مەرتىۋىسىنى، قاراغا تۇتۇق، ھۈ- جۈمچى سانغۇن دېگەن مەنسەپلەرنى بەرگەن. قارا چىڭگىزخاننىڭ كاتتا ئىلتىپاتىغا ئىگە بولغان. ئۇ باتۇر، دانىشمەن بولغاچقا تېمۇرچىن قوماندانلىقىدىكى مۇسۇلمان قوشۇنلارنىڭ ئاتامانى بولغان» دەيدۇ.

بۇنى مۇھىم يىپ ئۇچى دېيىشكە بولىدۇ. بىراق بىز نۇرغۇن ۋاقىت ئىسراپ قىلىپ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخىي ئەسەرلەرنى ئاڭتۇرۇپ، بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىرەر يىپ ئۇچى تاپالمىدۇق. بىراق بىز ھېچ بولمىغاندا بىلگە بۇقىنىڭ چىڭگىزخان قوماندانلىقىدىكى ئىسلام قوشۇنلىرىنىڭ ئاتامانلىقىغا تەيىنلەنگەنلىكى، لېكىن ئۇنىڭ مۇسۇلمان ئەمەسلىكىنى بىلىمىز.

بىلگە بۇقا ياشىغان دەۋرلەردە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئوخشاش بىر دەۋردىكى قارا- خانىيلار ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاش ئىسلام دىنىغا ئەمەس، بەلكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئەينى چاغدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار نۇرغۇنلىغان نوم- شاستىرلارنى تەرجىمە قىلىپ، كۆپلىگەن مىڭئۆيلەرنى قېزىپ بۇددا، دىننىڭ مەس- لەكلىرىنى تارقىتىپ، ھەر خىل مەبۇدلارغا تېۋىنىپ، ئىسلام دىنىنى يەكلەش پوزىت- سىيىسىدە بولغان. بۇددا دىنى ئەينى چاغدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت دى- نى ئىدى. بىلگە بۇقا دۆلەتنىڭ باش ۋەزىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن تەبىئىيلا دۆلەتنىڭ دىنى پرىنسىپىغا ئاساسلىق قىلماي، ئەكسىچە دۆلەت دىنىنىڭ بىرلىكىنى قوغداپ

باشقا دىنلارنىڭ دۆلەت دىنىغا توسالغۇ بولىدىغان ئېھتىماللىقىنى يوق قىلىشتەك ۋە زېمىنى زىممىسىگە ئالاتتى. ئىران تارىخچىسى جۇۋەينىنىڭ «تارىخى جاھانگۇشاي» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق بىر خاتىرە بار: «موڭگۇخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى ئىدىقۇتقا تەۋە قارا خوجا ۋە بېشبالىق رايونىدىكى خەلقلەر يەنىلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئەرەبلەر يۇرتىدىن كەلگەن بىر قىسىم مۇسۇلمانلار بار ئىدى. موڭگۇخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى بىرىنچى چوڭ ئىشى ئۆزى بىلەن بىر پىكىردە بولمىغانلارنى يوقىتىش بولدى. نۇر-غۇنلىغان كونا ۋەزىرلەر قەتلى قىلىندى. چاغاتاي بىلەن ئوگدايلارنىڭ بىرلىشىپ ما-لىمانچىلىق تۇغدۇرۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇ 10 تۈمەن كىشىلىك قوشۇننى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بېشبالىق شەھىرى بىلەن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قارا قۇرۇم ئارىلىقىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ ئوگداينىڭ سۇيقەست پىلانلىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى. ئوگداينىڭ تەسىر دائىرىسى ئاساسەن بېشبالىق بولۇپ، يەرلىك ئۇيغۇر ئەمەلدارلار بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە بولۇپ كېلىۋاتاتتى. بىراق موڭگۇخان ئوگداينىڭ زېمىنىنى پارچىلاپ، ئوگداينىڭ ئەۋلادلىرىغا بۆلۈپ بېرىپ، ئوگداينىڭ تەسىر كۈچىنى ئاجىزلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ سىرتتىن كەلگەن مۇسۇلمانلارنى يۆلەپ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارغا بېسىم پەيدا قىلدى.

1252 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسىم ئەمەلدارلىرى مەخپىي ھالدا موڭگۇخانغا

قارشى بىر قېتىملىق توپىلاڭ پىلانلىدى. ئۇلار بەش تۈمەن نوۋكەردىن تەشكىللەنگەن بىر قوشۇن تۈزۈپ، مەلۇم بىر جۈمە كۈنى بېشبالىق ۋە ئۇنىڭغا قوشنا جايلاردا ئولتۇراقلاشقان مۇسۇلمانلارنى بىر قېتىملىق چوڭ قىرغىن قىلىش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇ يەردىكى موڭغۇل قوشۇنلىرىنى يوقىتىشنى پىلانلىدى. ياشىنىپ قالغان بىلگە بۇقا مۇشۇ قېتىمقى چوڭ ۋەقەگە قاتناشقۇچى ۋە پىلانلىغۇچىلارنىڭ بىرى ئىدى. بەختكە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈش پىلانىنى بىلگە بۇقنىڭ مالىيى تەگمىش ئوغرىلىقىچە ئاڭلىۋېلىپ، موڭغۇل ئوردىسىغا مەلۇم قىلغان. موڭگۇخان دەرھال ئىدىقۇت ۋە بىلگە بۇقنىڭ بېلىدىن چېپىپ تاشلاش توغرىسىدا جىددىي پەرمان چۈشۈرگەن. ⑫

مۇبادا بۇ خاتىرىلەر راست بولىدىغان بولسا ئۇ ھالدا ئىلگىرى قارا قىتان خانلىقىنىڭ دارۇغاچىنى ئۆلتۈرۈشىنى پىلانلىغان، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۇرۇش ئوتىدىن ساقلىنىپ قېلىشىغا ھەمدەمە بولۇپ، زور تۆھپە كۆرسەتكەن بۇ ۋەزىر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىغاچقا، مۇسۇلمانلارنى قىرغىن قىلماقچى بولغان. بۇنىڭ بۇنداق تەلەتتىدىن ئۇنىڭ ئىلگىرى ئىسلام قوشۇنىنىڭ قوماندانلىقىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ.

ھازىرغا قەدەر جىيەن بوزەن ئەپەندى ئېيتقان بىلگە بۇقنىڭ ئىلگىرى چىڭگىزخان

قوماندانلىقىدىكى ئىسلام قوشۇنىنىڭ ئاتامانى بولغان، دېگەن تارىخى ھۆججەتنى تېپىپ چىقىشقا ئامال بولمىغاچقا، ئۇنىڭ بۇ كەچۈرمىشلىرىنىڭ راستلىقىغا ھۆكۈم قىلىش غىلى بولمايدۇ. بىراق بىلگە بۇقا موڭغۇل خانىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا بولغان ئادالەتسىزلىكىدىن قۇتۇلۇشقا ئۇرۇنغان ھەم ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىكى مۇسۇل-مانلارنى قىرىشنى باھانە قىلىپ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈشتەك تارىخى ۋەقەنى قوزغىغانلىقى توغرىسىدىكى تا-رىخى پاكىتلار ناھايىتى تولۇق. چۈنكى، ئۇ ئەڭ ئاخىرىدا موڭغۇل خانلىقى بىلەن پۈت تېپىشىپ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىدىقۇتتىكى ھۆكۈمرانلىقىغا تەھدىت سالغان. ئۇ چىڭگىزخان دەۋرىدە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئۈچۈن قانچىلىك ئۇلۇغ تۆھپە كۆر-سەتكەن بىلەن موڭغۇل خانىنىڭ كەڭچىلىكىنى ناھايىتى تەستە قولىغا كەلتۈرگەن. شۇڭلاشقا يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ ئادەمگە باھا بەرگەندە ناھايىتى ئېھتىيات قىلغان. بىلگە بۇقا ھەقىقەتەنمۇ تارىخى ئەھمىيەتكە ئىگە ئادەم، ئەگەر جۇۋەينىنىڭ مەلۇ-ماتىغا ئاساسلانغاندا، بىلگە بۇقا ئەڭ ئاخىرىدا موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بول-غانلىقىدىن، ئەڭ ئاخىرىدا موڭغۇل خان ئۇنىڭ بېلىدىن چېپىپ تاشلىغان، ئۇنداقتا موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ مەيدانىدىن قارايدىغان بولساق، ئۇ چوقۇم ئىسيانكار دەپ ئاتىلىشى مۇقەررەردەك قىلىدۇ. بىراق كېيىن يېزىلغان «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دىكى ھۆرمەتسىزلىك قىلغانلار خاتىرىسىدە بىلگە بۇقانىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنمىغان. بۇلار بىلگە بۇقانىڭ موڭغۇللار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ تۆھپىسىنىڭ خاتالىقىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ تۆھپىسىنى ئويلاپ ئۇنى نەزەرگە ئالسا تېخى تۇرغان، موڭغۇل خان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى نەزەرگە ئالمىسا تېخى تۇر-غان، شۇڭا ماختاش ياكى تەنقىد قىلىشنى راۋا كۆرمەي چەتنەپ ئۆتۈپ كەتكەن. بەلكىم مۇشۇ سەۋەبلەردىن بۇنداق مۇھىم شەخسكە «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا مەخسۇس تەر-جىمىھال تۇرغۇزۇلمىغان. ئەكسىچە ئۇنىڭ ئىسمى يۇلۇن تۆمۈر تەرجىمىھالىدا ئۇ ئۇ-چۈن بىر بوشلۇق قالدۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تۆھپىسى تارىخقا پۈتۈلگەن.

قارىغاندا تارىختىكى بىلگە بۇقا جاھاننى تەۋرەتكۈدەك ئىش قىلالايدىغان ئادەمدەك قىلىدۇ.

بىراق بىز ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتقا ياردەملىشىپ قارا قىتان خانلى-قىنىڭ دارۇغاچىنى ئۆلتۈرگەن ئادەمنى ئاز - تولا بولسىمۇ بىلىۋالدۇق. تارىختا ھەقد-قەتەنمۇ شۇنداق بىر ئادەمنىڭ ئۆتكەنلىكىنى، ئىسمىنىڭ بىلگە بۇقا ئىكەنلىكىنى بىل-دۇق، لېكىن شۇنداقتىمۇ بۇ شەخسنى چاڭدې تاۋيۈەن ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئەجداد-دىمىز، دەپ قارايدىغان قارا ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرەلمەيمىز. چاڭدې تاۋيۈەن ناھى-يىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ «جىيەن جەمەتىنىڭ تەزكىرىسى»دە قارا بارىستىن بۇرۇنقى

ئەجدادى توغرىسىدا ھېچقانداق يىپ ئۇچى بولمىغاچقا، قارا بارس بىلەن ئىدىقۇت ئۈي-غۇر خانلىقىدىكى بىلگە بۇقا ئوتتۇرىسىدا زادى قانداق مۇناسىۋەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلەلمەيمىز. جىيەن جەمەتى تەزكىرىسىدىكى قارا بارچۇق ئىدىقۇتقا ھەمراھ بولۇپ كرولىن دەريا بويىدا چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشكەن ھەمدە چىڭگىزخان قاراغا «تۇتۇق»، «ھۈجۇمچى سانغۇن»، مەنسىپىنى بەرگەن، شۇنداقلا ئىسلام قوشۇنىنىڭ قوماندانى بولغانلىقى توغرىسىدىكى ۋەقەلەردە بىلگە بۇقا توغرىلىق خاتىرىلەر ئۇچرىمىغاچقا، قارا بىلەن بىلگە بۇقا ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇنلىغان ئۆزئارا ماس كەلمەيدىغان تەرەپلەر مەۋجۇد. شۇڭا بىز باشتىن - ئاخىر بىلگە بۇقا ئەۋلادلىرىنىڭ ئەھۋاللىرىغا ئائىت بىر قىسىم يىپ ئۇچىنى ئىزلىمەكتىمىز.

4. تاساددىپى بايقاش

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دىن بىلگە بۇقانىڭ يولۇن تۆمۈر ئىسىملىك بىر ئىنىسىنىڭ بارلىقىنى، يولۇن تۆمۈرنىڭ قارا بۇقا ئىسىملىك بىر ئوغلىنىڭ بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ باشتىن - ئاياق ئوتتۇرا ئىقلىمدا ئەمەلدار بولۇپ ئۆتكەنلىكىنى بىلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئىقلىمدا تۇرۇپ قالغانلىقىغا تامامەن ئىشەندۈك. مۇشۇ پەرىزنى تۇتقا قىلىپ ئىنتېرنىت تورىدىن قارا بۇقىغا ئائىت ئۇچۇرلارنىڭ بار - يوقلىقىنى تەكشۈردۈك. ئويلىمىغان يەردىن قارا بۇقانىڭ جياڭسۇ ئۆلكىسى چاڭجوۋ سۇياڭ شەھىرى شاجاڭ كەنتىگە دەپن قىلىنغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىنىڭ شىي فامىلىسى بىلەن چاۋشيەن، كورىيە، ۋېيتنام، موڭغۇلىيە ۋە دۆلەت ئىچىدىكى ئوندىن ئارتۇق ئۆلكىدە تا بۈگۈنگە قەدەر ياشاۋاتقانلىقىنى بايقىدۇق. شاجاڭ كەنتىدىكى نوپۇسىمۇ ئاۋۇپ ئالتە يۈزدىن ئارتۇق كىشىگە يېتىپتۇ. شىي جەمەتى قارا بۇقىنى ئۆزلىرىنىڭ 5 - ئەجدات بوۋىسى دەپىشىدىكەن. بۇنىڭدىن بىز بىلگە بۇقا جەمەتىنىڭ ئاۋۇپ ئۆزۈلمەي كەلگەنلىكىدەك ئۇچۇرنى ئىگىلەپلا قالماي، ئىلگىرى غەربىي يۇرتتىكى مەرتىۋىسى ئۈستۈن شىي جەمەتىنىڭ ئەۋلادلىرىنى تېپىپ چىقتۇق. «قوچۇ شىي جەمەتى نەسەبنامىسى»نى بۇرۇن بىلسەكمۇ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر جەمەتىنىڭ بۇ كەنتىدىكى ئەۋلادلىرىنى قەيەردىن ئىزدەشنى بىلمەيتتۇق. ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بۇ پۇرسەت پىشىپ يېتىلگەندەك قىلىدۇ.

2005 - يىلى 9 - ئايدا مەن شاجاڭ كەنتىگە كېلىپ ئۇ يەردىن ناھايىتى قىممەتلىك بولغان «شاشى شىي جەمەتىنىڭ شەجەرىسى»نى قولغا چۈشۈردۈم. بۇنىڭدىن جياڭسۇ چاڭجوۋ سۇياڭ شەھىرىدىكى شىي جەمەتىنىڭ فامىلىسى ئەسلىدە شىي ئەمەلىكى، ئەجداتلىرىنىڭ ئىسىم - فامىلى شەكلىدە داۋاملاشمىغانلىقى مەلۇم بولدى. ئۇلارنىڭ بىرىنچى بوۋىسى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋەزىرى، نامى ئەلگە مەشھۇر تۇنيوقۇق ئىدى. ئىككىنچى بوۋىسى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى

دۆلەت ۋەزىرى قىچپور ئىدى. بىرىنچى بوۋىسى بىلەن ئىككىنچى بوۋىسى ئارىلىقىدا 230 يىل بوشلۇق بار. ئەمما قىچپوردىن تارتىپ نەسەب ناھايىتى ئېنىق خاتىرىلىنىپ ماڭغان. بوبى ئۈچىنچى بوۋىسى، ياسىبى تۆتىنچى بوۋىسى بولغان. بىلگە بۇقا ياسىبىنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ 5 - بوۋىسى دېيىلگەن. ياسىبىنىڭ 2 - ئوغلى يۈلۈن تۆمۈر يەنى قارا بۇقىنىڭ دادىسى ئىدى. قارا بۇقا 6 - بوۋىسى دېيىلگەن. بۇنىڭدىن شىيى جەمەتىنىڭ دەل قارا بۇقىنىڭ ئۈزۈلمەي داۋام قىلىپ كەلگەن ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. قارا بۇقىنىڭ چوڭ ئوغلى شىيى ۋىنجى بولۇپ شىيى جەمەتىدە شىيى فامىلىسىنى قوللانغان تۇنجى كىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شىيى خېتىنى فامىلىسى قىلىپ تاللىشىنىڭ سەۋەبى، بەلكىم ئەجداتلىرى ئىلگىرى سىلىنگىچە (تارىخى ئەسەرلەردە سىلىنگە دەرياسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەرياسىدا ياشىغاچقا، ئەجداتلىرىنىڭ ياشىغان ماكا-نىنى ئۈنۈتماسلىق، سېلىنگە دەرياسى خەنزۇچە تەلەپپۇزى بولغان 契犇杰河 دىكى شىيى (契 xie) خېتىنى ئۆزىگە فامىلىسى قىلىپ تاللىغان. كېيىنكى ئەۋلادلار ئابا - ئەجداتلىرىنىڭ تۆھپىلىرىنى ئۈنۈتۈپ قالماسلىق ئۈچۈن شىيى ۋىنجى ئەدىب ئوۋياڭ شۆھىتى «قوچۇ شىيى جەمەتىنىڭ تەزكىرىسى» نى يېزىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىپ جەمەتنىڭ شانلىق تارىخىنى جەۋلان قىلغان. بۇ تەزكىرىدە كېيىن يېزىلغان «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە تۆھپە كۆرسەتكەن ۋەزىرلەرنىڭ تەرجىمىھالىنى يېزىشتا پايدىلىنىدىغان ئۆرنەك بولۇپ قالغان ⑬.

شىيى جەمەتى قانداقلا چە سۇياڭنىڭ شاجاڭ كەنتىگە كېلىپ قالغان؟ ئېيتىلىشىمچە، شىيى ۋىنجى جەنۇبقا ئەمەلدارلىققا تەيىنلىنىپ ۋەزىپىگە ئولتۇرۇش سەپىرىدە سۇياڭغا كېلىپ بۇ يەردە دارۇغاچ بولۇپ تۇرۇۋاتقان نەۋرە ئاكىسىنى يوقلىغان ھەم شاجاڭ كەنتى مەنزىرىسىنىڭ گۈزەللىكىنى كۆرۈپ قايتقۇسى كەلمەي، بۇ يەردىن تۇرالغۇ ئۆي سېتىۋالغان. ئوردىدىكى خىزمىتىدىن چېكىنگەندىن كېيىن مۇشۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. شۇڭلاشقا شىيى ۋىنجى شىيى جەمەتىدىكىلەر ئىچىدە شاجاڭ كەنتىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان تۇنجى كىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«شاشى شىيى جەمەتىنىڭ شەجەرىسى» دە بىلگە بۇقا جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئاۋۇپ بارغانلىقىغا ئائىت خاتىرىلەر مەۋجۇد. بىز بىلگە بۇقىنىڭ ئىككى ئوغلى بارلىقىنى، چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى قوتۇ (قوتلۇق)، كەنجى ئوغلىنىڭ ئىسمى يۈچۈ ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. قوتۇ تۆت پەرزەنتلىك، يۈچۈ سەككىز پەرزەنتلىك بولغان. بۇنىڭدىن كېيىنكى ئەۋلادلار شىيى جەمەتى قارا بۇقىنىڭ ئەۋلادلىرى سۈپىتىدە داۋام قىلغانلىقتىن بىلگە بۇقا جەمەتىگە ئالاقىدار مەزمۇنلار قىسقارتىۋېتىلگەن.

بىراق بۇ توغرىسىدىكى ماتېرىياللار ئاز بولسىمۇ شاجاڭ كەنتىدە ئوخشاش ۋاقىتتا يەنە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىدىقۇتتىن بۇ يەرگە كەلگەن باشقا بىر مەرتىۋىلىك جەمەت بار بولۇپ، ھازىر ئۇلار پۇ (بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى «بۇ» دېگەن خەتنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇزىغا توغرا كېلىدۇ) فامىلىسىنى قوللىنىدۇ. ئادەمنى تېخىمۇ خوشال قىلىدىغان.

نى پۇجەمەتى ئۆزلىرىنى شىيې جەمەتى بىلەن ئوخشاش ئۇرۇقتىن كېلىپ چىققان، يەنى بىلگە بۇقا بىلەن بىۋاسىتە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار، دېيىشىدۇ. «پۇجەمەتنىڭ نەسەبنامىسى»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تۇنيۇقۇق پۇجەمەتىدىكىلەرنىڭ بوۋىسى ئىدى. ئەمما قىچپۇر بىرىنچى بوۋىسى، يۆبى ئىككىنچى بوۋىسى، دارىن (ياسىبىنىڭ ئىنىسى) ئۈچىنچى بوۋىسى، بىلگە بۇقا تۆتىنچى بوۋىسى، قوتۇ بەشىنچى بوۋىسى، دېيىلگەن. بۇ ئارقىلىق ئاخىرى بىلگە بۇقنىڭ كېيىنكى ئەۋلادىنى تېپىپ چىقتۇق.

ئىككى ئائىلىنىڭ جەمەت شەجەرىسىگە ئاساسەن پۇجەمەتىدىكىلەرنىڭ سۇياڭ شاجاڭ كەنتىگە شىيې جەمەتىدىن بۇرۇن كەلگەنلىكىنى بىلدۈرۈپ قۇتۇننىڭ سالدېۋىي ئاتلىق ئوغلى بولۇپ، سۇياڭدا دارۇغاچ بولغان. شىيې ۋىنجىننىڭ سۇياڭدا يوقلىماقچى بولغان نەۋرە ئاكىسى دەل سالدېۋىي ئىدى. سالدېۋىي پۇجەمەتىدىكىلەر ئىچىدە سۇياڭ شاجاڭ كەنتىدە ئولتۇراقلاشقان تۇنجى كىشى ئىدى.

«پۇجەمەتنىڭ نەسەبنامىسى» نىڭ 3 - جىلدىغا كىرگۈزۈلگەن ئەينى چاغدا جىشەن مەدرىسەسىدىكى جاك چىيەن يازغان «ياش تەپتىش بېگى شاپىگىمنىڭ قەبرە خاتىرىسى» دە: «بۇ ئادەمنىڭ ئىسمى سالدېۋىي بولۇپ، ئاتا - بوۋىسى ئىدىقۇتلۇق ئىدى. دادىسىنىڭ ئىسمى بىلگە بۇقا بولۇپ، ۋەزىرلىك مەنسىپىگە ۋارىسلىق قىلغان. تۆھپىسى زور بولغاچقا، ئىدىقۇتلۇقلار ئۇنى بىلگە قۇتلۇق، دەپ ئاتىغان. ئىلگىرى باشقىلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ ئۆزىنى ئاقلىيالمى، يۈەن تەيزۇنىڭ قېشىغا قېچىپ بارغان. تەيزۇ ئۇنىڭغا موڭغۇلچە نام ئىنئام قىلىپ 33 ئايماقنىڭ ئاشلىقىنى ئۇنىڭغا مائاش قىلىپ بەرگەن. ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى قۇتلۇق بولۇپ كېڭەش بېگى ئىدى. ئاتىسى ۋە ئائىلىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئەمەلدار بولغان بولۇپ نامى مەشھۇر ئىدى. كېيىنچە جياڭنەن (چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى كۆرسىتىدۇ) شىڭتەينىڭ باش تەپتىش بېگى بولغان» دەپ يېزىلغان.

بۇلار سالدېۋىيىنىڭ قۇتۇ (قۇتلۇق) نىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ قەبرە خاتىرىسىدە يەنە: «دەسلەپتە ئۇ لياڭ رايونىنىڭ دارۇغاچى بولغاندا يۇرتىنى ياخشى ئىدارە قىلىپ پۇقرانى ئۆز ئاتا - ئانىسىدەك ئىززەتلىگەن. ئۇ شۇ يەردىن ئايرىلغاندا پۇقرالار ئۇنى توسۇۋېلىپ ئۇنىڭ كەتمەسلىكىنى ئۆتۈنگەن. ئۇ لياڭلىقلارنىڭ ئاقكۆڭۈللىكىنى بەكلا ياقتۇرغاچقا ئائىلىسىدىكىلەرنى بۇ يەردە تۇرۇپ قېلىشقا بۇيرىغان. لياڭلىقلار بۇ يەرنى شاپاڭلى دەپ ئاتىغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن شىۋەندەكى بىر تاغ باغرىغا دەپن قىلىنغان.» دەپ يېزىلغان.

پۇجەمەتنىڭ پۇ دېگەن خەتنى ئۆزىگە قامىلى قىلىشى ئۆزلىرىنىڭ 8 - ئەجدات بوۋىسى بۇيان بۇقا بىلەن بۇيان تۆمۈردىن كېلىپ چىققان. «پۇجەمەتنىڭ نەسەبنامىسى» نىڭ بىرىنچى جىلدىدىكى «قامىلىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا مۇلاھىزە» دە ئېنىق قىلىپ: «پۇجەمەتنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى بۇيان بۇقا، بۇقا تۆمۈر دېيىلگەن بو-

لۇپ، قىجپۇرنىڭ 8 - ئەۋلاد نەۋرىسى ئىدى. ئۇنىڭ بوۋىسى بىلگە بۇقا يۈەن سۇلالىسى تارىخىدا بۇيان بۇقا تۆمۈر نايمان جەمەتى، دېيىلگەن. مىڭ تەيزۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ تەختىگە چىقىپ سەلتەنەت سۈرگەندە بۇ ۋاقىتتىكى كۆپ ساندىكى خەلق خەنزۇ فامىلىسىنى قوللانغان بولغاچقا، بۇ ئىككىلەرنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ شۇ يۈەن سۇلالىسىنى

پۇ (普)غا ئۆزگەرتكەن. شۇڭا سۇياڭدا پۇ جەمەتىنىڭ بولۇشى تەبىئىي ئىدى. دېيىلگەن. بۇنىڭغا قارىغاندا سۇياڭ شاجاڭ كەنتىدىكى پۇ جەمەتىدىكى كىلەر بىلگە بۇقا بىلەن تاتاتۇڭادىن ئىبارەت ئىككى جەمەتنىڭ قوشۇلدى. شىدىن كېلىپ چىققان. ھازىر بىزدە تاتاتۇڭا بىلەن بىلگە بۇقنىڭ بىر ئا.

ئىلىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ھەقىقىي ماتېرىيال يوق. بىراق بۇ ماقالىنىڭ باش تېمىسى بۇ مەسىلىنى تەتقىق قىلىش بولمىغاچقا، بۇ ھەقتە توختالمايمىز. بىز ئالدى بىلەن بۇقا بىلگە بۇقاغا قاراپ باقايلى!

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى. 83 - جىلد. تەزكىرىلەر» نىڭ بۇيان بۇقا خاتىرىسىدە دە: «بۇيان بۇقنىڭ ئىسمى شى گۇ بولۇپ موڭغۇلچە ئىسىم ئىدى. كەڭ قورساق ۋە بىلىملىك زات بولۇپ جىجېڭنىڭ 5 - يىلى گوزىشېڭ ئىمتىھانىدا ئەلىيۇلئەلا بولغان ھەم خەنلىن مەدرىسەسىدە تەشرىپدار بولغان. كېيىنچە خېنەن ئۆلكىسىنىڭ غەيرىي رەسمى ئامبىلى بولغان. جىجېڭ 11 - يىلى جياڭشى ئۆلكىسىنىڭ ئوڭ سول - قول ئەمىر لەشكەر كاتاۋولى بولغان. جى جۇۋ، خۇاڭ جۇ، شۇشۇۋخۇيلار توپىلاڭ كۆتۈرگەندە بۇيان بۇقا ئۇرۇش ۋە مۇداپىئە كۆرۈشتە زور تۆھپە كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ ئىش - ئىزلىرى «داتۇڭ تەرجىمىھالى» دا تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. جىجېڭنىڭ 16 - يىلى جياڭشىنىڭ مۇئاۋىن تەپتىش بېگىلىك مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان. ئۇزاق ئۆتمەي ئورداغا قايتىش توغرىسىدا پەرمان چۈشكەن. خان ئۇنى يىدۇنىڭ دارۇغاچلىقىغا تەيىنلىدى. گەنلىك خۇسۇسىدا يارلىق چۈشۈرگەن. كېيىنچە شەندۇڭنىڭ تەپتىش بەگلىكىگە تەيىنلەنگەن. ئارقىدىنلا قارا دىۋاننىڭ مۇئاۋىن ۋەزىرلىكىگە تەيىنلەنگەنلىك توغرىسىدا يارلىق چۈشكەن. جىجېڭنىڭ 18 - يىلى خاندىن قارا دىۋان ياساۋۇل تەپتىش بېگىلىك گوفىڭ بىلەن بىرگە جياڭشەن رايونىنى ئىدارە قىلىش خۇسۇسىدا يارلىق چۈشكەن. جىيەن نىڭغا كەلگەندە جياڭشىدىكى جېن يۇۋلياڭ گې مىڭنى ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن. دىۋان ۋازارەت مۇئەككىلى ئاروۋىنسا قاتارلىقلار يېرىم كېچىدە قېچىپ كەتكەن لى گوفىڭ يەن چىڭنى مۇداپىئە قىلىشقا مەسئۇل بولغان بولسىمۇ، لېكىن شەھەر قولىدىن كېتىپ قېچىپ كەتكەن. بۇيان بۇقا: «مەن يارلىققا بىنائەن بۇ يەرگە كەلگەن تۇرۇقلۇق نەگىمۇ بارىمەن، مەن بۇ شەھەر بىلەن ھايات - ماماتتا بىرگە بولىمەن،

دەپ قەسەم ئىچكەن. ئۇ مۇداپىئە سېپىلى ياساشقا بۇيرۇق بەرگەن. دۈشمەن بىلەن 64 كۈن تىرىشىپ ئاخىر ئوغرى - قاراقچىلارنى مەغلۇپ قىلغان. ياندۇرقى يىلى خان بۇيان بۇقىنى ئوردىغا قايتۇرۇپ كېلىپ شەندۇڭنىڭ ھۆدەيجى بەگلىكىگە تەيىنلىگەن. كېيىنچە خان تەرىپىدىن شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ خانلىق مۇئەككىلى، زوراغالىق مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى قىلىپ تەيىنلىنىپ يىدۇنى ساقلاشقا بۇيرۇلغان. مىڭ خانلىقىدا مىڭ قوشۇنى شەھەرگە ھۇجۇم قىلغاندا يىدۇنى جان تىكىپ قوغدىغان. شەھەر قولىدىن كەتكەندىن كېيىن دېۋان ۋازارەت مۇئەككىلى باۋباۋ تەسلىم بولغان. بۇيان بۇقا قايتىپ بېرىپ ئانىسىغا: «مەن دۆلەتكە سادىق، ئاتا - ئانىمغا ۋاپادار ئوغۇلمەن، مېنىڭ ئىككى ئىنىم بار، ئۇلار سىزنىڭ كېيىنكى تۇرمۇشىڭىزدىن خەۋەر ئالسۇن!»، دېگەن. ئۇ ئانىسى بىلەن خەيرلىشىپ يامۇلغا بېرىپ زالدا ئولتۇرغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى خېلى بۇرۇنلا ئۇنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان بولغاچقا، ئۇنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەش ئۈچۈن ئۈچ قېتىم ئادەم ئەۋەتكەن. لېكىن ئۇ تەسلىم بولۇشنى رەت قىلغان. مىڭ سۇلالىسى سانغۇنى ئۇنى باغلىغاندا، بۇيان بۇقا ئۇنىڭغا: «مېنىڭ يۈەن خانلىقىدىكى ئەمەلدارلىق مەنسىپىمۇ ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتتى، مەن ئۆز قاغانىم ئۈچۈن جان بېرىشكە تەييارمەن، دېگەن. ئۇ بويسۇنمىغاچقا مىڭ سانغۇنى ئۇنى ئولتۇرۇۋەتكەن.»

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىلگە بۇقىنىڭ كۈكۈن نەۋرىسى سادا-قەتەنلىك كۆرسىتىپ ئۇرۇق - جەمەتكە شەرەپ كەلتۈرگەچكە ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئۇنىڭ ئىسمىدىكى بىرىنچى خەتنى ئۆزلىرىگە قامىلىپ قىلىپ قوللانغان. «پۇ جەمەتى» ئەنە شۇنىڭدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۈزۈلمەي داۋام قىلىپ كەلمەكتە. جىيەن ئۇرۇقىنىڭ بىرىنچى بوۋىسى بولغان قارا بارس يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ياشىغان شەخس بولۇپ ئۇنىڭ بىلەن پۇ ئۇرۇقىدىكى بۇيان بۇقانى ئوخشاش بىر دەۋرگە تەۋە ھۆكۈم قىلالايمىز. بىراق بىز «پۇ جەمەتى نەسەبنامىسى»دىن قارا بارس دېگەن ئادەمنى تاپالمايمىز. بىلگە بۇقىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى بولغان پۇ ئۇرۇقىنى تاپقان بولساقمۇ بۇنى خۇنەن چاڭدې تاۋيۈەندىكى جىيەن ئۇرۇقى بىلەن باغلاپ ئىزاھلاشقا ئامالسىز يوق.

ئەلۋەتتە پۇ ئۇرۇقى بىلگە بۇقىنىڭ پەقەت بىر نەسەبى، خالاس. ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى، 12 نەۋرىسى بار ئىدى. ئون ئىككى نەۋرىسىنىڭ ھەرقايسىسى ھەربىر بوغۇننى ھاسىل قىلغان بولۇپ ئۇلارنىڭ قانچىلىك نەسەبكە ئايرىلغانلىقىنى بىلمەيمىز. نۇرغۇنلىغان بوغۇنلار پۇ جەمەتىنىڭ شەجەرسىدە ئۈزۈلۈپ قالغان ياكى يوقالغان. ئۈزۈلۈپ قالغان ياكى يوقالغان بوغۇنلار ئىچىدە خۇنەن چاڭدې تاۋيۈەندىكى جىيەن ئۇرۇقى بىلەن مۇناسىۋىتىنىڭ بار - يوقلۇقىنى بىلمەيمىز. مۇكەممەل ماتېرىيال بولمىغاچقا بۇ توغرىسىدا ھۆكۈم چىقىرىش ياكى خۇلاسە قىلىش ناھايىتى قىيىن توختايدۇ. بىراق جىيەن ئۇرۇقىنىڭ ھېلىقى ئۇلۇغ بوۋىسى قارانى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە تارد-خى تۆھپە ياراتقان، دەپ قاراش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا قالى

بىلەن بىلگە بۇقا بەكلا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. دەرۋەقە شۇنداق بولىدىغان بولسا جىيەن ئۈرۈقى، پۇ ئۈرۈقى ۋە شىيې ئۈرۈقلىرى ئوخشاش بىر نەسەبتىن كېلىپ چىققان بولىدۇ.

5. ئاخىرلاشمىغان خۇلاسىە

خۇنەن چاڭدې تاۋيۈەندىكى جىيەن ئۈرۈقى ئەجدادىمىز دەۋاتقان قارانىڭ قانداق ئا. دەملىكى بۇ يەرگە كەلگەندىمۇ تېخى ئايدىڭلىشىپ كەتمىدى. گەرچە قارا قارماققا بىلگە بۇقىغا ئوخشاپ كەتسىمۇ بىراق ئۆز ئارا ماس كەلمەيدىغان نۇرغۇن تەرەپلىرى بار. بۇ مەسىلىنى ھەقىقىي ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ئىزدىنىپ چىكە تەكشۈرۈشتىن باشقا ئامال يوق. بىراق دەلىللەش ۋە تەكشۈرۈش ناھايىتى مۇرەككەپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپ كۈچ سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەينى يىللاردا تارىخشۇناس جىيەن بوزەن ئەپەندى ئەجدادلىرىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنى دەلىللىگەندە جىيەن ئۈرۈقىنىڭ ئېتىنىك تارىخى ماتېرىياللىرىنىڭ ئېنىق بولماسلىق سەۋەبىنى «مېنىڭ فامىلىم ۋە يۇرتۇم» دېگەن ماقالىسىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ: «... مەن ئارخىپ ماتېرىياللار يوقاپ كەتكەن، دەپ قارىمايمەن، بەلكى زىيارەت جايدا بولمىغان، دەپ قارايمەن، چۈنكى يۈەن ۋە مىڭ - چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت ئالمىشىپلا قالماي، مىللەتلەردىمۇ ئۆزگىرىش بولغان. بۇ جەرياندا ئۈرۈش - جېدەللەر غولداپ، ھاكىمىيەتلەر ئالماشقان ياكى يۆتكەلگەن. شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇنلىغان ئارخىپ ماتېرىياللار يوقالغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يۈەن سۇلالىسى تارىخى خى ئاددىي يېزىلغان سۇلالە تارىخى بولۇپ، ھەممە ۋەقەلىك تەپسىلىي خاتىرىلەنمىگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۈرۈق - جەمەتلەرنىڭ تەزكىرىلىرىگىمۇ ئورۇن قالدۇرۇلمىغان.» مەنمۇ ئۇنىڭ بۇ پىكىرىنى قوللايمەن.

خۇنەن چاڭدې تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەجدادى قارا توغرىسىدىكى بىرقانچە ئىزاھقا قارىتا خۇلاسىە چىقىرىش بىرقەدەر قىيىن بولسىمۇ، بىراق ھەرھالدا بۇ ھەقتە بىر قىسىم يىپ ئۇچلىرى تېپىلىپ، بۇ مەسىلىنى تەتقىق قىلغۇچىلارنى بىر قىسىم ماتېرىيال ۋە يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلىدىم، دەپ ئويلايمەن ھەمدە مۇشۇ بويىچە ئىلىمىزگىرلىك بۇ ھەقتىكى تەتقىقات قىممىتىنىڭ تېخىمۇ يۇقىرى بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

ئىزاھاتلار:

① خى گۇاڭيۈ تۈزگەن «خۇنەن - خۇبېيدىكى تارىخىي ۋەقەلەر» نىڭ 37 - جىلدىدا دىغا كىرگۈزۈلگەن «تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرى - جىيەن جەمەتى» دىن نەقىل كەلتۈرۈلدى.

③ ② «جىيەن بوزەن ئەپەندىنىڭ 1956 - يىلى ئۇيغۇر يۇرتىنى تەكشۈرۈش سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلىگەن سۆزىدىن ئۈزۈندە»، «تاۋيۈەن ناھىيىسىنىڭ مىللەت ۋە دىن تارىخى»، 23 - بەت. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى تاۋيۈەن ناھىيىلىك كومىتېتى بىرلىكسەپ بۆلۈمى، تاۋيۈەن ناھىيىلىك مىللىي - دىنى ئىشلار ئىشخانىسى تۈزگەن، 2004 - يىلى 9 - ئايدا باستۇرغان (ئىچكى ماتېرىيال).

④ «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» (يېڭى تەرجىمىسى، قىسقىچە شەرھى)، داۋرۇن تىبۇ تەييارلىغان نۇسخىسى، 266 - بەت، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1979 - يىلى نەشرى.

⑤ جوۋەينى: «تارىخى جاھانگۇشاي»، 266 - بەت، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.

⑥ راشىددىن: «جەمئىيەتتەۋارىخ» (1 - جىلد 1 - قىسىم)، 242 - بەت، سودا ئىشلىرى باسمىخانىسى، 1992 - يىلى نەشرى.

⑦ ⑧ ⑨ ⑩ سۇڭ ليەن (مىڭ سۇلالىسى) قاتارلىقلار تۈزگەن: «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1976 - يىلى نەشرى، 3046 - ، 4384 ~ 4386 - ، 3049 - بەتلەرگە قاراڭ.

⑪ «گۈي جەي ماقالىلىرى توپلىمى» (11 - جىلد)، سودا ئىشلىرى باسمىخانىسى، «تۆت بۆلۈم ئەسەرلەرنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسى» غا قاراڭ.

⑫ جوۋەينى: «تارىخى جاھانگۇشاي» 55 - 59 - بەتلەرگە قاراڭ، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.

⑬ شىيې يىڭفىي تۈزگەن: «شىيې جەمەتىنىڭ نەسەبنامىسى ئۈستىدە ئىزدىنىش»

پايدىلانغان ئەسەرلەر:

«موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» (يېڭى تەرجىمىسى، قىسقىچە شەرھى)، داۋرۇن تىبۇ نەشرىگە تەييارلىغان، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1979 - يىلى نەشرى.

مىڭ چېڭچۈن تەرجىمە قىلغان: «دۇسسان موڭغۇل تارىخى» (I) ئەسىر نەشر گۈرۈھى، شاڭخەي كىتابخانا نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى.

سۇڭ ليەن (مىڭ سۇلالىسى) تۈزگەن: «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 1976 - يىلى جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى نەشرى.

جوۋەينى: «تارىخى جاھانگۇشاي»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى نەشرى.

راشىددىن: «جەمئىيەتتەۋارىخ»، 1 - قىسىم، سودا ئىشلىرى باسمىخانىسى، 1992 - يىلى نەشرى.

رىينا - گروسىت: «بوزقىر ئىمپېراتورلۇقى»، لەن جى تەرجىمە قىلغان، سودا

ئىشلىرى باسمىخانسى، 1999 - يىلى نەشرى. «جىيەن بوزەننىڭ تەرجىمىھالى»، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 - يىلى نەشرى.

خېفىلىق كەن جۇڭخەن ئەپەندىنىڭ يالداما ئەسىرى «شىنجاڭدىكى چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، گۇاڭشۇنىڭ ئاخىرقى يىللىرى بېسىلغان.

«جىيەن جەمەتىنىڭ شەجەرىسى»، خۇنەن چاڭدې تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرى تەزكىرىسى يېزىش گۇرۇپپىسى تۈزگەن، 1996 - يىلى 8 - ئاي.

«چاڭدې مەھكىمىسىنىڭ تەزكىرىسى»، 1 - توم (29 - 30 - بەت)، تاۋيۈەن نا، ھىيىسى (كونا تەزكىرە) تىيەن يىكې (天-阁) دا ساقلانغان مىڭ دەۋر باسمىسى. جىيا - چىڭ چاڭدې مەھكىمىسى تەزكىرىسى (خۇنەن ئۆلكىسى).

«شاشى شىيې جەمەتى نەسەبنامىسى»
«يۇ جەمەتى نەسەبنامىسى»

«مىڭ سۇلالىسى يىلنامىسى»
«غەربىي يۇرت سەپەر خاتىرىسى، غەربىي يۇرت يات ئەللەر خاتىرىسى»، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چېن چىڭ تۈزگەن، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1991 - يىلى نەشرى.

«شىنجاڭ تەتقىقاتى»، جۇڭگو چېگرا رايون تارىخ - ئەدەبىيات جەمئىيىتى ئەپكارى (II)، جۇڭگو چېگرا رايون تارىخ ئەدەبىيات جەمئىيىتى، جۇڭخۇا مىنگونىڭ 53 - يىلى، تەيپېي.

«شىنجاڭ يەرلىك تارىخ ماتېرىياللىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئورنى تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى.

«مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شەرققە كۆچكەن غەربىي يۇرتلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى ئۈستىدە تەتقىقات»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2003 - يىلى نەشرى.

(قىسقىچە ئىزاھات: 1) مەزكۇر ماقالە جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى - مەدەنىيىتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ 4 - نۆۋەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇلۇپ ئالقىشقا ئېرىشكەن بولۇپ، خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان. (2) «哈勒» سۆزى مەتبۇئاتلاردا ئىلگىرى «قا - لى»، «خېلىل»، «قارا» قاتارلىق بىرقانچە خىل ئاتالغۇدا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، بىز مەزكۇر ماقالىنى تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ تەرجىمىسىنى ھۆرمەت قىلىپ «قارا» دەپ ئالدۇق - مۇھەررىردىن)

(رەيھان قادىر: جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىيات تەتقىقات ئورنىدا، كاندىدات ئالىي تەتقىقاتچى)

(تەلىۋەت ئوبۇلقاسىم تۈمەن: شىنجاڭ مىڭئۆي تەتقىقات ئورنىدا)

«ئوغۇزنامە»دىكى ئىلاھىي دەردەقتىن يارىلىش ئىپسانىسى ۋە
ئۇنىڭ ئىچكى قاتلىمى

قۇربان مۇھەممەتتۇردى نىران

شەيئىلەرگە تۈپ مەنپەئەتدارلىق نۇقتىدىن مۇئا-
مىلە قىلىپ، ھادىسىۋى ئوخشاشلىقتىن يەكۈن چى-
قىرىشقا كۆنۈكۈپ كەتكەن قەدىمكى زامان كىشىلىرى
دەل - دەرەخلەرنىڭ ئادەمدىنمۇ ئۇزاق ياشىيالايدىغان-
لىقىنى تونۇپ يېتىپ، ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى
دەل - دەرەخلەرگە باغلىغان، دەل - دەرەخلەرنى
ئەجداد سۈپىتىدە ئۇلۇغلاپ، بۇ توغرىلىق ھەرخىل
رىۋايەتلەرنى توقۇشقان ئىدى. جىنس نۇقتىسىدىن مە-
ۋىلىك دەرەخلەرنى چىشى، مېۋىسىز دەرەخلەرنى ئەر-

كەك، دەپ تۈرگە ئايرىلغان ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئىچى كاۋاك ياكى غۇلجىدا كاۋاك -
تۆشۈك بار دەرەخلەر جىنسىغا چوقىنىش ئېتىقادى سۈپىتىدە چىشى تۈرگە ئايرىلغان
ئىدى. چۈنكى قەدىمكى زامان كىشىلىرىنىڭ كولىپكىتىپ يوشۇرۇن ئېڭىدا ئىچى
كاۋاك، يۇمىلاق، پېتىنقى يۈزلۈك نەرسىلەر ئاياللىق جىنسىغا؛ ئۈزۈنچاق، ئېگىز ھەم
زور نەرسىلەر ئەرلىك جىنسىغا سىمۋول قىلىنغان ئىدى. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ئەينى
زاماندا بۇ قاراش ئومۇميۈزلۈك ساقلانغان. «دەرەخ ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىدىكى ئايال
ئىلاھتۇر. ئۇيغۇرلار دەل - دەرەخنى ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادى دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا چوقۇ-
ندۇ... بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئىلاھىي دەرەخ بالىلارنى قوغدايدىغان ئايال ئىلاھ دەپ قارد-
لىپ، مۈشكۈلگە يولۇققان ئاياللار ياكى تۇغمىغان ئاياللار دەرەخكە سېغىنىدۇ»^①. بىز-
نىڭچە دەل - دەرەخكە سېغىنىش تىپىك ئاياللىق خاراكتېرلىك ئىگە بولۇپ، بۇ ئارقى-
لىق كۆپلەپ نەسل قالدۇرۇشتىن ئىبارەت، يەنى «ياغاچ - تاشقا تېۋىنىشتىكى مۇھىم
بىر يوشۇرۇن مەزمۇن - دەل - دەرەخلەرنىڭ تېز كۆپىيىش ئىقتىدارى ۋە تاشنىڭ
مۇستەھكەملىك خۇسۇسىيىتى ئارقىلىق ئادەملەرنىڭ ھاياتلىق ئېڭىنى ئىپادىلەشتىن
ئىبارەت»^② ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خىل ئىپتىدائى دىنىي قارشى «ئوغۇزنامە» دە مۇنداق

ئەكس ئەتكەن: «ئوغۇز خاقان ئوۋغا چىقتى، ئالدىدىكى كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۈپ دەرىخنى كۆردى. بۇ دەرىخنىڭ كاۋىكىدا بىر قىز تەنھا ئولتۇراتتى» ③. بۇ تۈردىكى ئەپسانىلەر يەنە قىرغىزلارنىڭ «ماناس» ئېپوسىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ «بۆگۈخان» ئەپسانىسىدا، راشىددىننىڭ «ئوغۇزنامە»سىدە ئاساسەن دېگۈدەك ئوخشاش سۆزىتتە ئۇچرايدۇ. «ماناس»تا بۇ توغرىلىق بايان مۇنداق: «خانكەي قىز شۇ چاغدا 13 ياشقا كىرگەن بو-لۇپ، شۇ كۈنى قېشىغا قىرىق قىزنى ئېلىپ، ئالاكۆلنىڭ بويىغا ئوينىغىلى چىققان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن قىرىق يىگىتنى ئەگەشتۈرۈپ سەپەردە كېتىۋاتقان ياقۇپنىڭ ئوغلى ياش ماناس بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى» ④. راشىددىننىڭ «ئوغۇزنامە»سىدىكى با-يان مۇنداق: «قاراخان ئوغۇزخاننىڭ ھەر ئىككى قىزىدىن نەپەرتلەنگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۆكسى ئورخاننىڭ قىزىنى سوراتتى. بىر كۈنى بۇ قىز ئۆز كېنىزەكلىرى بىلەن سۇ بويىدا سەيلە قىلىپ يۈرەتتى. كېنىزەكلىرى بولسا كىيىملىرىنى يۇيۇۋاتاتتى. تۇيۇق-سىز ئوغۇز ئوۋدىن قايتىپ كەلدى - دە، كۆرۈشكەندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئۆز مەقسىتى-نى ئېيتتى» ⑤. بۇ تەپسىلاتلار يەنە «قارا بۇغراخان» رىۋايىتىدىكى «قارا بۇغراخان» دېگەن بىر پادىشاھ بار بولۇپ، ئۇنىڭ پايتەختى قەشقەر ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوۋ ئوۋلاپ يۈرۈپ، سۇ بويىدا بېيىت ئېيتىپ ئولتۇرغان بىر گۈزەل قىزنى كۆرۈپ قې-لىپ، ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قاپتۇ. ئاخىرى ئۇ قىزغا ئۆيلەنمەك بولۇپ، كاتتا مۇرا-سىم ئۆتكۈزۈپتۇ...» ⑥ دېگەن بايانلارغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. يۇقىرىقى مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن بايانلاردىن بىز مۇنداق ئاساسلىق ئۈچ يەكۈننى خۇلاسەلەپ چىقىمىز: بىرىنچىدىن، قەھرىمان ئوۋغا چىقىدۇ ياكى ئوۋدىن قايتىپ كېلىدۇ. ئىككىنچىدىن، قىز كۆل بويىدا ياكى سۇ ئىچىدە تۇرغان بولىدۇ. ئۈچىنچىدىن، قىز كېنىزەكلىرى ئا-رىسىدا ياكى دەرىخ كاۋىكىدا تۇرغان بولىدۇ. بۇلارنى بىز ئايرىم - ئايرىم يېشىپ بېرى-شىمىز ئۈچۈن، بۇ سۆزىتلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئېتىقاد ئاساسىغا مۇراجىئەت قىلىمىز.

ئىنسانلارنىڭ باشلانغۇچ ئۇرۇقداشلىق دەۋرى بولغان ئانا ئۇرۇقداشلىق جەمئىيى-تىدە ئاياللار ھوقۇقىنىڭ چەكسىزلىكى تەبىئىي ھالدا بارلىق ئېتىقاد ئەنئەنىلىرىنى ئۆزىگە مايىل قىلغان ئىدى. بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ تۇغۇش ئىقتىدارى ئۇلارنىڭ باش تەڭرىنى ياكى ئانا تەڭرىنى ئىنسانلارنىڭ كۆپىيىش، ئەۋلاد قالدۇرۇش ئىستىكىنىڭ نىجادچىسىغا ئايلاندۇرۇپ قويغان ئىدى. «ئومايغا تېۋىنساڭ ئوغۇل تاپارسەن» دېگەن ماقالمۇ دەل شۇ ئېتىقادنىڭ يالدامسىدۇر. بۇ باش تەڭرى كېيىنكى مەزگىللەردە ئاتا ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە كۆكتىكى مۇقەددەسلىك ئورنىدىن يەر يۈزىگە چۈشۈرۈ-لۈپ، يەر - سۇ تەڭرىسى ئوماي، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنغان، كېيىنچە ئورمانلىق، تاغ-لىق، سۇلۇق جايلارنى ماكان تۇتقان، شۇنداق بولغاچقا شۇ جايلارمۇ مۇقەددەس جايلارغا ئايلانغان. «بۇنداق جايلار كىشىلەرنىڭ ئاجايىپ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. كۆپىنچە ئۆز-لىرىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك نەزىر - چىراغ بۇيۇملىرىنى شۇ يەرلەردە قويۇپ قويمىدىغان

بولغان. ھەربىر بۇيۇم تەڭرى روھىنى نامايان قىلىپ تۇرغان. شۇ سەۋەبتىن بۇ روھقا يېقىن بولغان دەل - دەرەخ، قىيا - تاشلارمۇ مۇقەددەس نەرسە ھېسابلىنىپ، كىشىلەر - نىڭ ئۇلارغا چېقىلىشىغا ياكى زىيان - زەخمەت يەتكۈزۈشىگە يول قويۇلمىغان. ئۇلارغا نىسبەتەن ھەرقانداق يامان غەرەزدە بولغانلىقنىڭ ھەممىسى چېكىدىن ئاشقان چاكىنىد. لىق، دەپ قارالغان» ⑦. ئايال باش تەڭرىنىڭ سىمۋوللۇق كۆرۈنۈشى ئەكس ئەتكەن رەسىملەردىمۇ «ئاي ئات ھارۋىدا ئولتۇرۇپ سەيلە قىلىدۇ. تېخىمۇ ئالاھىدە بولغىنى كېمىگە چۈشۈپ ساياھەت قىلىدۇ. چۈنكى ئۇ ماڭىدىغان يول سۇلۇق يول بولۇپ، ئۇ نەملىكنىڭ ئەسلىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇ ئايلىنىدىغان جايلارنىڭ كۆپىنچىسى دەريا بويلىرى ياكى كەلكۈنلەردۇر» ⑧. يۇقىرىقى بايانلاردىن قىزنىڭ نېمە ئۈچۈن كۆل بويىدا ياكى دەرەخ كاۋىكىدا ئولتۇرغانلىقى نىسبەتەن ئايدىڭلىشىدۇ. قەھرىماننىڭ نېمە ئۈچۈن ئوۋدىن قايتىپ كەلگەن ياكى ئوۋغا چىققان سۈزىتىغا كەلسەك، بۇنى يەنە ئاي ئەپسانىسى بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرۈشمىزگە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى «كۈز كۈنلىرىدە قۇياشتىن ئۈستۈنلۈك تالاشقان كۈچ دەل قىشنىڭ سوغۇق ۋە قاراڭغۇلۇقىدۇر» ⑨. ئۇنىڭدىن باشقا مول - ھوسۇل كۆپ بولىدىغان كۈز كۈنلىرىدە ئوۋغا چىقىپ ئوۋ ئوۋلاش ئوۋچىلىق ھاياتىنىڭ ئاساسلىق پائالىيەت كۈنتەرتىپىدۇر. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا ئوغۇزخاننىڭ كۈز پەسلىدە ئوۋغا چىقىش سۈزىتى ئېھتىمالغا يېقىن بولىدۇ. دە - رەخ كاۋىكىدا قىزنىڭ پەيدا بولۇش سۈزىتىغا كەلسەك، بۇ تۈردىكى سۈزىتلەرنى بىز مۇنداق ئىككى تۈرگە ئايرىمىز: بىرى، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئادەم تۇغۇشى ياكى ئادەمگە ئۆزگىرىشى، يەنە بىرى، ئايالنىڭ مەۋە ياكى ئۆسۈملۈكنى يۈتۈپ سېلىشىدىن ھامىلدار بولۇش. «ئوغۇزنامە»دىكى قىزنىڭ دەرەخ كاۋىكىدا ئولتۇرۇشى دەل بىرىنچى تۈرگە مەنسۇپ. يەنە بىر تۈردە، بۇنىڭغا مەنسۇپ بولغان سۈزىتلەر، ئوغۇزخاننىڭ مەۋە ياكى ئۆسۈملۈكنى يۈتۈپ سېلىشىدىن ھامىلدار بولۇشى، يەنە بىرى، ئايالنىڭ مەۋە ياكى ئۆسۈملۈكنى يۈتۈپ سېلىشىدىن ھامىلدار بولۇش. «ئوغۇزنامە»دىكى ئوغۇزخان ئىككىنچى قېتىم ئەمرىگە ئالغان بۇ قىز توغرىسىدا - كى ئەپسانىۋىي سۈزىت نېمە ئۈچۈن ئەسەردە سەل كېيىنرەك ئوتتۇرىغا چىقىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن بۇ سۈزىت ئوغۇزخان ئەمرىگە ئالغان نۇردىن ئاپىرىدە بولغان گۈزەل قىز ھەق - قىدىكى سۈزىتتىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ؟ بۇ مەسىلىلەر ئۆز نۆۋىتىدە بىزنىڭ ئوغۇزخاننىڭ بىرىنچى ئايالىنىڭ ئەسەردە ئوتتۇرىغا چىقىشىنىڭ مەدەنىيەت ئارقا كۆ - رۈنۈشىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. ئوغۇزخاننىڭ بىرىنچى ئايالى توغرىلۇق «ئوغۇزنامە»دىكى بايانلار مۇنداق: «ئو - غۇزخان بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقاندا ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك يورۇق چۈشتى. ئۇ كۈندىمۇ نۇرلۇقراق، ئايدىنمۇ يورۇقراق ئىدى. ئوغۇز خاقان ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قارىسا بۇ يورۇقنىڭ ئىچىدە بىر قىز تەنھا ئولتۇرغان. ئۇ ساھىبجامال بىر قىز ئىدى...» ⑩ بۇ قىزنىڭ ئالدى بىلەن قۇياش نۇرى ئىچىدە پەيدا بولغىنى جانىز نەرسىلەر ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن ئادەمنىڭ يارىلىش ئەپسانىسىگە مەنسۇپ

بولۇپ، بۇ تۈر يەنە ئۆز ئىچىدىن مۇنداق تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ: بىرىنچىسى، جانسىز نەرسىلەر ياكى تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن ئادەمنىڭ يارىلىش ياكى شۇ نەرسە ياكى ھادىسىلەرنىڭ ئادەمگە ئۆزگىرىش تۈرى. بۇ تۈردىكى ئەپسانىلەردە تاش-تىن، نۇردىن، ئىس - تۈتەكتىن، لايدىن ياكى سېھىرلىك قاپاقتىن ئادەم ئاپىرىدە بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، جانسىز نەرسىلەر ياكى تەبىئەت ھادىسىلىرىگە تەققاسلانغان ئەر بىلەن ئايالنىڭ جۈپلىشىشىدىن ئادەمنىڭ يارىلىش تۈرى. بۇ تۈردىكى ئەپسانىلەر بىرىنچى تۈردىكى ئەپسانىلەرنىڭ راۋاجىدۇر. ئۈچىنچىدىن، جانسىز نەرسىلەر ياكى تەبىئەت ھادىسىلىرىگە تەققاسلانغان ئايال بىلەن ئەرنىڭ جۈپلىشىشىدىن ئادەمنىڭ يارىلىش تۈرى. ئوغۇزخاننىڭ قۇياش نۇرىدىن پەيدا بولغان ۋە دەرەخ كاۋىكىدا ئولتۇرغان ئايال بىلەن توي قىلغاندىن كېيىن بالىلىق بولۇشى دەل مۇشۇ تۈردىكى ئەپسانىلەرگە مەنسۇپ. تۆتىنچىدىن، جانسىز نەرسىلەر ياكى مەۋھۇم نەرسىلەر، تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن ھامىلدار بولۇش تۈرى. بۇ تۈردىكى ئەپسانىلەر كۆپىنچە تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئېلىپ چىقىرىدىكى قەھرىماننىڭ ئانىسىنىڭ غايىپتىن ھامىلدار بولۇش مۇتىقىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. ئوغۇزخاننىڭ بىرىنچى ئايالنىڭ نۇردىن پەيدا بولۇش ئەپسانىسىگە كەلسەك، بۇنى ئىپتىدائىي قۇياش ئېتىقادچىلىقىغا باغلاپ چۈشەندۈرۈشمىزگە توغرا كېلىدۇ. قۇياش ئېتىقادچىلىقى ئاي ئېتىقادچىلىقىنىڭ ئورنىنى ئېلىش نەتىجىسىدە، ئىنسانلارنىڭ كۆپىيىپ ئەۋلاد قالدۇرۇشى قۇياشقا باغلىق، دەيدىغان قاراش ئاساسى ئورۇننى ئىگىلىدى. ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدە ئاي ئاياللىقنىڭ سىمۋولى بولغان بولسا، ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدە قۇياش ئەركىنلىكىنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالدى. ئاي ئىلاھىغا تەخداش ئوماينىڭ كۆكتىكى مۇقەددەس ئورنى زېمىنغا چۈشۈرۈلدى. نەتىجىدە بۇنىڭدىن «كۆكتىن تامدۇق، يەردىن ئۈندۈق» دېگەندەك تىپىك ئەر - ئاياللىق پۇراققا ئىگە يارالمىش قىسىملىرى مەيدانغا چىقتى. قۇياش ئېتىقادچىلىقى دەۋرىدە يەنە ئاي ئېتىقادچىلىقىنىڭ ساقىندىلىرى روشەن دەرىجىدە ساقلىنىپ قالغانىدى. «ئوغۇزنامە»دىكى كۈن نۇرىدىن يازالغان ئايال گەرچە ئاتىلىق خاراكتېرىگە ئىگە نۇردىن بىۋاسىتە پەيدا بولغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ئانىلىق خاراكتېرى «ئەتراپنىڭ بىردىنلا قاراڭغۇلىشى»دەك ئاي بىلەن نىسپىي بىردەكلىككە ئىگە مەنزىرە ئارقىلىق نامايان بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ ئاتىلىق خاراكتېرى ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ كېيىنچە ئوغۇزخاننىڭ تەختىگە بىۋاسىتە ۋارىسلىق قىلىشى ئارقىلىق گەۋدىلەنگەنىدى. بۇ جەھەتتىن ئۇ ئوغۇزخاننىڭ ئىككىنچى ئايالى بىلەن نىسپىي ماسلىقنى ساقلىغان ئىدى. يەنى ئىككى ئايالنىڭ بىرسىنىڭ نۇردىن، يەنە بىرسىنىڭ كۆلدىكى دەرەختتىن يارىلىشى، ماھىيەتتە سۇ ۋە يورۇقلۇق (نۇر) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بولۇپ، بىرىنچى ئايالنىڭ يارىلىشى

مۇتلەق ئەرلىككە، ئىككىنچى ئايال مۇتلەق ئاياللىققا سىمۋول قىلىنغان. يۇقىرىقى ئىككى ئايالدىكى بۇ خىل ماسلىق يەنە بىرىنچى ئايالنىڭ يارىلىشىدا نۇر يەر يۈزىگە چۈشكەن بولسىمۇ، ئەمما نۇرنى قوبۇل قىلىپ ئايالنى تۇغقان ئوبىيېكتنىڭ يوقلۇقى، ئىككىنچى ئايالنىڭ يارىلىشىدا دەرەخ ئايالنى ئاپىرىدە قىلىسىمۇ، بىراق ئاپىرىدە بو- لۇشقا تۈرتكە بولغان ۋاسىتىنىڭ يوقلۇقى ئارقىلىقىمۇ قارار تاپىدۇ.

ئۇندىن باشقا ئىككى ئايالنىڭ تەسۋىرلىنىشىمۇ تىپىك ئەر - ئاياللىق خاراكتېر- گە ئىگە. ئۇلارنىڭ تەسۋىرلىنىش ھالىتى، سىمۋوللۇق مەنىسى، بالىلىرىغا قويۇلغان ئىسىملارمۇ تېگىشلىك ماسلىقنى ياراتقان.

ئاخىرىدا ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئاۋۋال ئىلاھلار دۇنياسىد- دىن، ساماۋى كۆكتىن ئىزدەپ، ئاخىرى ئۆزىگە قايتىپ كەلگەنلىكىدەك پاكىت گامىدا بىزنى «ئوغۇزنامە» دە ئوتتۇرىغا چىققان ئىككى ئايال بىر ئايالنىڭ ئوخشىمىغان ئۆز- گىرىش ھالىتىمۇ قانداق، دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشىمىزغىمۇ تۈرتكە بولماي قالماي- دۇ. چۈنكى «ئەپسانىلەرنىڭ لوگىكىلىق ئالاھىدىلىكىدىن بىرى شۇكى، قارشىسىدىن چىقىپ ئىسپاتلاش ئارقىلىق مەسىلىنى ھەل قىلىشتىن ئىبارەت. يەنى ئىلگىرىكى ئەپسانىلەر دەۋرىدە ھەممە نەرسە تەتۈرسىچە بولۇپ، كېيىن مەلۇم ئۆزگىرىشلەر تۈپەي- لى بىزنىڭ ھازىرقى كۆنۈككەن ھالىتىمىزگە ئۆزگەرگەن» ⑪. مەسىلەن، ئۇ دەۋردە ئاياللارنىڭ ساقىلى بار ئىكەنتۇق، ئەرلەردە يوق ئىكەنتۇق، كېيىن ئاياللار بالا ئېمىد- تىشتە قىيىنالغاچقا، ئەر - ئاياللار ساقال ئالماشتۇرۇپتىكەنمىش... ئىلگىرى ئەرلەر ئادەت كۆرەتتىكەنتۇق، ئاياللار كۆرمەيدىكەنتۇق، ئەرلەر ئوۋچىلىقتا ئادەت كۆرۈپ قىيىنالغاچقا، ئۇنىڭ ئورنىغا ئاياللار ئادەت كۆرىدىغان بوپتىكەنتۇق، دېگەندەك. بۇ قى- ياسقا ئاساسلانغاندا، قۇياش نۇرىدىن ئاپىرىدە بولغان ئايال ئەڭ ئىپتىدائىي ئەپسانىۋىي دەۋرلەردە كۆل بويىدىكى دەرەختىن ئاپىرىدە بولغان ئايالغا ئورۇن بوشتىپ بەرگەن، بۇ ئىككى سۈژىت ئورۇن ئالماشتۇرغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئۇندىن باشقا خەلق ئار- سىدا ناھايىتى كەڭ تارقالغان مەلۇم بىر ھېكايىنىڭ سۈژىتى بەزىدە باشقا بىر ھېكايىد- دىكى مەلۇم بىر سۈژىت ئارقىلىق تېخىمۇ تولۇقلىنىپ، كېيىنچە تېخىمۇ مۇكەممەل بولغان ھېكايىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى تەبىئىي ئەھۋال. «ئوغۇزنامە»دىكى بىرىنچى ئايالنىڭ قۇياش نۇرىدىن پەيدا بولۇش سۈژىتى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلق- لەرنىڭ چۆچەك، رىۋايەتلىرىدىكى ئاسماندىن قاناتلىق بىر پەرىنىڭ چۈشۈشى، ئۇنىڭ قانات ۋە كىيىملىرىنى سېلىپ قويۇپ كۆلدە يۈيۈنۈشى، يۈيۈنۈۋاتقاندا بىر ئەر كىشىنىڭ ئۇنىڭ قانات، كىيىملىرىنى ئېلىپ كېتىشى، كېيىن بۇ پەرىنىڭ شۇ كىشى بىلەن توي قىلىشىد- دەك سۈژىتلارنىڭ ئالدىنقى بۆلىكى، يەنى ئاسماندىن بىر پەرىنىڭ چۈشۈشى بىلەن ئوخ- شىشىپ كېتىدۇ. كېيىنكى قىسمى ئوغۇزخاننىڭ ئىككىنچى ئايالنىڭ كۆلدە پەيدا بولۇ- شىدەك سۈژىت بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ قىياس بىزنىڭ بۇ ئىككى ئايالنىڭ پەيدا بو-

لۇش سۆزلىرىنىڭ كېيىنچە تەرەققىي قىلىپ، ئومۇمىي بىر سۆزلىكقا ئىگە رىۋايەت، چۆچەك ياكى ئېپوسقا ئايلىنىش جەريانىنى، بۇ ئىككى ئايالنىڭ كېيىنچە بىرلىشىپ بىر ئايالغا ئۆزگىرىش جەريانىنى ئىسپاتلاپ بېرىشىمىزگىمۇ پايدىلىق. يۇقىرىدا بىز «ئوغۇزنامە»دىكى كۆلدىكى دەرەختتىن كىشىنىڭ يارىلىش سۆزلىكىنى ئاساسى ھالقا قىلىپ تۇرۇپ، ئۇنىڭغا يانداش ھالدا قۇياش نۇرىدىن ئوغۇزخاننىڭ بىر-بىرىنى ئايالنىڭ پەيدا بولۇش سۆزلىكى ۋە بۇ سۆزلىكنىڭ پۈتۈن ئەسەردىكى ئوتتۇرىغا چىقىش ئارقا كۆرۈنۈشىنى مۇلاھىزە قىلىپ ئۆتتۈق. روشەنكى، «ئوغۇزنامە»دىكى ئەپ-سانىۋى سۆزلىكلەر تىپىك دىنىي پۇراققا ئىگە بولۇپ، بىر-بىرىگە چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەن. شۇڭا ئەسەردىكى مەلۇم بىر نۇقتىنى يورۇتۇپ بېرىمىز دەيدىكەنمىز، شۇنىڭغا يانداش ھالدا شۇ تۈردىكى باشقا سۆزلىكلەرگىمۇ مۇۋاپىق نەزەر ئاغدۇرۇپ، دېئال-لىكتىكىلىق يوسۇندا مەسىلىنى تەھلىل قىلغىنىمىز تۈزۈك.

پايدىلانمىلار:

- ① ② قەلبىنۇر مۇھەممەت: «تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر فولكلورىدىكى ئاياللارغا چوقۇنۇش قارشى»، «مىراس» ژۇرنىلى، 1995 - يىللىق 4 - سان، 47 - بەتتىكى نەقىل.
- ③ ⑩ «ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997 - يىل 3 - سان 44 - ، 43 - بەتلەر.
- ④ ئۇرغالچا قېدىرباي نەشرگە تەييارلىغان: «ماناس»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 - يىل نەشرى، 26 - بەت.
- ⑤ ئەھمەد زەكى ۋەلىدى توغان: «ئوغۇز داستانى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئو-قۇتۇش باشقارمىسى باستۇرغان ماشىنىكا نۇسخىسى، 10 - بەت.
- ⑥ ئابدۇكېرىم راخمان تۈزگەن: «يىپەك يولىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىل نەشرى، 220 - بەت.
- ⑦ E. دۈركخىم: «دىنىي تۈرمۈشنىڭ دەسلەپكى شەكلى»، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 308 - بەت.
- ⑧ ⑨ M. خاتتىن: «ئاي ئەپسانىسى - ئايال ئەپسانىسى»، شاڭخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1992 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 238 - ، 34 - بەتلەر.
- ⑩ B. رىفتىن: «ئەپسانە ۋە ئەرۋاھ قىسسىسى»، ئىجتىمائىي پەنلەر ۋە سىقىلىرى نەشرىياتى، 2001 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 30 - بەت.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ دوكتور ئاسپىرانتى)

بۈيۈك مۇقام ئۇستازى خانىش ئاماننىساخاننىڭ ھاياتى ۋە ئائىلىسىگە دائىر بەزى مەسىلىلەر

سۇلتان مامۇت ئىبراھىم

ب د ت پەن - مائارىپ - مەدەنىيەت - تەشكىلاتى
تەرىپىدىن 2005 - يىلى 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى
«ئىنسانىيەت ئاغزاكىي ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت
مىراسلىرىنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرى» قاتارىغا كىرگۈ -
زۈلگەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ دەۋرىمىزگىچە
يېتىپ كېلەلىشىگە مۇستەھكەم ئۇل سالغۇچىلارنىڭ
بىرى بۈيۈك مۇقامشۇناس خانىش ئاماننىساخان دور. ئا -
ماننىساخان 16 - ئەسىردىكى ياركەند سەئىدىيە خانلىقى
دەۋرىدە ئۆتكەن تالانتلىق مۇزىكا شۇناس، شائىرە. ئەپ -
سۈسكى ئەينى دەۋرلەردىكى تۈرلۈك سەۋەبلەر، بولۇپمۇ
سوفىزم تەرغىباتچىلىرىنىڭ توسقۇنلۇقى ۋە زىيانكەش -
لىكى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ مۇبارەك نامى بىر مەزگىلگىچە

ئاشكارا ئاتىلىشتىن مەھرۇم بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما سەنئەت سۆيەر ئۇيغۇر
خەلقى ئۆزىنىڭ بۇ سۆيۈملۈك قىزىنى ھېچقاچان ئۇنتۇپ قالمىدى. بەلكى ئاماننىساخان
توغرىسىدىكى ئەسلىمىلەر ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملىشىپ كەلدى. مەسىلەن، 1956 -
1959 - يىللىرى سابىق جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇ -
تىنىڭ شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى ۋە تارىخىنى تەك -
شۈرۈش گۇرۇپپىسى يەكەن، قەشقەر، قاغىلىق، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن ئاماننىسا
بېگىم ناملىق بىر شائىرە توغرىسىدا ھېكايە - رىۋايەتلەرنى توپلىغانلىقى بۇنىڭ روشەن
دەلىلى.

كىشىلەر ئون ئىككى مۇقامنىڭ دۇنياۋى شوھرەتكە ئىگە بولغانلىقىدىن ئىپتىد -
خارلىق تۇيغۇسىغا چۆمۈۋاتقان مۇشۇ دەقىقىلەردە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «سۇ ئىچكەندە قۇ -
دۇق قازغۇچىنى ئۈنۈتما» دېگەن ھېكمەتلىك تەمسىلىنىڭ روھى بويىچە ئاشۇ مۇقاملار -
نىڭ ئەينى دەۋردىكى بۈيۈك پەرۋىشكارى، مۇقام ئۇستازى، خانىش ئاماننىساخاننى يەنە
بىر قېتىم چوڭقۇر ئەسلىمەي تۇرالمايمىز. مۇشۇنداق ئەسلەش ئارقىلىق ئاماننىسا -

خاننىڭ ھايات پائالىيەتلىرىگە دائىر بەزى مەسىلىلەرنى، جۈملىدىن ئۇنىڭ قەيسەر، جۇشقۇن، غەيرەتلىك خاراكتېرى، بىلىم ئىگىلەش جەھەتتىكى ئۆزگىچە تالانتى، شا-ئىرلىق، خەتتاتلىق ۋە مۇزىكا جەھەتتىكى ئالاھىدە ماھارىتى قاتارلىقلارنىڭ يېتىلىشىگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەن ئەينى دەۋر ئۇيغۇر جەمئىيىتى ۋە ئائىلە مۇھىتى توغرىسىدىكى مۇجىمەللىكلەرنى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پىرىنسىپى بويىچە توغرا ھالدا ئايدىڭلاشتۇرۇپ ئۆتۈش كېرەك، دەپ قارايمىز. بۇ ئەۋلادلارنى ۋەتەننى، خەلقنى، ئىلىم - پەننى ۋە ئىلغار ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى قىزغىن سۆيىدىغان قىلىپ تەربىيەلەشتە، شۇنداقلا ئۇلارنى تۆھپىكارلارنىڭ روھىدىن ئۆگىنىدىغان قىلىپ يېتىلدۈرۈشتە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە مۇھىم ئىش ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

بۇ يەردە ئالدى بىلەن شۇنى ئوچۇق كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، گەرچە ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن باشلاپ ئاماننىساخان توغرىسىدا بەزى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ جەھەتتىكى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلارنىڭ خېلى بىر قىسمى قانداقتۇر ئايرىم كىشىلەرنىڭ سۈبېيىكتىپ ئارزۇسىنىڭ تۈرتكىسىدە ئىلمىيلىكتىن پۈتۈنلەي چەتنىگەن ھالدا خىيالىنى ئاساس قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان. لىقى ئۈچۈن ھەقىقىي تارىخىي شەخس بولغان ئاماننىساخان بەزى كىشىلەرنىڭ، بو-لۇپمۇ بەزى قېرىنداش مىللەت كىشىلىرىنىڭ نەزىرىدە خىيالىي شەخسكە ئايلىنىپ قېلىپ، بۇ مەشھۇر مۇقام ئۇستازىنىڭ ھەقىقىي تارىخىي شەخس ئىكەنلىكىدىن گۇمانلىنىدىغان ئەپسۇسلىنارلىق ئەھۋاللارمۇ كېلىپ چىقتى. مەسىلەن، بىرقانچە يىل ئىلگىرى قېرىنداش مىللەتتىن بولغان ھەمدە ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەرگە بىرقەدەر تونۇشلۇق بولغان بىر ئەپەندى كىشىلەر توپلاشقان بىر سورۇندا: «ئاماننىساخان تا-رىختا ئۆتكەن كىشىمۇ ئەمەسمۇ، بۇ تېخى بىر مەسىلە» دەپ ئوتتۇرىغا قويغاندا، گەرچە مەن شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا ئاماننىساخان توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات قالدۇرۇلغان «تەۋارىخى مۇستەقىيۇن»، «چىڭگىزنامە» قاتارلىق تارىخىي ئەسەرلەردىكى پاكىتلار ۋە خەلق ئىچىدە داۋاملىشىپ كەلگەن «ئاماننىسا بېگىم» توغرىسىدىكى ئەسلىمىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق ھېلىقىدەك ئورۇنسىز گۇمانلارغا قايىل قىلارلىق دەرىجىدە رەددىيە بەرگەن بولساممۇ، ئەمما كۆڭلۈمدە ئۈزۈنغىچە بىر خىل غەشلىك ساقلىنىپ قالغانىدى. چۈنكى، ئاماننىساخاننىڭ ھەقىقىي تارىخىي شەخس ئىكەنلىكىدىن ئايرىم كىشىلەرنىڭ گۇمانلىنىشىغا ھەقىقەتەن يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەندەك، بەزىلەرنىڭ تارىخىي ئەسەرلەرنى ئوبدانراق ئۆگىنىپ، ئۇلارنى چوڭقۇرراق تەتقىق قىلىشنىڭ ئورنىغا، پۈ-تۈنلەي ئۆزىنىڭ سۈبېيىكتىپ خاھىشى بويىچە قىلچە ئىلمىيلىكى بولمىغان غەلىتە تۈتۈرۈقسىز ھۆكۈملەرنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى سەۋەب بولغانىدى. بۇ خىلدىكى ھۆكۈم-لەرگە تۆۋەندىكىلەرنى يەنى ئاماننىساخاننىڭ تۇغۇلغان يۇرتى دەپ ھۆكۈم قىلىنغان «قومۇش مەھەللە» نىڭ ئاماننىساخان تۇغۇلغان 16 - ئەسىردە ئەمەس، بەلكى 20 - ئە-سىرنىڭ 30 - يىللىرىدا پەيدا بولغان مەھەللە ئىكەنلىكى ئېنىقلانغاندىن كېيىن ئۇ-نىڭ دەرھال «غاز كۆلى» گە ئالماشتۇرۇلۇشى، ئاماننىساخاننىڭ ئائىلىسىگە نىسبەتەن

تارىخىي كىتابلاردا دېيىلمىگەن، ئەمما ھازىرقىلارنىڭ خىيالى بويىچە ئۇنىڭ ئائىلىسىنىڭ نامرات مەنسىدىكى «كەمبەغەل» دېگەن سالاھىيەتكە ئىگە قىلىنىشى، تارىخچىلار ئېتىراپ قىلغان ئاماننىساخاندىكى مول بىلىملەرنىڭ ئاشۇ «تەكلىماكان بويىدا» گويا غايىبىتىن پەيدا بولۇپ قالغاندەك تەسۋىرلىنىشى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

تارىخىي مەلۇماتلار ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ پاكىتلىق ھۆكۈملىرىگە ئاساسلانغاندا، ئاماننىساخان تەخمىنەن 1526 - يىلى قەدىمىي شەھەر ياركەنتتە تۇغۇلغان. 1560 - يىلى ۋاپات بولغان. تارىخىي مەلۇماتلار گەرچە يۇقىرىقىدەك بولسىمۇ، ئەمما بەزىلەر ئاماننىساخاننى قانداقتۇر 1520 - يىلى تۇغۇلغان، دەپ ئوتتۇرىغا قويۇشتى. مۇشۇ بويىچە بولغاندا، ئاماننىساخان 40 يېشىدا ۋاپات بولغان بولىدۇ. ئەگەر بىز «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»دىكى مەلۇمات بويىچە ئاماننىساخاننىڭ 34 يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىللە يەنە ئۇنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتىنى «1520 - يىلى» دەپ بېكىتسەك، ئۇ ھالدا ئاماننىساخان 1554 - يىلى ۋاپات بولغان بولىدۇ. ئەمما «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»دا ئاماننىساخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىغان سۇلتان ئابدۇرەشىتخاننىڭ قاتتىق ئازابلىنىپ، سەۋدايلىق كېسىلىگە گىرىپتار بولغاندىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولۇپ كەتكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. دەرۋەقە ئابدۇرەشىتخان 1533 - يىلى تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، 27 يىلدىن كېيىن يەنى 1560 - يىلى ۋاپات بولغان. مانا بۇ مەلۇماتلاردىن ئاماننىساخان بىلەن ئابدۇرەشىتخاننىڭ بىر يىل ئىچىدە، يەنى 1560 - يىلى ئىلگىرى - كېيىن ۋاپات بولغانلىقىنى بىلىمەك تەس ئەمەس. دېمەك، يۇقىرىقى ھېسابات بويىچە، ئاماننىساخان قانداقتۇر 1520 - يىلى ئەمەس، بەلكى 1526 - يىلى تۇغۇلغان بولىدۇ. «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»نى ئەينى ۋاقىتتا نەشرگە تەييارلىغۇچىلارمۇ بۇ رىئالىدىكى ئاماننىساخان توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنىڭ ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ: «بىرمۇنچە پاكىتلار مۆجىزىنىڭ ئاماننىساخان توغرىسىدىكى بايانلىرىنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ياركەنت سەئىدىيە خانلىقى مىلادىيە 1514 - يىلىدىن 1682 - يىلىغىچە، يەنى 1514 - يىلى 9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى مىرزا ئابابەكرىنىڭ 48 يىللىق مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنىڭ ئاغدۇرۇلغانلىقى ۋە سەئىدخاننىڭ خان قىلىپ تىكلەنگەنلىكى جاكارلىنىپ، تاكى 1682 - يىلى ئافاق غوجا (ھىدايتىللا ئىشان) جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ ھەربىي ياردىمىدە ئاخىرقى خان (11 - خان) ئىسمائىل خاننى ئاغدۇرۇپ تاشلىغانغا قەدەر 168 يىل داۋاملاشقان. ياركەنت سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ شىمالدا يەتتە سۇ، پەرغانە ۋادىسى ۋە ئىسسىق كۆلگىچە، جەنۇبتا تىبەت - كەشمىرلەرگىچە، غەربتە بەدەخشانغىچە، شەرقتە قۇمۇلغىچە بولغان كەڭ زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئالغان. پەقەت شىنجاڭ رايونىدىلا پايتەخت ياركەنتتىن تارتىپ قەشقەر، يېڭىسار، خوتەن، كۇچا، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، قارا شەھەر،

قۇمۇل ۋە بۈگۈرلەر ئاساسىي شەھەرلەردىن ھېسابلانغان. سەئىدىيە ئىككىنچى قىسىمىدا «تارىخى رەشىدىي» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، سەئىدخان دەۋرىدە خەلققە ئەمەلىي نەپ يەتكۈزىدىغان بىر قاتار ئىقتىسادىي تەدبىرلەر ۋە بۈگۈنكى زامان كىشىلىرىنىڭ تەلىپى بويىچە قارىغاندىمۇ خېلىلا ئادىل ھېسابلىنىدىغان «پادىشاھلىقنىڭ 10 شەرتى» قاتارلىق بىر يۈرۈش قانۇن - تۈزۈملەر ئېلان قىلىنىپ ئىجرا قىلىنغاندىن باشقا يەنە مەرىپەت ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈنگەن. ئاشۇ دەۋردە ياركەنت شەھرىدە قۇرۇلغان 2 - خانلىق مەدرىسە «ئالتۇن مەدرىسە» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى يەكەندىكى ھازىرقى ئالتۇن باشلانغۇچ مەكتەپ دائىرىسىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ كىتابتا مەلۇمات بار.

ئابدۇرەشىتخان تەختكە چىققاندىن كېيىنمۇ سەئىدخاننىڭ ئىشلىرىغا ياخشى ۋارىسلىق قىلىپ، ھەرقايسى ساھەلەر بويىچە بىر مۇنچە يېڭى تەدبىرلەرنى يولغا قويغان. شۇنداقلا ئۇمۇ مەرىپەت ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، مەدرىسە - مەكتەپلەرنى كۆپەيتكەن. ئابدۇرەشىتخاننىڭ «تارىخى رەشىدىي» نىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر كۆرەگاننىڭ نامىغا ئاتاپ بىنا قىلدۇرغان «مىرزا ھەيدەر مەدرىسە» سى ياركەنت شەھىرىدىكى 2 - خانلىق مەدرىسە بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى يەكەن بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى قورۇسىنىڭ شەرق تەرەپ دائىرىسىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ كىتابتا مەلۇمات بار.

سەئىدخان بىلەن ئابدۇرەشىتخان دەۋرىدىكى (ئاماننىساخان ئۆسۈپ - يېتىلىۋاتقان چاغلاردىكى) ۋەزىيەت 1989 - يىلى جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر قىسقىچە تارىخىغا ئائىت مەجمۇئە - «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» نى يېزىش گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن تەييارلانغان مەزكۇر كىتابتا مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈپ «سەئىدخان بىلەن ئابدۇرەشىتخان دەۋرىدە ياركەنت خانلىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىگىلىك تەرەققىي قىلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى»، «سەئىدخان بىلەن ئابدۇرەشىتخان بىر قەدەر يۇقىرى ئەدەبىي تالانتقا ئىگە، مېڭىسى سەگەك، خانلىقنىڭ ئامانلىقىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغان دانا خانلار ئىدى»، «ئابدۇرەشىتخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىنمۇ ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بەرگەندى. شۇ دەۋردىمۇ جايلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ياخشى بولغان. بەزى جايلار تېخىمۇ گۈللەنگەندى» دەپ كۆرسىتىلگەن (مەزكۇر كىتاب، 325 - 326 - بەتلەر). بۇ كىتابتا مەلۇمات بار.

دېمەك، سەئىدخان تەختكە چىقىپ 12 يىلدىن كېيىن دۇنياغا كۆز ئاچقان ئاماننىساخان يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، ئەنە شۇنداق ياخشى بىر شارائىتتا ئۆسۈپ - يېتىلىپ، ئەتراپلىق تەربىيە ئېلىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن. ئاماننىساخان دەك بۇنداق ياپىياش بىر قىزدىكى شېئىر، مۇزىكا، خەتتاتلىق جەھەتلەردىكى ئالاھىدە بىلىم ۋە ماھارەتلەرنىڭ شۇ دەۋردىكى بىلىم ئوچاقلارنىڭ بىرى بولغان ياركەنت شەھىرىدىن يىراق بىر سەھرادا يېتىلىشىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكى ھەرقانداق بىر ئەقىل ئىگىسىگە ئايان، ئەلۋەتتە. بۇ كىتابتا مەلۇمات بار.

تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئاماننىساخاننىڭ دادىسى ئەسلىدە بەزىلەر يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بېرى ئوخشاش شەكىلدە تەكرارلاپ كەلگەندەك «كەمبەغەل ئوتۇندى» بولماستىن، بەلكى شۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدە ئوقۇمۇشلۇق زاتلىرىدىن بىرى بولغان.

لىقى مەلۇم. شۇنداقلا بۇ كىشىنىڭ ئابدۇرەشىتخان تەختكە چىقىپ مەلۇم ۋاقتتىن كېيىن بەزى ئالاھىدە سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئائىلىسىدىكىلەرنى ئېلىپ، شەھەردىن يىراق بولغان تەكلىماكان بويىدىكى كونا تاتا (ھازىرقى قارا سۇ) يېزىسىنىڭ شاخ تاتا (ھازىرقى شاپتۇللۇق) كەنتىگە كۆچۈپ بېرىپ ماكانلاشقانلىقىمۇ ئايدىڭلاشماقتا. بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇنىڭدىن بىر قانچە ئەسىر ئىلگىرىكى ۋاقتلاردىلا ئەمەس، ھەتتا ھازىرمۇ بۇ يېزىلاردا ئاھالىنىڭ نىسبەتەن شالاڭ، دەل - دەرەخ ۋە يېقىلغۇ ماتېرىياللىرىنىڭ بىرقەدەر كۆپلۈكى سەۋەبىدىن ئوتۇن ئېلىم - سېتىمىنىڭ بولمايدىغانلىقى، شۇ سەۋەبتىن مەخسۇس «ئوتۇنچى» كەسپىنىڭمۇ مەۋجۇد ئەمەسلىكى بىر پاكىت. شۇڭا «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»دىكى «مەھمۇد ئاتلىق ئوتۇنچى» دېگەن باياندىكى «ئوتۇنچى» ئاتالغۇسىنىڭ شۇ چاغدا زادى قانداق مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئوبدان ئويلىنىپ بېقىش كېرەك. «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»دا كۆرسەتتىلىگەندەك، بۇ ئائىلىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 15 - ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر شائىرى ئەلىشىر نەۋائىدىن تارتىپ فۇزۇلى قاتارلىق باشقا شائىرلارنىڭ قىممەت باھالىق ئەسەرلىرىگىچە، شۇ دەۋردە كەم تېپىلىدىغان، شۇنىڭ ئۈچۈن پەقەت ئايرىم ئوقۇمۇشلۇق ۋە ئىقتىسادىي شارائىتى يار بېرىدىغان ئائىلىلەردىلا بولىدىغان قەغەزدىن تارتىپ، دۈۋەت، قەلەم قاتارلىق مەدەنىيەت بۇيۇملىرى ۋە تەمبۇر قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابىلارغىچە ساقلانغانلىقى يۇقىرىقى قاراشلارنىڭ ھەقىقەتەن بەلگىلىك ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئابدۇرەشىتخان تەكلىماكان بويىغا جايلاشقان ۋە «شاخ تاتا» (ئەسلىدە شاخ تارتار) دەپ ئاتىلىدىغان ئەنە شۇ خىلۋەت كەنتتە ئاماننىساخان بىلەن ئۇچراشقان. بۇ 1539 - يىللارغا توغرا كېلىدىغان ۋەقە بولۇپ، بۇ چاغدا ئاماننىساخان 13 - 14 ياشلاردا، ئابدۇرەشىتخان 28 ياشتا ئىدى. بۇ ياش قىزنىڭ مۇزىكا جەھەتتىكى ئالاھىدە تالانتى، چىرايلىق ھۆسنخەتلىرى، تەڭتۈشلەردىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بىلىمى ۋە شائىرلىقى، شۇنداقلا ئۇيغۇر قىزلىرىغا خاس بولغان ھايالىق سۆز - ھەرىكەتلىرى ۋە گۈزەل رۇخسارى ئەسلىدە شائىر، مۇزىكانت ۋە ئىلىم ئەھلى بولغان بۇ ياش پادىشاھتا ئالاھىدە بىر خىل قىزىقىش ۋە زوقمەنلىك قوزغىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاماننىساخان سۇلتان ئابدۇرەشىتخانغا بېغىشلاپ يازغان: «... سەڭگە يۈز شۈكۈر يارەب بىزگە ئادىل پادىشاھ قىلدىڭ، فەقىر - مىسكىنغا ئابدۇرەشىتخاننى پەناھ قىلدىڭ. نەفىسى كېچە - كۈندۈز قىل دۇئا تەڭرى تەقدىسىگە، كى شاھىڭ ھەققىدە قىلماي دۇئا قاتتىخ گۇناھ قىلدىڭ.

قاتارلىق شېئىرلىرىنى پەنجىگاھ مۇقامىغا سېلىپ، تەمبۇر بىلەن ئورۇنلىغاندا، ئابدۇرەشىتخاندىكى ھەيرانلىق ۋە زوقلىنىش چېكىگە يەتكەن. ئاخىردا «نەفىسى» تەخەللۇسلۇق شائىرنىڭ دەل ئاشۇ ئاماننىساخان ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئابدۇرەشىتخان

ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ، ئاخىرقى ھېسابتا نىكاھىغا ئالغان. بۇ ۋەقە تەخمىنەن 1540 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئاماننىساخاننىڭ يۇقىرىقى شېئىرى قانداقتۇر تارىختىكى بەزى ئوردا شائىرلىرىدەك خاننى زورمۇزور مەدھىيىلەپ يازغان سۈنئىي مەھسۇلات بولماستىن، بەلكى ئۇ ئۆزى بىۋاسىتە كۆرگەن، ئاڭلىغان، ھېس قىلغانلىرى بويىچە ئۇنىڭ قەلبىدە ئابدۇرەشتخانغا نىسبەتەن پەيدا بولغان ھەقىقىي رازىمەنلىك ۋە ھۆرمەتلەش ھېسسىياتىنىڭ تەبىئىي مەھسۇلى بولغاندىن باشقا يەنە ئۇ ئاۋام - پۇقرانىڭ ئابدۇرەشتخانغا بولغان يۈرەك ساداسىنىڭ بەدىئىي جەھەتتىكى ئىدىيە - پادىلىنىشى ئىدى. دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن قارىغاندا، ئاماننىساخان بىلەن ئابدۇرە - شتخاننىڭ نىكاھ ئىشى قانداقتۇر مەجبۇرلاش خاراكتېرىنى ئالغان بولماستىن، بەلكى رازىمەنلىك بىلەن ۋۇجۇتقا چىققان مۇھەببەتلىك نىكاھ بولغانلىقىنى بىلمەك تەس ئەمەس. شۇنىڭ بىلەن بىللە شېئىر ۋە مۇزىكىغا بولغان ئورتاق ھەۋەس كېيىنكى چاغلاردىمۇ بۇ ئىككىلەرنى بىر - بىرىگە مەھكەم باغلاپ تۇرغان.

مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئاماننىساخان ئوردىغا كەلگەندىن كېيىن ئىككى خىل تەبىئەت قىيىنچىلىقىغا ۋە كەمسىتىشىگە ئۇچرىغان. ئۇنىڭ بىرى چوڭ خانىش - چۈچۈك خانىم باشچىلىقىدىكى يۇقىرى تەبىئەت ئاياللىرى، يەنە بىرى تەركىدۇنياچى مۇتەئەسسەپ سوپى - ئىشانلار. «چىڭگىزنامە» دە كۆرسىتىلىشىچە، خاننىڭ ئاماننىساخاننى نىكاھىغا ئېلىشىغا ئالدى بىلەن چوڭ خانىش چۈچۈك خانىم قارشى چىققان. چۈچۈك خانىمنىڭ بۇنداق قىلىشىدا كۈندەشلىكنىڭ مۇھىم سەۋەب بولغانلىقى ئەلۋەتتە چۈشىنىشلىك. يەنە بىر تەرەپتىن سوپى - ئىشانلار، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى مۇتەئەسسەپ تەركىدۇنياچى مەزھەپتىكىلەر خاننىڭ قوللىشى بىلەن بولۇۋاتقان مۇقاملارنى رەتلەش ئىشى - لىرىغا ئاشكارا قارشى چىقالمىغان بولسىمۇ، ئەمما تېخى ئۇچىنى ئاماننىساخانغا قارىتىپ يوشۇرۇن پىتىنە - پاسات تارقىتىپ تۇرغان. چوڭ خانىشنىڭ ئاماننىساخاننى ھا - قارەتلەپ «لولى» دەپ ئاتىشى ئەمەلىيەتتە ئەينى دەۋرنىڭ يۇقىرى تەبىئەت غەيۋەتچى ئاياللىرى بىلەن سوپى - ئىشانلارنىڭ تۈرلۈك سورۇنلاردا بىرلىكتە تارقىتىپ يۈرگەن پىتىنە - پاساتلىرىنىڭ نەتىجىسى ئىدى، خالاس. «چىڭگىزنامە»دىكى باشقا مەلۇماتلارغا قارىغاندا، «ئون ئىككى مۇقام»نى ياخشى كۆرىدىغان ۋە ئۇنى ئوبدان بىلىدىغان، شۇنداقلا مۇزىكا ماھىرى بولغان ئابدۇرەشتخان ئاماننىساخاننىڭ ئوردىدا سەنئەت پائالىيەتلىرىنى تەشكىللىشىگە ۋە مۇقاملارنى رەتلەش ئىشلىرىغا باشتىن - ئاياغ كۆڭۈل بۆلگەن ۋە ئۇنى قوللىغان. بۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندا، ئون ئىككى مۇقامنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك رەتلەنىشى مۇمكىن بولمىغان بولاتتى، ئەلۋەتتە.

ئاماننىساخان ئوردىدا خانىش بولۇپ 20 يىل تۇردى. ئۇ ۋاقتىنى تارىختا ئۆتكەن بەزى خانىشلاردەك ئەھمىيەتسىز ئىشلارغا سەرپ قىلماستىن، بەلكى ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ئىشلارغا بېغىشلىدى. ئاماننىساخان يۇقىرىدا ئېيتقاندەك، ئوردىغا كەلگەندىن كېيىن ئابدۇرەشتخاننىڭ قوللىشى ۋە يەنە بىر مۇقام ئۈستازى، ماھىر مۇزىكانت،

ھەشتار قاتارلىق بىرقانچە چالغۇ - ئەسۋابلارنىڭ ئىجادچىسى ۋە يېڭىلىغۇچىسى، شا - ئىر ۋە مۇزىكا تەتقىقاتچىسى، ئابدۇرەشىتخاننىڭ يېقىن دوستى، ئوردا ۋەزىرى قىدىر - خان ياركەندىنىڭ يېقىندىن ماسلىشىشى ئارقىسىدا ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە جاسارىتىگە تايىنىپ، مۇقامچىلارنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ، مۇقاملارنى رەتلەش ۋە تېكىستلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ۋە جاپالىق ئىلمىي ئەمگەكنى تەشكىللىگەن ۋە قانات يايدۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئۆزىمۇ دائىملىق ئۆگىنىپ ۋە تەتقىق قىلىپ، «ئىشرەت ئەنگىز» (خۇشاللىق قوزغىغۇچى) ناملىق مۇقامنى ئىجاد قىلغان. «نە - فىسى» تەخەللۇسى بىلەن نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغان ھەمدە «دىۋان نەفىسى» (نەفىسى شېئىرلار توپلىمى) نى تۈزگەن. شائىرلىق، خەتتاتلىق، نەغمىچىلىك توغرىسىدىكى «شۈرۈھۈل قۇلۇب» (قەلبلەر شەرھى)، خانىم - قىزلارغا نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىدە - كى «ئەخلاقى جەمىلە» (گۈزەل ئەخلاق) قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلەرنى يازغان. شۇنداق قىلىپ ئاماننىساخان ئۆزىنىڭ تەخەللۇسىدىن تارتىپ، ئۆزى ئىجاد قىلغان ۋە يازغان ئەسەرلىرىنىڭ ئىسمى ۋە مەزمۇنىغىچە راستچىللىقنى، گۈزەللىكنى، خۇشاللىقنى تەرغىب قىلغان ھەمدە ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش، تېكىستلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار ئىشنى غەلبىلىك تاماملاپ ۋە ئۇنى خەلق ئىچىگە تارقىتىش ئارقىلىق جا - ھالەتپەرەسلەرگە ھەقىلىق يوسۇندا رەددىيە بەرگەن.

بۈيۈك مۇقام ئۈستازى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمان قىزى ئاماننىساخان باشلىغان ۋە راۋاجلاندۇرغان. ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشى ياركەنت سە - ئىدىيە خانلىقىدىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندە يەنە بىر قېتىم باشقىچە قانات يېيىپ، نۇرغۇن ئىلمىي ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. ئون ئىككى مۇقامنى مۇزىكا ۋە تېكىست جەھەتتە يەنە بىر قېتىم رەتلەش ئىشى غەلبىلىك تاماملاندى. ئون ئىككى مۇقام تە - تىقىقاتىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش مەقسىتىدە 1989 - يىلى 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام تەتقىقات جەمئىيىتى قۇرۇلدى ھەمدە شۇ يى - لى ئۈرۈمچىدە تۇنجى قېتىملىق مۇقام تەتقىقات ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزۈل - دى. 1992 - يىلى 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يەكەندە ئېچىلغان 2 - نۆۋەتلىك شىنجاڭ مۇقام تەتقىقات ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى كۆلىمىنىڭ كەڭلىكى، تەتقىقات مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلاشقانلىقى بىلەن ناھايىتى زور تەسىر قوزغىدى ھەمدە تاللانغان ماقالىلەر توپ - لىمى - «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدە» دېگەن كىتاب نەشر قىلىپ تارقىتىل - دى. شۇنداقلا ئاماننىساخان تۇغۇلۇپ ئۆسكەن قەدىمىي يۇرت يەكەندە ئۇنىڭ مەقبەرىدە - سى قايتىدىن ياسالدى ۋە ھەيكىلى تۇرغۇزۇلدى. بۇ، تارىختا مۇشۇ يۇرتتا بىر مەدەنىيەت - سەنئەت ئەربابىغا، شۇنداقلا بىر ئالىمغا ئاتاپ تىكلەنگەن تۇنجى ئابىدە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە شىنجاڭ مۇقام ئانسامبىلى بىرقانچە يىلدىن بېرى ياۋروپا، ئاسىيا قىتئەلىرىدىكى بىرمۇنچە ئەللەردە زىيارەتتە بولۇپ، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇنلاش ئارقىلىق ھەرقايسى ئەل خەلقىدە - رىنىڭ يۇقىرى باھاسىغا، CD، VCD، DVD، پلاستىنكىلىرى ئىشلىنىپ، كەڭ كۆرۈرمەنلەرنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى. 2004 - يىلى دېكابىردا ئۈرۈمچىدە ئۈچ

ئىلمىي جەمئىيەت بىرلەشتۈرۈلۈپ، «شىنجاڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتى» قۇرۇلدى. جۈملىدىن ئاماننىساخاننىڭ يۇرتى يەكەندىمۇ 2003 - يىلىدىن باشلاپ خەلق ئارىسىدىكى مۇقامچىلارنىڭ ئون ئىككى مۇقامنى ئورۇنلىشى بويىچە مۇسابىقە پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلۈپ، باھالاش ئارقىلىق تاللانغان خەلق مۇقامچىلىرى گۈرۈپپىسى قەشقەر، بېيجىڭ، سۈجۇ قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، ئون ئىككى مۇقامنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنلاپ ياخشى تەسىر پەيدا قىلدى. شۇنداق قىلىپ ئاخىرقى ھېسابتا بۆلتۈر يىل ئاخىرىدا بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ دۇنيا بويىچە قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت مىراسى ئىكەنلىكى جاكارلىنىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ مەدەنىيەت مىراسىنىڭ ئۇلۇغ ئەھمىيىتى دۇنياغا تەنتەنلىك نامايان قىلىندى.

شۇنىڭغا چوڭقۇر ئىشىنىمىزكى، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ 16 - ئەسىردىكى بۈيۈك پەرۋىشكارى، قەيسەر ئۇيغۇر قىزى، مۇقام ئۇستازى ئاماننىساخاننىڭ مۇبارەك نامى ئاشۇ مۇقاملارنىڭ ئاجايىپ جەلپ قىلارلىق كۈيلىرى بىلەن بىللە پۈتۈن دۇنيادا مەڭگۈ جەۋلان قىلغۇسى!

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

«بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنىۋاتقان «تارىخى رەشىدى» نىڭ ھازىرغىچە بولغان قىسىملىرى.

شاھ مەھمۇد جوراس: «سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.

موللامېرسالىھ كاشغەرى: «چىڭگىزنامە»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى.

مولا ئىسمەتۇللا بىننى موللانېئەمەتۇللا مۆجىزى: «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 - يىلى نەشرى.

«ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.

ئىبراھىم نىياز: «تارىختىن قىسقىچە بايانلار»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى.

ھاجى نۇر ھاجى: «يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى.

سۇلتان مامۇت ئىبراھىم: «ئاماننىساخاننىڭ يۇرتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1994 - يىللىق 5 - سان.

ئابدۇقادىر داۋۇت: «ئاماننىساخاننىڭ سەھرادىكى يۇرتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1996 - يىللىق 3 - سان بىلەن «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1997 - يىللىق 1 - سانى.

(ئاپتور: يەكەن ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ پىنسىيۇنېرى)

ئۇيغۇر خەلقى ناخشىلىرىنىڭ بازارلىرى
 زامان تېئورىيىسىدىكى
 رولى توغرىسىدا

مۇيەسسەر ئابدۇللا

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تەرەققىيات تارىخىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭدا خەلقنىڭ ئارزۇ - ئارمىنى، تەبىئەت قارشى، مۇھەببەت - نەپرەتتى، گۈزەل غايە، ئىستەكلىرى ناھايىتى يارقىن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى بارلىققا كەلگەن ۋاقىتتىن باشلاپ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئېستېتىك قىممىتىنى يوقاتماي كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئاھاڭىنىڭ يېنىك، رېتىملىق، جەلىكارلىققا ئىگە بولغانلىقى، شۇنداقلا ناخشا تېكىستلىرىنىڭ لوگىكىلىق باغلىنىشقا ئىگە بولغانلىقى، ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەرنىڭ جايىدا قوللىنىلغانلىقى، شۇ ئارقىلىق مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇققا ئىگە قىلىنغانلىقى، شۇنداقلا ھەربىر ناخشىنىڭ قويۇق مىللىي پۇراققا، يەرلىك ئالاھىدىلىككە تويۇنغانلىقىدا. مانا مۇشۇ سەۋەبلەر ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنى بۈگۈنكى كۈندىمۇ كىشىلەر ياقتۇرۇپ ئاڭلايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلغان. بىزگە مەلۇم، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۈن - سىن بازارلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۈن - سىن بازارلىرىدا كەسپىي ناخشىچىلار ئورۇنلىغان ناخشىلار ۋە ناخشا ھەۋەسكارلىرى ئورۇنلىغان ناخشىلاردىن تۈزۈلگەن نۇرغۇن ناخشا پلاستىنكىلىرى نەشر قىلىندى. بۇ پلاستىنكىلار ئىچىدە خەلق ناخشىلىرىدىن تۈزۈلگەن پلاستىنكىلارمۇ، ئىجادىي ناخشىلاردىن تۈزۈلگەن پلاستىنكىلارمۇ، ئەبجەش ناخشىلاردىن تۈزۈلگەن پلاستىنكىلارمۇ بار. بۇ پلاستىنكىلار بازارغا سېلىنغان ھامان كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ. بۇلار ئىچىدە ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىدىن تۈزۈلگەن پلاستىنكىلارنىڭ كىشىلەر تەرىپىدىن ئالقىشقا ئېرىشىشى ياخشى بولىۋاتىدۇ. ئۇندىن باشقا سەھنىلەردە قويۇلغان ئۇيۇنلاردىن.

مۇ ناخشىچىلار ئورۇنلىغان نومۇرلار ئارىسىدا بىرەر خەلق ناخشىسى بولمىسا تاماشىدا - بىنلارنىڭ ھاردۇقى چىقمايدىغان ئەھۋال مەۋجۇت. بۇلار بىزنىڭ تۇرمۇشىمىزدا خەلق ناخشىلىرىنىڭ ھېلىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئۆزىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى، بەدىئىي جەھەتتىكى ئەۋزەللىكلىرى بىلەن بۈگۈنكى ئەدەبىيات - سەنئىتىمىزدە ئۆزىنىڭ مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە. بۇنىڭ كونكرېت ئىپادىلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) كىشىلەردە ئەمگەكنى قەدىرلەش ھېسسىياتى ئۇرغۇتىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى - ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەمگەكچان، مېھنەتكەش خۇسۇسىيىتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ھالال ئەمگەكنى، مېھنەتنى كۈيلەش، بۇ ناخشىلارنىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەمگەك ئادىتى ھېسابلىنغان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكىنىڭ ئومۇمىي جەريانىدا ئىپادىلىنىدىغان ھېسسىياتنى ئىپادىلەشنى مەقسەت قىلغان بولۇپ، ئېتىز، ئورما، خامان ناخشىلىرى ۋە چوپان ناخشىلىرى ئادەمدە ئەمگەكنى قەدىرلەش ھېسسىياتى ئۇرغۇتىدىغان ناخشىلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(2) ئادەمگە يىراق تارىخنى ئەسلىتىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخى ئەنئەنگە ئىگە مىللەت. ئەۋلادلىرىمىز ئۇزاق تارىخى تەرەققىيات جەريانىدا يىپەك يولىنى بويلاپ سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىپ بېپايان ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئىزىنى قالدۇرغان. سەپەر جەريانىدا تۈرلۈك دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى، قول - ھۈنەر بۇيۇملىرىنى ئېلىپ چۆل - جەزىرىلەردىن، تاغ - داۋانلاردىن ئاشقان. ئۇزاق سەپەر ئۈستىدە زېرىكىشنى پەسەيتىدىغان، كۆڭۈلنى ئاچىدىغان، ھاردۇقنى چىقىرىدىغان، ئەل - مەھەللە، قېرىنداشلىرىنى، ئۆتكەن تارىخى سەرگۈزەشتىلىرىنى سېغىنىدىغان، ئەسلىدىغان ناخشىلارنى ئىجاد قىلغان. بۇ ھازىر ئېيتىلىۋاتقان كارۋان ناخشىلىرى نامىدىكى ناخشىلارنىڭ ئۆزى بولۇپ بۇ ناخشىلار ئادەمگە ئەجداتلار بېسىپ ئۆتكەن يىراق تارىخنى ئەسكە سېلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

(3) كىشىلەردە پاك سۆيگۈ - مۇھەببەتكە سادىق بولۇش ھېسسىياتى ئۇرغۇتىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئىنسانلار ئارىسىدىكى پاك سۆيگۈ - مۇھەببەتنى قەدىرلەيدىغان ئېسىل ئەنئەنگە، مۇنەۋۋەر خىسلەتكە ئىگە مىللەت. ئۇيغۇر خەلقى ئىنسانلارنىڭ گۈزەل، شىرىن، ھېس - تۇيغۇ بايلىقى بولغان مۇھەببەتنى ئۈچۈن جان - پىدا قىلىشنى شەرەپ دەپ بىلىدۇ. مۇھەببەتسىز ھاياتنى مەنسىز ھايات، دەپ قارايدۇ. شۇڭا مۇھەببەت تېمىسىدا نۇرغۇن ناخشىلارنى ئىجاد قىلغان. بۇ جەھەتتە مۇھەببەت كۈيلەنگەن

ناخشىلار ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئاساسى قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇيغۇر خەلق مۇ-
 ھەببەت ناخشىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى مەزمۇنىنىڭ يوشۇرۇن، ئوخشىتىشلىرىنىڭ جا-
 ىدا بولغانلىقى، شەرمى ھايانى، ئەخلاقنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويغانلىقى بولۇپ، بۇ جە-
 ھەتتە ئۇيغۇر خەلقى مۇھەببەت ناخشىلىرى ئاڭلىغۇچىلاردا پاك - سۆيگۈ مۇھەببەتكە
 سادىق بولۇش ھېسسىياتى ئۇرغۇتۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

(4) ئادەمدە كوللېكتىۋىزىملىق روھ يېتىلدۈرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى كوللېكتىۋىزىملىق روھقا باي مىللەت. ئۇلار بىرەر ئىشنى قىلماق-
 چى بولسا ئۆم، كوللېكتىۋ بولۇپ قىلىدىغان ئادەتنى يېتىلدۈرگەن. بىرەر ئىشنى نە-
 تىجىلىك قىلسا، ھوسۇل ئالسا بىرلىكتە ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ تەبرىكلەي-
 دىغان ئەنئەنىگە ئىگە. نەتىجىدە مەشرەپ ناخشىلىرى بارلىققا كەلگەن. بۇ مەشرەپ
 ناخشىلىرى بۈگۈنكى كۈندىمۇ كوللېكتىۋ ئورۇنلىنىدىغان ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۈي-
 غۇر ناخشا - ئۇسسۇللىرىنىڭ زىننىتى بولۇپ كەلمەكتە. كوللېكتىۋ ئورۇنلانغان بۇ
 مەشرەپ ناخشىلىرى كۆرگۈچىلەردە كوللېكتىۋىزىملىق ئادەتنى يېتىلدۈرۈشتە مۇھىم
 رول ئويناپ كەلمەكتە.

(5) ئادەمدە تەبىئەت سۆيۈش ھېسسىياتىنى ئۇرغۇتىدۇ.

ئۇيغۇرلار تەبىئەت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن مىللەت. ئۇيغۇر خەلق
 ناخشىلىرىدا تەبىئەتنى ئەزىزلەيدىغان ناخشىلار بار. بۇ ناخشىلار تاغ ناخشىلىرى دەپ
 ئاتىلىدۇ. بۇ ناخشىلارنى ئاڭلىغاندا ئادەمدە بىپايان، گۈزەل تەبىئەتنى سۆيۈش، تەبى-
 ئەتكە مۇھەببەت باغلاش ھېسسىياتى پەيدا بولىدۇ.

(6) خەلق ناخشىلىرى ھازىرقى زامان ناخشا - مۇزىكا ئىجادىيەتنى گۈللەندۈرۈش-

نىڭ پۈتمەس - تۈگمەس بايلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ناخشا - مۇزىكىلىرى بۈگۈنكى كۈندە بىر تارىخقا ئايلاندى. ئۇ يىراق
 ئۆتمۈش زامانغا مەنسۇپ. ئەمما ئۇنىڭ قىممىتى تۈگىگەن يوق. ئۇنىڭ قىممىتى يۈ-
 قىرىقى تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ. شۇنداقلا ئەڭ مۇھىمى، ھازىرقى ناخشا - مۇزىكا
 سەنئىتىمىزدە شالغۇتلىشىش ئېغىر بولۇۋاتقان ئەھۋالدا ناخشا - مۇزىكىلىرىمىزنى
 ئەنئەنە ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئۇنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەقىقىي بايلىقىغا
 ئايلاندۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

(ئاپتور: خوتەن ۋىلايەتلىك «يېڭى قاشتېشى» سەنئەت ئۆمىكىدە)

دۇنيا ئىدېيەلىك ئىزىقىدىكى بىباھا گۈھەر - «مىڭ بىر كېچە»

ئازات ئالھاس

دۇنيادىكى بارلىق مۇنەۋۋەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرى ھامان ئۆزىنىڭ ئاجايىپ كۆركەم ۋە قەلىكى، سېھىرلىك تەسەۋۋۇرى ۋە خىياللىرى، گۈزەل ۋە قىزغىن غايىۋى ئىزدىنىشلىرى بىلەن ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مىليونلىغان ئوقۇرمەنلەرنى ئۆزىگە كۈچلۈك جەلپ قىلىپ كەلمەكتە.

قەدىمكى كلاسسىك مەشھۇر ئەسەر - ئەرەب خەلقىنىڭ چۆچەكلىرى توپلىمى، دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدىكى بۈيۈك مۆجىزە - «مىڭ بىر كېچە» دەل مۇشۇنداق ئېسىل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرىنىڭ بىرىدۇر.

«مىڭ بىر كېچە» نىڭ قاچان، قەيەردە يېزىلغانلىقى ئېنىق ئەمەس. لېكىن، بەزى دەلىلشۇناسلارنىڭ تەكشۈرۈشىچە، مەزكۇر ئەسەرنىڭ كېلىش مەنبەسى توغرىسىدا مۇنداق ئۈچ خىل قاراش ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ: بىرىنچى، پېرسىيە، ھىندىستان. ئە - رەب تارىخچىسى مەسئۇدى (956 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) نىڭ مەشھۇر ئەسىرى «ئال - تۇن يايلاق» تا، شەھىزادە ھەققىدىكى ھېكايىلەر پارس ھېكايىلىرى توپلىمى «ھەزار ئەپسانە» (مىڭ چۆچەك) دىن كەلگەن، دەپ كۆرسىتىلىدۇ. يەنە بىر ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى نادىم (تەخمىنەن 1047 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) ئۆزىنىڭ «ئىندېكسىنامە» ناملىق كىتابىدا «ھەزار ئەپسانە» نىڭ دەسلەپكى ئەرەبچە تەرجىمە نۇسخىسىنى كۆرگەن - لىكىنى تىلغا ئالىدۇ. بەزىلەر بۇ پارس ھېكايىلىرى توپلىمىنىڭ تەرجىمانى دەل «كە - لىلە ۋە دېمىنە» نى تەرجىمە قىلغۇچى ئىبنى مۇقەففاننىڭ دەل ئۆزى، دەپ قارايدۇ، لې - كىن بۇ ھەقتە تېخى ھۆكۈم چىقىرىلغىنى يوق. بەزى ئالىملار پارس ھېكايىلىرى توپ - لىمىنىڭ كېلىش مەنبەسى ھىندىستان، يەنى ئەسلى نۇسخىسى سانسىكىرىتچە بولۇپ، كېيىن قەدىمكى پارس تىلى (پەهلەۋى تىلى) غا تەرجىمە قىلىنغان ۋە ئاخىردا ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئىككىنچى، باغداتنى مەركەز قىلغان ئاب - باسىيلار سۇلالىسى (750 - 1280) زامانىسىدا ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ - تارقى - لىپ يۈرگەن، بولۇپمۇ ھارۇن رەشىد (786 - 809) بىلەن مەئمۇن (813 - 833) دىن ئىبارەت ئىككى خەلىپە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن مەزگىلىدىكى ھېكايىلەردۇر. ئۈ - چىنچى، مىسىر مەملۇك سۇلالىسى (1250 - 1517) مەزگىلىدە، خەلق ئارىسىدا ئې - غىزدىن - ئېغىزغا تارقىلىپ يۈرگەن ھېكايىلەردۇر...

قىسقىسى، «مىڭ بىر كېچە» ئەسلىدە VIII ئەسىردىن باشلاپ ئەرەب خەلقىنىڭ ھىندىستان، پېرسىيە قاتارلىق جايلاردىن ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يېتىپ كەل - گەن ھېكايىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇرى ئارقىلىق قايتىدىن تۈزۈپ چىقىپ

كىشىلەرگە سۆزلەپ بەرگەن، بۇ ھېكايىلەر ئۇزۇن ۋاقىت خەلق ئارىسىدا قايتىدىن ئىشلىنىپ، پىششىقلىنىپ، ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ، ئاخىر يېزىق ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەن، تەخمىنەن XVI ئەسىردە كىتاب ھالىتىگە كەلگەنلىكى ئېنىق. كىتاب بولۇپ شەكىللەنگىچە ئۆتكەن سەككىز ئەسىر ئىسلام دىنى راۋاجلىنىپ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن زامان بولغاچقا، چۆچەكلەرنىڭ مەزمۇنىغا ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى چوڭ قۇرسىڭگەن.

«مىڭ بىر كېچە» ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەبلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ قامۇسى بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى بەكمۇ مول ۋە رەڭگارەڭدۇر. ئۇ ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب خەلقىنىڭ دۇنيانى بەدىئىي ئۇسۇل ئارقىلىق ئىگىلىشىنىڭ مەھسۇلى ۋە ئىپادىسىدۇر. شۇڭا، ھەر بىر ھېكايە مۇئەييەن بىر ئىجتىمائىي، تارىخىي مەزمۇننى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. «مىڭ بىر كېچە» نىڭ نۇرغۇن ھېكايىلىرى ئوتتۇرا ئەسىردە ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنىگە تەۋە ئاندالۇتسىيە، سىسلىيە ئارىلى ئارقىلىق، ئەھلى سەلىپنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى (1096 - 1291) ۋە باشقا يوللار ئارقىلىق غەربكە تارقالغان، شۇنىڭدەك غەرب مەدەنىيىتى، ئەدەبىياتى، ھەتتا ياۋروپانىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىشىگە، جۈملىدىن مۇزىكا، رەسسامچىلىقىمۇ غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن. مەسىلەن، دۇنياۋى مەشھۇر يازغۇچىلار، يەنى چاۋسپەر «كىنتۇلى ھېكايىلىرى» نى، دانتي «ئىلاھ كومېدىيىسى» نى، بوككاچچو «ئون كۈنلۈك سۆھبەت» (يەتتە قىز، ئۈچ يىگىت) نىڭ ئون كۈن ئىچىدە ئېيتقان يۈز ھېكايىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالدىۋانى ۋە سىرۋانتىس «دونكخوت» نى يازغاندا، «مىڭ بىر كېچە» نىڭ تەسىرى ۋە ئىلھامىغا ئۇچرىغان. XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، «مىڭ بىر كېچە» فرانسىيىدە تۇنجى قېتىم فرانسوزچىغا تەرجىمە قىلىنىپ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشكەن. كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە، ياۋروپادا ھەر خىل يېزىقتىكى تەرجىمە نۇسخىسى ۋە يېڭى تەرجىمە نۇسخىسى بارلىققا كېلىپ، بىر مەھەل «شەرق قىزغىنلىقى» كۆتۈرۈلگەن. فرانسىيىلىك مەشھۇر مەرد - پەتھى مۇتەپەككۈر، يازغۇچى ۋە پەيلاسوپ ۋولتېر: «مەن «مىڭ بىر كېچە» نى تۆت قېتىم ئوقۇغاندىن كېيىن، ھېكايە ژانىرىنىڭ بەدىئىي تەمىنى تېتىغاندەك بولدۇم» دېگەن. مەشھۇر يازغۇچى ستېندال خۇدادىن «مىڭ بىر كېچە» دىكى ھېكايە تەپسىلاتلىرىنى ئۈنۈملۈك يادلىدى، بۇ كاتتا ئەسەرنى يەنە بىر قېتىم ئوقۇشقا مۇيەسسەر قىلىشنى تىلەپ كەلگەن. ئۇلۇغ پرولېتارىيات يازغۇچىسى ماكسىم گوركىي «مىڭ بىر كېچە» گە باھا بەرگەندە، ئۇنى خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ «ئەڭ كۆركەم يادىكارلىقىدۇر» دەپ ماختىغان ۋە «بۇ ھېكايىلەر ئەنگەكچى خەلقنىڭ گۈزەل ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئەڭ مۇكەممەل ئىپادىلەپ بەرگەن. ئۇنىڭ كىشىنى شەيدا قىلغۇچى گۈزەل توقۇلمىلىرى، راۋان، يېقىملىق تىلى شەرقتىكى مىللەتلەر - ئەرەبلەر، پارسلار ۋە ھىندىلارنىڭ گۈزەل ئەپسانىلىرىدىكى زور قۇدرەتنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ» دېگەنىدى.

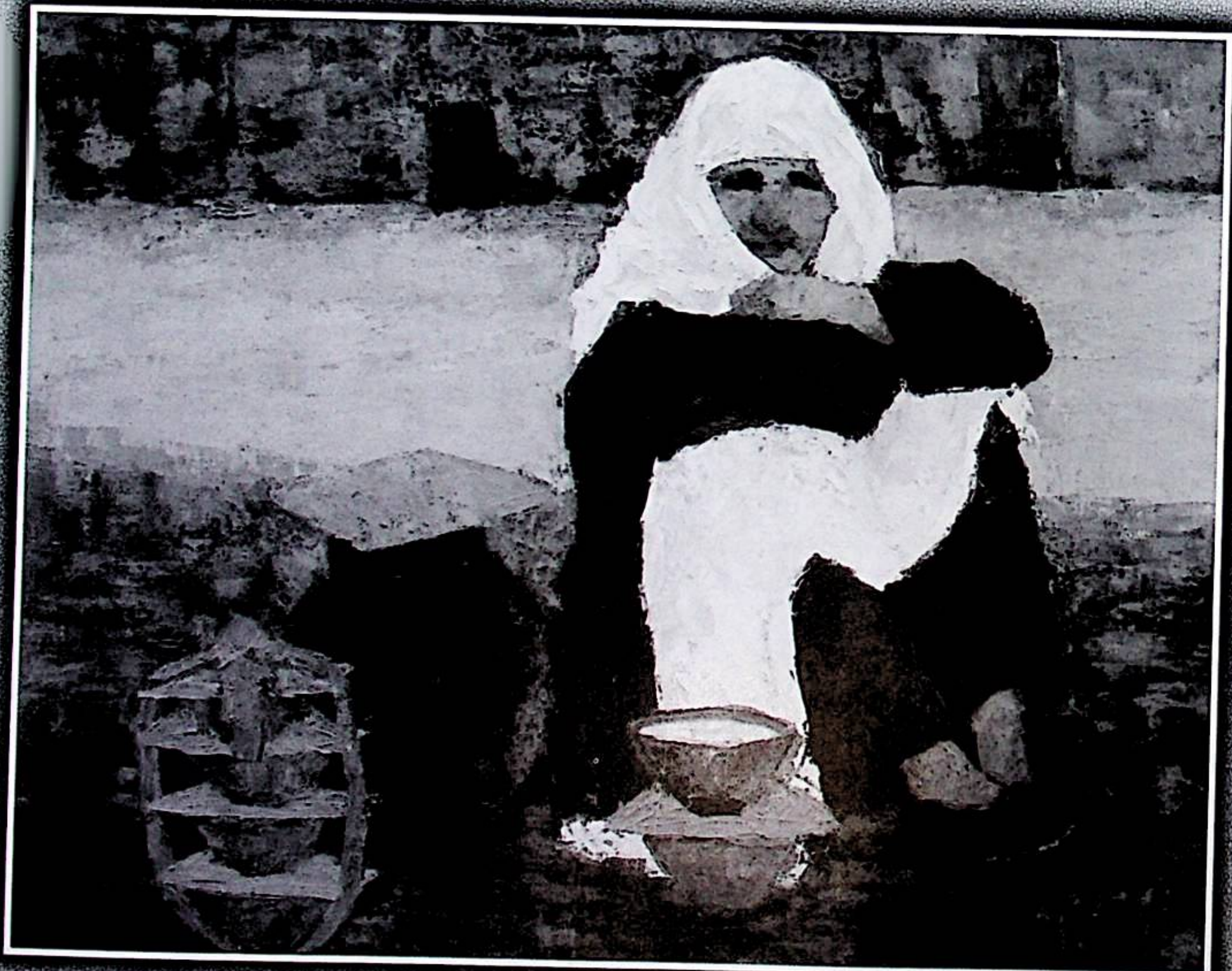
«مىڭ بىر كېچە» نىڭ ھېكايىلىرى 1900 - يىلىنىڭ باشلىرىدا خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ دۆلىتىمىزدە كەڭ تارقالغان، 30، 40 - يىللىرى خەنزۇ ئېغىز تەرجىمىسى قىلىنغان بىر مۇنچە نۇسخىلىرى بارلىققا كەلگەن. بۇ ئەسەرنىڭ قولىياز - مىلىرى ۋە تاش باسما نۇسخىلىرىمۇ كۆپ، شۇنىڭدەك بۇ نۇسخىلار ئارىسىدىكى پەرق -

لەرمۇ كۆپ. ئۇ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەر تىللىرىغا ئىجادىي يوسۇندا تەرجىمە قىلىنغان، جۈملىدىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغىمۇ كۆپ قېتىم تەرجىمە قىلىنغان. ئازاد-لىقتىن كېيىن نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مىڭ بىر كېچە» XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۆتكەن ئاقسۇلۇق مۇھەممەت ئابدۇللاخاننىڭ چاغاتاي ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى، 1954 - يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان ئۆزبېكچە تەرجىمىسى ھەم ناشون تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ، 1957 - يىلى نەشر قىلىنغان خەنزۇچە نۇسخىسىدىن پايدىلىنىلغان.

«مىڭ بىر كېچە» نىڭ ئىجادىيەت ئۇسلۇبىدىكى گەۋدىلىك ئالاھىدىلىك شۇكى، ئۇ بولسىمۇ تولۇق روماننىڭ مۇنداق بىر ئىپادىسىدە ئىپادىلىنىدۇ، ھەم ئۇ-نىڭدىكى تەسەۋۋۇر ۋە فانتازىيىنىڭ ئەركىن قانات قېقىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىكى ھېكايىلەرنىڭ كۆپ قىسمىدا، بىۋاسىتە ۋەقەلىكتىن باشلاش ۋە دەرھال ئۇنى قانات يايدۇرۇش، سۆزىت تەرەققىياتى ئۆزگىرىشچان بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەر بار. بىز «مىڭ بىر كېچە» ھېكايىلىرىدە ھەر دائىم خەتەرلىك ۋە غەيرىي كۆرۈنۈشلەرنى ئۇچرىتىمىز. بۇ، ئۇ-قۇرمەنلەرنى ئۆزىگە كۈچلۈك جەلپ قىلىدۇ، ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى نەزەرىمىزدىن ساقىت قىلغاندەك، رېئال تۇرمۇش ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ھېكايىلەرنىڭ سۆزىتىمۇ غەيرىي ۋە ئۆز-گىرىشچان. پېرسۇناژلار ئوبرازىنى يارىتىش جەھەتتىمۇ، «مىڭ بىر كېچە» دە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەسلىدىكى ئالاھىدىلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇنىڭ بىر ئىپادىسى روشەن ھالدىكى قارىمۇقارشى قويۇش ۋە سېلىشتۇرۇپ تەسۋىرلەشتۈر. يەنە بىرى، پېرسۇناژلارنىڭ مەلۇم خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلىك قىلىپ يېزىشتىن ئىبارەت: مۇشۇ، ئىنتايىن كۆركەم ۋە كۈچلۈك ئىپادىلەش كۈچىگە ئىگە بولغان تىل «مىڭ بىر كېچە» نىڭ ئۈزۈندىن بۇيان تەسىر كۆرسىتىپ كېلىشىدىكى مۇھىم سەۋەب ھېسابلىنىدۇ. كىتابتا پىششىقلاشقان خەلق تىلى قوللىنىلغان. شۇڭا، ئۇنىڭ تىلى جانلىق، راۋان، رەڭدار، سۆز بايلىقى مول بولۇپ، ئوقۇرمەنلەرنى كۈچلۈك تەسىرلەندۈرۈش كۈچىگە ئىگە. شۇڭا، «مىڭ بىر كېچە» دۇنيا ئەدەبىياتى خەزىنىسىدىكى چاقناپ تۇرغان گۆھەر سۈپىتىدە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملىشىپ دۇنيادىكى خىلمۇخىل تىلدا سۆزلىشىدىغان مىليونلىغان ئوقۇرمەنلەرگە ئىستېتىك زوق ئاتا قىلىپ كەلمەكتە. ھازىر «مىڭ بىر كېچە» نىڭ ھېكايىلىرى ئۈزلۈكسىز تۈردە سەھنىلەشتۈرۈلمەكتە ۋە كىنوغا ئېلىنماقتا.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:

- ① خەنزۇچە «جۇڭگو ئىنىستىتۇتىپىدىكى»، «دۇنيا ئەدەبىياتى» قىسمىنىڭ 2 - تومى.
 - ② خەنزۇچە «دۇنيادىكى مەشھۇر ئەسەرلەر»، جۇڭگو كومپىيە نەشرىياتى، 2005 - يىلى 1 - ئاي نەشرى.
 - ③ ئۇيغۇرچە «چەت ئەل ئەدەبىياتىدىن لېكسىيەلەر» (1 - قىسىم)، شىنجاڭ رادىئو-ئىسپىن داشۆ نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى.
- (ئاپتور: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

بۇلاق (قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 109-سان (بىرلەشكەن) (ئۇيغۇر تىلى) 109-نومۇر
源泉 BULAK A bimonthly Journal in Uighur Language

新疆人民出版社编辑出版
 (乌鲁木齐市解放南路348号)
 乌鲁木齐市邮局发行
 中国国际图书贸易总公司国外发行
 全国各地邮局订阅

国内统一刊号: CN65-1063/1
 本刊代号: 58-108 定价: 6.50元
 ISSN 1005-0876/ 国外代号: Q1118

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
 (ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348-نومۇر)
 ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدى
 جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
 جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
 ۋاكالىت نومۇرى: 58-108. باھاسى: 6.50 يۈەن
 چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالىت نومۇرى: Q1118